

Барська міська рада
Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Львівський торговельно-економічний університет
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН
України при Кам'янець-Подільському національному університеті
імені Івана Огієнка
Комунальний вищий навчальний заклад
«Вінницька академія неперервної освіти»
Вінницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Наукове товариство імені Тараса Шевченка
Українське реєстрове козацтво

ВИТОКИ ТА СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОГО РУХУ НА ЕТНІЧНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

***ПОСТАТЬ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО
У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ***

**Матеріали Третьої Всеукраїнської науково-історичної
конференції**

14 грудня 2019 р., м. Бар

м. Бар
2019

УДК 94(477.44)(063)
ББК 63.3(4 Укр-4Він)

Редакційна колегія:

С. Д. Гальчак (голова редколегії), член-кореспондент УАІН, доктор історичних наук, професор; **Л. В. Баженів** (співголова редколегії), академік УАІН, доктор історичних наук, професор; **Ю. А. Зінько** (співголова редколегії), кандидат історичних наук, професор; **С. Д. Гелей** (співголова редколегії), доктор історичних наук, професор; **Ю. Л. Маліновський** (секретар), краєзнавець; **С. І. Дровозюк**, доктор історичних наук, професор; **П. О. Куцик**, кандидат економічних наук, професор; **А. К. Лисий**, кандидат історичних наук, доцент; **І. М. Романюк**, доктор історичних наук, професор; **Ю. С. Степанчук**, доктор історичних наук, доцент; **Т. В. Чайківський**, кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти:

О. І. Гуржій, доктор історичних наук, професор
(Інститут історії України НАН України)
В. П. Коцур, доктор історичних наук, професор
(ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди)

Витоки та становлення козацького руху на етнічних землях України. Постать Івана Виговського у контексті української історії / Матеріали Третьої Всеукраїнської науково-історичної конференції. 14 грудня 2019 р., м. Бар Вінницької області. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2019. – 252 с.

Рекомендовано до друку Вченими радами факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (протокол № 3 від 13.11.2019 р.), Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І. Огієнка (протокол № 6 від 26.11.2019 р.), Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. М. Грушевського (протокол № 2 від 07.10.2019 р.)

ISBN 978-611-530-041-9

© ПП Балюк І. Б., 2019
© Автори статей, 2019

ВІТАННЯ

*Артур Цицюрський,
Барський міський голова*

Шановні учасники конференції!

Прийміть щирі вітання з нагоди початку цього важливого заходу, який покликаний пролити світло на вагому та, без перебільшення, доленосну сторінку вітчизняної історії! Маю надію, що поважне товариство, до якого входять представники провідних вишів України, науковці, музейні працівники, краєзнавці та ентузіасти – дослідники минувшини нашої держави, в ході науково-історичної дискусії сформуєть новий, неупереджений погляд на видатну постать Івана Виговського! Гетьман України та Барський староста, найближчий соратник Богдана Хмельницького та перший «прем'єр-міністр» козацького уряду, передбачливий політик, хоробрий полководець та майстерний дипломат, батько прообразу сучасної української розвідки – ось, далеко неповна, багатогранність цієї знакової постаті. Із позиції сучасного громадянина вільної держави вчинки Виговського можна оцінювати по-різному, виправдовувати чи засуджувати, приймати або відкидати, однак у жодному разі не прирікати на забуття, якого гетьман зазнав у десятиліття комуністичної влади. Саме тому подібні наукові зібрання необхідні для відновлення української ідентичності у всій неоднозначності та багатовимірності її минулого.

Епоха війн, перемог, нетривких союзів, підступних зрад та героїчних подвигів, у якій жив та творив історію нашої держави Іван Виговський, на перший погляд, далека і незрозуміла нам. Однак навіть поверхневе занурення в тему, погляд під іншим кутом дають можливість провести чіткі та однозначні паралелі із сьогоденням «містечкового гетьманства», гібридних війн та «братніх» підступів від «союзників», котрі здавалися щирими.

Та нам своє робить і творити історію сьогодення! Наслідуючи приклад Виговського у підтримці культури та освіти, ми продовжуємо на Барській землі Поділля сприяти розвитку науки, мистецтва, любові до України через дослідження та відтворення її

славної історії! Символічно, що саме у рік 360-х роковин дарування Івану Виговському прав на Барське староство ми впритул наблизилися до відповідальної справи відродження Барського замку – головної резиденції останніх років життя гетьмана.

Впевнені, що спільними зусиллями та з Господньою допомогою, ми здолаємо усі перепони на шляху до незалежності та самостійності, розвитку і процвітання, бо ж, як казав гетьман Іван Виговський, «шаблею і вірою святою воля від Бога дається».

Петро Савчук,
*директор Барського гуманітарно-педагогічного коледжу
імені Михайла Грушевського, кандидат педагогічних наук,
член-кореспондент АМСКП «Полісся»*

Шановні учасники конференції!

Тема, винесена на обговорення, є надзвичайно актуальною, оскільки й сьогодні, через три з половиною століття, гостро стоїть питання існування України як держави, заснованої на європейських цінностях і традиціях.

Після вступу на посаду гетьмана Івана Виговського ситуація в Україні, на диво, схожа з ситуацією в країні в наші дні, а саме: точиться війна з підбурюваними Московією полковниками, які хотіли б самі стати гетьманами; царський уряд вводить в Україну для встановлення миру свої війська і висуває цілий ряд не передбачених жодними угодами вимог: а) затвердження козацьких гетьманів у Московії; б) призначення Московією Київського митрополита; в) Українська православна церква має визнати зверхність Московського патріархату й підкоритись йому.

Війна між І. Виговським і царем спочатку дипломатична, а потім переходить у «гарячу фазу». Виговський змушений закликати всіх козаків виганяти російське військо з України, усю людність підняти на боротьбу з окупантами. Водночас гетьман вступає в дипломатичні стосунки з європейськими державами, шукаючи їх підтримки і допомоги.

Вступивши в союз із татарами, Виговський ущент розбиває московські війська на чолі з князем Трубецьким. Однак розбитий Трубецький із претендентами на гетьманську булаву – українськими полковниками Золотаренком, Филімоновим, Цюцюрою – починають знову руйнувати мир.

Не витримавши підступництва українських полковників, Іван Виговський у Білій Церкві складає повноваження перед Юрієм Хмельницьким, який звинуватив його в розоренні Української держави.

Юрій Хмельницький іде на значні поступки перед московським царем, перекресливши батьківські угоди між Україною і Московським царством.

У результаті: Українська церква остаточно переходить у залежність до Московського патріархату; суд втрачає свою самостійність; Україна зобов'язана постачати в Московію продовольство, платити податки і стає узаконеною колонією Московської держави; Івана Виговського під тиском Московського уряду оголошено зрадником, він утікає в українські міста, що належать Польщі; у цей час в Україні тривають міжусобиці козацьких полковників, а Московія і Польща беруть активну участь у цьому процесі, не бажаючи поступитися сферами впливу. Наш край стає дедалі більшою руїною.

Завдання істориків – винести уроки з тих подій, щоб сумна і трагічна ситуація, у якій опинились українські землі в той період, не повторилася в наш час і не стала на заваді поступу українського суспільства до побудови правової, демократичної і соціально спрямованої держави.

Бажаю всім учасникам заходу плідної праці і позитивних вражень.

**ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ
В КОНТЕКСТІ ТВОРУ УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРИКО-МЕМУАРНОЇ ПРОЗИ
XVII – XVIII ст. «ЛІТОПІСУ»
САМІЙЛА ВЕЛИЧКА
І ОФІЦІЙНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ**

У статті розкривається неоднозначна постать гетьмана Івана Виговського за сприйняттям зовнішньо і внутрішньо-цільністю його кроків до Речі Посполитої на тлі такого ж оточуючого світу в Україні і навколо в XVII столітті. Це роздвоїло його особистість та призвело до руйнівних і жорстоких наслідків щодо української державності. Виговський – історичний продукт свого часу.

Ключові слова: *гетьманство і зрада, війни, знищення людей і міст, наступи й поразки, комісії, угоди, пакти, клятви і невиконання, російський монарх, польський король, Російська монархія, Річ Посполита, розвал і занепад.*

Спираючись на розповіді старих людей, автор намагався зрозуміти причини занепаду своєї батьківщини, спустошеної війною. Він стверджує: «Я бачив, що фортеці, які траплялися нам на шляху у військовому поході..., одні стоять малолюдні, інші зовсім спорожнілі – розруйновані, зарослі землею, запліснявілі, обсажені бур'янами і повні лише червів, і зміїв, й усякого гаддя, що там гніздиться. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогочасні україно-малоросійські поля й розлогі долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера. І це був той край, який правдиво колись, уже шкодуючи за втратою його, називали й проголошували поляки раєм світу – був він перед війною Хмельницького немовби друга обітована земля, що кипіла молоком і медом. Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток сухих і голих – їх покривало саме тільки небо. Я питав тоді себе: «Хто вони?»».

Літописець зізнається, що з тих різноманітних розповідей він так і не зміг достеменно довідатись про падіння і занепад тогочасної вітчизни. Тільки заглибившись у козацькі літописання, спізнав про деякі причини того занепаду. Багато чого він почерпнув з віршованої книги польського поета (1600 – 1661) Самуїла Твардовського «Війна домова», надрукованої в Каліші 1681 року, праці німецького історика Самуїла Пуфендорфія, перекладеної з латини на російську мову й видрукованої в Санкт-Петербурзі 1718 року.

Самійло Величко вважав, що Твардовський хоч і описав у одній книзі дванадцятилітню домову (громадянську) польську війну, однак відвів у ній боротьбі Хмельницького з поляками тільки вісім років. «Тобто йдеться там до того часу, коли Хмельницький з козаками та всією Малою Росією піддався під протекцію російському цареві. В подальші чотири роки поляки воювали з росіянами, шведами й угорцями. За той час помер Хмельницький, гетьманував, а потім зрадив Виговський, була Гадяцька комісія, впали на сьогочасну Україну великі біди, потім гетьманували Безпалий та Юрась Хмельницький – збіглося це, на лиху годину, з тодішніми людськими розрухами».

Автор «Літопису» – твору української історико-мемуарної прози XVII – XVIII ст. разом з Літописом Самовидця, Літописом Григорія Грабянки й «Історією Русів» творить комплекс козацької історіографії, в якій виростає постать гетьмана Івана Виговського, неоднозначної за характером і діями, як і його оточення та історичний час, в якому довелося йому жити й себе визначати.

Вивчення і усвідомлення причин і наслідків подій того минулого періоду залишається гостро актуальним і для сьогодення незалежної України на тлі глобальних і локальних подій сучасного світу. Як і тоді, Україна залишається об'єктом взаємодій держав та міждержавних формувань.

Іван Виговський, перебуваючи в ролі наближеної особи до гетьмана і виконуючи його доручення, спостерігав і розумів наскільки результативними в міжнародному сенсі наслідками могли бути кроки щодо контактів з володарями сусідніх земель. Богдан Хмельницький встановлює через свого сина Тиміша родинні зв'язки з волооським господарем наприкінці літа 1652 року, маючи на меті розширення сфери зв'язків з Придунайєм. Весілля відбувалося в Яссах за активної участі Виговського. За словами Величка,

новошлюбну невістку «Хмельницький прийняв із радістю і був задоволений, що здобув собі добрих приятелів та союзників – з одного боку хана з ордами, а з другого – свата господаря з Волохами».

Проте, з Переяславського універсалу гетьмана Зінов'я Богдана Хмельницького 1653 року, наведеного в «Літописі», стає відомою реакція поляків: «Вони хотіли не тільки заборонити нам сватання з волоським господарем, але й прагли розгромити й убити сина нашого, який їхав до Волох із приданим до нього супроводом. Ми не допустили того завдяки нашій военній зброї, за що поляки нині знову на нас уражаються, збираються й заохочуються до помсти». Місяцем пізніше в Сочаві, обложеної польськими військами за наказом короля, 12 вересня Тиміш поранений шматком гарматного колеса, відламаним вистріляною з польської гармати кулею. Це відбулося, коли він ходив по замкових сочавських валах поміж замкових гармат. Невдовзі він помер.

Після Тимошевої смерті козацьке військо лишилося незломленим. Відомо про напад наступника суботівського козака Федоровича на поляків у цей час і про великі польські втрати. Незгоди почалися пізніше в питанні, кому піддатися.

Емоційно літописець викладає атмосферу навколо укладання Жванецького трактату про мир, в результаті якого Польща в кінцевому рахунку прийшла до втрати «всієї малоросійської України», Богдан Хмельницький, не збирався дотримуватись положень договору, втративши надію впродовж шести років війни з поляками дійти з ними «коли-небудь бажаної згоди й дружби». Гетьман вирішив, що «польську владу треба навечно відкинути й лишитися з усім народом малоросійським під міцною в базипротекцією пресвітлого монарха й самодержця всеросійського». Про союз з Московською державою вирішено в серпні 1653 року через посольство Гяцьковича та Л. Капусти. Але ця прихильність тримається в глибокій тайні. Особисто Хмельницький не бере участі в переговорах. Очевидно й поляки не збиралися виконувати цей документ: «король звелів своїм комісарам не підтверджувати його присягою». Для участі в укладанні пакту були визначені козацькі комісари І. Виговський, С. Богданович, І. Гуляницький, Г. Сахнович, І. Богун, наділені гетьманом особливими повноваженнями. Проте їх до переговорів не покликали.

Розгромивши орду, яка поверталася з Литви, Богдан Хмельницький викликав ворожі відносини з ханом. У січні 1654 року в Переяславі відбулися події історичного значення, в яких взяло участь 300 чоловік війська: сотники, різні старшини та козаки від полків. Богдан Хмельницький прибув на Водохреще, Виговський – днем пізніше. На раді, яка відбулася 8 січня (за ст. ст.) гетьман висловився, «з якої причини відкинув він татарське братерство та приязнь і чому хоче бути з усією Малою Росією та Запорізьким військом у протекції сильного в бозі православного монарха». Таким чином без жодної війни й кровопролиття велика частина малоросійської землі, яка залишалася в греко-католицькому православ'ї, добровітно віддалася під владу самодержця «всієї Великої й Малої Росії». Такий підпис значиться під першою монаршою грамотою, якою ударовано царської величності підданих гетьмана війська Запорізького Богдана Хмельницького і писаря Івана Виговського.

Початок гетьманування Виговського, його листування з запорожцями та іншими прикордонними державами, особливо з російським государем, присягання його на вірність російському цареві. Початок незгоди із полтавським полковником Пушкарем, вкладанням нового союзу із ханом. Про все це лише в анонсі до частини десятої, який завершується словами: «і про замисел Виговського зрадити».

Богдан Хмельницький помер 27 липня (за ст. ст.) 1657 року. В «Літописі» подається промова на погребі, виголошена його старим секретарем Самоїлом Зоркою в Суботові. Цю промову частина істориків приймає, інші вважають її зразком риторичного мистецтва самого Величка, доповненого запозиченням від польських хронікерів в частині, де йдеться про цноти й лицарську діяльність сподвижників гетьмана.

Двома місяцями раніше до смерті Хмельницького король Ян-Казимир послав приватний універсал про виправу в посольстві вдруге чи вже втретє до козаків генерала Пнемевського з метою примирити з собою Хмельницького та Запорізьке військо і знову приєднати до Корони Польської. Універсал адресовувався писареві гетьмана Виговському (який був Генеральним від червня 1648 року до смерті Хмельницького) без зазначення його імені, тільки з бажанням, щоб той допоміг послові у «вельми потрібному корон-

ному ділі». Смерть гетьмана завадила розвиткові польського наміру. Величко вважав: те, чого Польща не взяла від Хмельницького, «те невзабарі взяли у згаданого Виговського, звабивши його на свій бік, і довели його до зради російському государеві». Повторюючи слова Твардовського, Величко виставляє Виговського як намовника Хмельницького схилитися знову до Польщі.

Проте наявні офіційні історичні документи не наводять фактів, що виказували б про польські симпатії І. Виговського за життя Хмельницького. Прихильником польсько-козацької згоди вважали тоді П. Тетерю (до нього звертався С. Беневський, коли збирався до Хмельницького, а ще раніше – посланець Беневського К. Перетякович).

Втім біографія Виговського не є прямолінійною. Він був православний шляхтич з Овруцької околичної шляхти герба Абданк. Почав кар'єру в 30-х роках на Волині в міському (городському) суді. 1635 року служив намісником Луцького староства. 1638 року «їздив до козаків з польськими комісарами як писар робити згоду». Тоді він познайомився з Б. Хмельницьким. Подальші їх відносини мають сумний початок. На Жовтій Воді Хмельницький розгромив вщент поляків. Хто залишився живим, потрапив у полон, серед них І. Виговський «достався» в ординські руки. Він випросив Б. Хмельницького визволити з татарської неволі, зобов'язуючись щиро йому відслужити. Гетьман задовільнив прохання невільника і, відібравши потім у нього тверду присягу «на вірну і щирю до себе приязнь та зичливість, поставив його генеральним військовим писарем».

Виговський за життя Б. Хмельницького не мав воєнної слави, про це пізніше нагадувала йому опозиція.

26 серпня (за ст. ст.) 1657 року, не впродовж декількох тижнів – за один день, старшина і Запорізьке військо в Чигирині обирають І. Виговського гетьманом; 11 жовтня на раді в Корсуні цей вибір підтвердили одногосно. Він став гетьманом, бо Юрій ще був неповнолітнім, якому його батько Б. Хмельницький хотів передати булаву.

Гетьманство Виговського виявилось нетривалим. Величко наголошує, що той, переорієнтувавшись на Річ Посполиту, навів на малоросійську Україну велике лихо, розрух, кровопролиття і крайній розор. Проте відомо, що незгода і розладдя почалися ще за

життя Хмельницького, були і заколоти у війську. Хмельницького розбив апоплексичний удар, коли він дізнався про відступ козацького війська від Ракочого. Непокоїлося і бунтувало й інше військо.

Після смерті Богдана Хмельницького новообраний гетьман Іван Виговський не відправив польських послів і не приховував перед Москвою секретів з місії Беневського. Умова з послом була нейтральною: дотримуватися кордону, для козаків – по Случ, для поляків – по Горинь, територія між ріками нейтральна. Більшого польські послы тоді не досягли.

Беневський виїхав з України на початку жовтня. В час обрання Виговського російські послы Кікін і Роколов перебували в Чигирині, вели вивідчу роботу, але про польські затівки Виговського в цей час не повідомляли.

Виговський приймає багатьох послів: шведські (Г. Лілієкрон), від поручники Туреччини, Криму, Волоської та Мунтянської земель, Австрії. Австрійські послы намагались поєднати Польщу з Україною, але марно. На початку жовтня зі Швецією укладено офіційний договір. Все це не було відомо Величку, а дані він використовує виключно від Твардовського.

Послы від Січі в Москві засвідчили 23 листопада про зраду Виговського із старшиною цареві. Останні поновили таємний союз з Ракоцієм, шведами, волоським та молдавським володарями, а також відновлюють приязнь із татарами. Про прихилення до Корони не йшлося. При цьому присутнє таке формулювання: «Беруть собі за панів інших царів, королів і князів невірних».

У листопаді – грудні виступає в опозиції щодо гетьмана Полтавський полковник (на цій посаді від жовтня 1649 року) Пушкар, який під час обрання голосував за Виговського і брав участь у підтвердженні цього рішення на Корсунській раді.

Іван Виговський отримав владу не на традиційних правах та вольностях. Він поступився в правах воевод в Україні, обіцяв розірвати зі шведським королем, виступити проти Криму, вивести з Бихова і Чаусів козаків, не приймати московських утікачів. Проте все це та й інше він прийняв з обмовкою, що порозуміється з цих питань, коли поїде до Москви, куди він так і не завітав.

Така позиція не могла не викликати невдоволення Пушкаря. Його не задовільняв мир з Кримом, бо люди його полку прикордонного, приховано ходили туди за здобиччю. Сучасники повідом-

ляли про багатьох у нього полонених татар, яких за угодою він мусив відпустити. Втім полтавський полковник у листах до гетьмана дав згоду на мир з Кримом. Мешканці Полтави виявили невдоволення поверненням Ю. Немирича, одного з найзаможніших магнатів. Йому Виговський повертав утрачене майно. Немирич обклав містян поборами, яких ті давно не знали. Пушкареві важливо було мати спокійні стосунки з Запоріжжям – вони були його сусідами. Та саме тут розгорталася агітація проти Виговського. Є дані, що запорожці не визнали обрання його гетьманом. Я. Барабаш, який був тоді кошовим, оголосив цей вибір недійсним, оскільки стався без участі Запорозької Січі. Та фактично ще раніше, вже за Хмельницького, розпочалися напружені стосунки з Січчю. На початку вересня 1657 року запорожці перехопили листи Виговського до хана і переправили їх до Москви. Виговський вимагав видати непокірних з Січі, головне – Я. Барабаша. Надалі блокував Запоріжжя, не пропускаючи купців з порохом і припасами. Таке становище тривало до середини листопада.

Все більше нагнітається вогонь неприязні та чвар. У Чигрин приїхав російський посол Апухтін відмовляти Виговського йти на Пушкаря збройно. Гетьман просив у царя тисячу драгунів і тисячу солдат. Полтавський полковник, у свою чергу звернувся за допомогою до Ромодановського. Той отримав Указ 22 червня 1658 року, яким приписувалось побажання «роз'єднати Виговського з татарами: послухає – боронити його, ні – боронити Пушкаря». Було вже пізно. Пушкар був розгромлений Виговським при допомозі татар 1 червня. Загинуло 15 тисяч його людей. З інших даних – у цій війні вбито близько 50 тисяч чоловік.

Відомо про два універсали Виговського, в яких наголошувалося на тому, що цар підтримує його і пропонує мирно закінчити розруху та розійтися. Частина пушкарів в реальності відійшла від руху.

Необхідно відзначити, що не в кращий спосіб вчиняв дії й полковник Пушкар. Виговський штурмував Полтаву півтора тижня. Пушкар просив навіть помилування, але, коли до нього прибули від гетьмана полковники С. Богданович і М. Зеленський, щоб вести переговори, Пушкар ув'язнив їх і зненацька напав на обоз Виговського.

Відповідно до власного ставлення до Виговського і «доносів»

Пушкаря на боці полтавського полку виступали запорожці на чолі з Барабашем, який, розсилаючи на Україну універсали, підписувався під ними гетьманом. Під час протистояння в бою Барабаш і його підлеглі, «побачивши свій напевний програш, відлучилися завчасу від Пушкаря й пішли, хоч і не з усіма своїми запорожцями, назад до Січі – вони не мали за собою ні від кого погоні».

Вже після розправи над Пушкарем і Барабашем і прибуття Виговського до Чигирина на Петрів піст прибули в Україну численні московські війська. З ними був і Барабаш з 500 козаками. Росіяни відправили його до Києва, але Виговський напав на ескорт і захопив Барабаша. Гетьман звернувся письмово до російського монарха, доносячи, що вже присмирив і розгромив свого «противенця» козацьким та ординським військом, що татар відпустив у Крим, «а великоросійські війська хай по монаршому указу вийдуть із України, як уже непотрібні, додому». За указом від 23 липня на прохання Виговського ті війська повернули від Прилук на Білгород.

У першій половині 1658 року гетьман Виговський активізує контакти з Реччю-Посполитою. В лютому він посилає до поляків секретну місію (посольство Т. Томкевича). Переговори здійснює через П. Тетерю, який виїхав у порубіжні міста ще в березні. Але Виговський мав з «поляками і військові пересвари, особливо з Литвою щодо Пінська, доходило і до сутичок». Тетеря мав завдання нейтралізувати ці суперечки. Через своїх послів гетьман інформує короля Яна-Казимира «про своє щасливе звитяжництво над Пушкарем і про подальший свій намір, а також прикликав із Криму більше від перших орди». В червні, тобто після досягнутої перемоги в Полтаві, Виговський доручає Тетері виїхати до Межириччя з конкретнішими пропозиціями для поляків і повновастю як посла.

Літописець Самійло Величко висловлює підозру, що Виговський «почав хворіти своєю беззаконною зрадою», схиляючись до Корони Польської; «виявив відверту зраду своєму пресвітлому монархові», бо напав війною в його царську державу під порубіжне містечко Кам'яне». Це відбулося 1 вересня 1658 року.

Навколо Виговського активно точуться міжнародні інтриги. В них задіяні «турецький цар», який намагається виторгувати власні інтереси від Польщі; шведський король, послаблений у військовій

силі, благає посередництва, цесаревича і наслідника батьківської цісарської корони, на той час угорського короля, «обіцяючи пристати на його посередницькі ухвали цілком», аби прийти з поляками до згоди. Польський король дістає з України звістку від своїх комісарів, що гетьман Виговський з козаками майже схиляється до миру з поляками, «але, мавши поміж себе на те незгоду», відклали з минулої осені виконання Гадяцьких пактів з Річчю Посполитою до майбутніх свят Різдва господнього за руським календарем.

Кримський хан, боячись надалі козаків, намовляв і переконував короля «добивати їх військо», або наказати їм воювати разом із татарами Москву у відповідь на збитки, нанесені нею в польських державах і землях, «бо інакше вони, кримці, не можуть жити, будучи з природи схильними до війни». Та ті ханські резони не мали бажаного результату: Виговський дійшов з ханом союзу.

Через дії росіян у Литві польський король розпочинає відверту війну з Росією, яка доти утаємничувалася через дію Віленських пактів. В них містилася «обітниця» польської корони російському государеві. Виговський, виконуючи вимоги Гадицької комісії і пактів, відправив королівських послів назад, а прибувши до Чигирин, розпустив козацькі війська.

Побачивши такі дії гетьмана, в листопаді цар російський указом князеві Ромодановському, наказав, зібравши свої війська, рушити на Україну й присмирити прихильників Виговського. На шляху цих військ Ромодановський поширив універсали, закликаючи повстати проти Виговського. В незахищеному Миргороді позбавив тамтешніх жителів усіх їхніх маєтків і прямував на Лубни. Звідти Лубенський полковник Павло Швець і містяни – прихильники Виговського – пішли геть, «розсипавшись світ за очі». Ромодановський, нічого тут не заставши, спалив Лубни дощенту.

Царський посланець російський князь Ромодановський, подорожуючи з військами Україною, щедро користується мечем і вогнем, «плотуючи в Миргороді, Лубнах, Пирятині, розправляється війною з прихильниками Виговського, полковниками. На цьому тлі він дійшов висновку, що ні Виговський, ні його прибічники не схиляються до союзу й вірності «великому російському государеві». Він виявив, що й Запорозьке городове військо розділяється надвоє: одні хочуть лишатися під Коронаю Польською і триматися Виговського, а інші дотримуються непохитної вірності під право-

славним російським монархом. Отже, Ромодановський «зважив за добре поставити іншого гетьмана». Таким стає Безпалий, але не повновласним, а тільки наказним гетьманом. До того він обіймав посаду генерального судді.

У вересні – жовтні працює Віленська комісія. Переговори між російськими і польськими послами – проста балаканина. Мир, поставлений минулорічним Віленським трактатом, виявився розірваним. Нависла загроза над Литвою від Москви, над Польщею – від шведського короля. Виговський втягується в конфліктну ситуацію, отримавши послання з метою зміцнити учинений свій союз із ордою, яка мала давній намір воювати з Росією «для наступної їхньої, польської, війни з росіянами». Перед цим Виговський, можливо, подаючи позитивний сигнал Варшаві, направляє своїх послів, мабуть Т. Тетерю.

Під впливом обставин і дій Виговського князь Ромодановський і новий гетьман Безпалий другого грудня зупиняються в Лохвиці, місті Лубенського полку. Туди же «простував» Іван Іскра, який, буди свого часу значним товаришем Запорізького війська в Полтаві і відвідавши Москву зі ствердженням своєї вірності російському монархові й одержавши монаршу милість, був відправлений до Ромодановського. Останній мусив вибрати поміж Безпалим та Іскрою кращого й гіднішого гетьманського гонору. Повернувшись на Україну, Іскра збирав довкола себе прихильників, лаштуючись скинути і Виговського і Безпалова.

12 січня на шляху за милою до Лохвиці, де командування над російськими військами в Україні вже прийняв на себе князь Ф. Куракін, він, зіславшись на ніч, своєчасно не вислав допомогу Іскрі до його табірця під Пісками. На світанку тринадцятого січня Іскра і всі з ним були знищені переважаючими силами козацьких і татарських сил.

У великоднє міжсвяття, на звичайному святковому з'їзді у Чигирині до гетьмана Виговського полковників і всієї тогочасної старшини, Виговський радився, що має чинити далі, оскільки побачив, що українська Річ Посполита розділилася навпіл: одна лишається на його боці, а друга – при Безпалому. Вирішили розіслати гетьманські універсали, в яких висловити причини вчиненої зміни, а інше – привести до з'єднання й одностунства неслухняну сьогочасну Україну військовою зброєю. В універсалах використо-

увалась і відверта брехня.

Виговський направляє з Чигирина до Варшави на сейм для підтвердження Гадяцької комісії й пактів, складених у 1658 році, козацького посла свого полковника підкоморія (суддя, який займається межуванням володінь) Немирича «зі значним козацьким товариством», а також генерального обозного Носача. Перед королем та сенатом у сеймовій палаті виступив Немирич з просторою мовою.

Сейм відбувався після конотопської й соснівської війни. Козацьким посланцям нагадували, що король старався примиритися з козаками, знаючи, що вогонь тодішньої війни загорівся і вельми розширився з козацького боку, був дуже протяжний і призвів польську монархію до великого розору, отож треба гасити його на тому ж боці, належно задовольнивши козаків у їхніх бажаннях. Щоправда, тут не йдеться про перші причини виникнення такого руху в Україні. Після подолання на початку сеймової неузгоди підтвержені пакти сеймовою згодою і королівською присягою «з постановленням на Україні третьої Річі Посполитої, подібно до Коронної й Литовської». 10 червня 1659 року на Гадяцьких пактах присягалися й підписалися Немирич і Носач.

Після гараздів почали наступати на Виговського безталання й занепад. Переяславський полковник Тиміш Цицюра, побачивши слабкі дії гетьмана, надумав схилитися в бік російського монарха, й став закликати інших до цього. Хто не погоджувався, був помордований і знищений. Після поразки Виговського під Києвом від російських військ ставлення козацького війська до нього загострилося. Почала виступати і Січ. Поляків, яких очолював коронний обозний Потоцький, вигнали з квартир, виділених Виговським. Потрібну військову допомогу (окрім А. Потоцького) Виговський марно очікував від короля. Він скликав козацьку раду 11 вересня під Германівкою. На неї прибув Ю. Хмельницький. Виговський намагався витлумачити Гадяцьку умову, але його вже не слухали. Юрія Хмельницького проголошено гетьманом.

Виговський вернувся під захист польського війська, висловивши бажання лишитись у підданстві короля. На Жердинській раді прийнято 14 статей для погодження з московським урядом. Виговський залишив свою дружину Олену з усіма багатствами в Чигирині. Вона померла невзабарі після чоловіка і була похована в

Скиті Манявським поруч з Виговським.

Джерела та література

1. «Літопис» С. В. Величко. Перший переклад з книжної української мови. I том – 369 с. – 1371 примітка, II том. – 640 с. – 1872 примітки.

*Костянтин Завальнюк
Руслан Зелінський
Ігор Журавлівський*

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ У СПОГАДАХ К. Я. ГІЛЬДЕБРАНДА, ГОТГАРДА ВЕЛЛІНГА ТА ФРАНЦА ШЕБЕШІ

Одним з найвидатніших українських державних діячів доби Української козацької держави був соратник Б. Хмельницького, генеральний писар та гетьман Війська Запорозького Іван Остапович Виговський (1657 – 1659). Його небезпідставно вважають одним із творців української розвідки та контррозвідки, першого українського уряду – Генеральної військової канцелярії, а також проєвропейського вектора у зовнішній політиці України.

Про І. Виговського та його добу чимало цікавої та корисної інформації знаходимо у спогадах тогочасних зарубіжних мандрівників, купців, військових діячів та дипломатів, що свідчить про неабияке зацікавлення у Європі та поза її межами Українською козацькою державою як суб'єктом міжнародного права. Ці спогади свого часу були дбайливо зібрані та оприлюднені Володимиром Січинським в його унікальній праці «Чужинці про Україну». Варто відзначити у цьому плані і працю сучасних авторів П. П. Брицького та П. О. Бочана «Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII – XIX століттях» (Чернівці, 2011) [1].

До років 1656 – 1657 відноситься подорож на Україну шведського посла до гетьмана Б. Хмельницького – Готгарда Веллінга.

Опис цієї подорожі зробив член цього посольства К. Я. Гільдебрандт (1629 – 1679), який зладив його у 1668 р. під заголовком: «Dreyfache Konigl. Schwed. Legations-Reiss-Beschreibung ihn Siebenburgen, die Ukrain, und Turkey nacher Constantinopel...» (Переховується рукопис в архіві у Штеттіні, опублікований Д. Оляничком). «Подорож» К. Я. Гільдебрандта цікава не тільки відомостями про українських козаків, але є також поважним джерелом для історії етнографії.

Посольство Г. Веллінга вирушило на Україну з Яс 27 грудня 1656 р. шляхом через Бельці у Бессарабщині, Сороки над Дністром, Косниці, Вільшану, Ободівку, Сумівку над Богом, Янів, Гумань, Звенигородку, Костянтинівну і Суботів до Чигирина – «де має двір гетьман Богдан Хмельницький».

Перше «козацьке місто», до котрого вступило посольство, були Косниці: «Тут ми знайшли добре зроблені шанці (укріплення). Подібних я не бачив більше на цілій Україні, поскільки я її проходив. Тут пан посол звелів купити великий кольоровий килим, який жителі самі тчуть і якого він уживав на снях від снігу й холоду». Переїжджаючи через українські села, посол у всьому мав достаток, та загалом автор «Подорожі» описує Україну як багату країну:

«Жителі кожної місцевості приносили нам кури, яйця, білий хліб, горілку, пиво, питний мед та сіна для коней... Україна гарний на збіжжя, багатий край. Один корець збіжжя коштував тоді 8 півтораків» [2, с. 194].

Про українських козаків Гільдебрандт пише, що вони «відважні та меткі вояки». «Хвалилися, – каже автор, – що, маючи один перед собою якийсь корч, кожний з них міг би щасливо боротися з чотирма татарами. Особливо тодішній канцлер, пан Іван Виговський (der damahlige Canzler Herr Johan Vihotsky), який опісля став гетьманом, багато вихвалював так званих запорозьких козаків, які вони, мовляв, завойовники... Жили вони в великій кількості над Дніпром, чи Бористеном, в особливому місці, під власним гетьманом, але ж український гетьман таки зробив його від себе залежним. Коли Хмельницький був із татарами в мирі та союзі, то цей гетьман (запорозький) напав був на татар і побив. Тим-то Хмельницький, коли йому татари були пожалілися, звелів самому татарському послові цього гетьмана схопити й покарати його на горло.

Цих запорожців стережуть татари, щоб вони не могли перепливати через Дніпро й робити їм шкоди. Там повинно їх бути так багато, що вони мусили б, як оповідав вельмишановний пан канцлер, жити не в дуже великому мешканні, яких тридцять осіб один коло одного».

Їдучи до Чигирин через українські села, автор зазначає: «Хоч і як малі й незначні видаються ці оселі, та, проте, майже з кожної виходила одна сотня (eine Compagnie) зі своїм прапором. Вони вирушали до семигородського князя Юрія Ракоці II, лучилися з його армією та йшли на поміч шведам проти поляків. Їхня суворість виявилася [у війні з поляками] по совісті. Невтомно йдучи на ворога, вони (козаки) його палили й без милосердя рубали, кажучи, що поляки в їхнім краї тиранізували багато суворіше, не милували вони й малих дітей. Особливо жидам у Польщі було дуже боязко перед козаками» [2, с. 194 – 195].

Щодо української мови, то Гільдебрандт зауважує, що вона «трохи грубша, ніж (мова) поляків». З генер. писарем (канцлером) І. Виговським розмовляли латинською мовою, а під час подорожі мали з собою одного козака, що вмів говорити по-французьки. Цього козака «призначили нам, – пише автор, – на дорогу до Брацлава (Bratikslak), але він рушив з іншими козаками і з тими, що з ними їхали аж у Польщу до козацької армії, що перебувала при армії Ракоці» [2, с. 195 – 196].

Досить докладно спиняється автор на прийнятті у гетьмана:

«Як тільки пан посол Веллінг увійшов до Чигирин, йому відвели особливий Logement, окреме приміщення, де міг мешкати зі своїми людьми та своїми кінями. Окрім того, гетьман звелів запровіантувати пана посла. Ранком (на другий день) прислав спершу цинкову сулію, повну оковитої (vol Aquavit), а потім пішла провізія... Через те що пан посол не був зовсім ласий на таке питво, бо жив надзвичайно помірковано, то оковиту вручили спедиторіві, Томі Зібенайхові, якого через погане пияцтво кликали «Siebes-auffer-om». Він обіцявся цю оковиту перелляти в барилочку («ins Barilchen») для людей, як будуть вертатися. Одначе цього не зробив, а сам її випив і цілий день був п'яний, і це Веллінгові було не до вподоби.

Окрім провізії, надіслали йому також ще й пашу для коней. Все це йому нічого не коштувало. Вісімнадцятого січня (1657 р.)

запросили пана посла на аудієнцію. Гетьман прислав по нього добре вчищеного гарного гнідого коня, на якому було мале польське сідло, вишите золотом по боках. На ньому їхав пан посол до двору, його ж люди йшли за ним пішки. Мешкання гетьмана було замкнене знадвору брамою, як, зрештою, кожний шляхетський двір в цій країні. На будинку сиділи голуби, яких гетьман тримав безліч. Пана посла впровадили в аудієнційну кімнату до гетьмана, біля якого з боку стояв пан канцлер Іван Виговський з декількома сенаторами в кожухах, з великими комірами на плечах».

Після обміну чемностями і закінчення конференції, що провадилася латинською мовою, було прийняття. За стіл сіли п. гетьман, з боку від нього п. посол і шотландський купець, що на той час теж прибув до гетьмана з листом від шведського короля. Далі сиділи пан канцлер Виговський з кількома сенаторами. «Дружина гетьмана теж присілася на хвилину коло гетьмана».

Після їжі, каже автор, посла дуже запрошували пити різні напитки. Людей пана посла приймали *à part* в окремій кімнаті. На другий день гостив пана посла у себе канцлер І. Виговський. «В його їдальні, – каже автор, – був і я. На стіні (в ній) я бачив маленький вівтарець з декількома образами, намальованими на дощанках; вони віддають (святим) пошану так, що перед ними схиляються й тричі хрестяться. Після того пан посол був ласкав списати дезидерати його королівської величності на папір і подати панові канцлерові. Але на це не дали жодної відповіді на письмі, а лише усно. Козацькі війська, які були при семигородській армії, мали б бути до послуг його королівської величності. А так на цей раз полишалось, щоб не посилати більше військ (козацьких). Гетьман, мовляв, хоче сам у власній особі прибути незабаром до його королівської величності в Польщу. Між тим пан посол зволив домогатися складених пунктів знов, і тоді там були підкреслені такі слова «*Contra quosvis hostes*».

Пан посол мав від його королівської величності лист із великою печаткою і до татарського хана. Його передали панові канцлерові, який цинив татар дуже невисоко, й коли він читав (його) копію, то сказав: «Такого титулу ми їм не даємо». Так козаки відрадили пана посла, щоб не їхав до татар».

До формальної угоди поміж Швецією і Україною під час побуту шведського посла Веллінга, як знаємо з «Реляції» самого посла,

не прийшло, бо гетьман чи то старшинська Рада головною умовою союзу бажали, щоби шведський король признав «за ними [Українською козацькою державою] права на всю стару Україну, або Роксолянню, де була грецька віра і мова (їх) ще існує – до Вісли».

Перед од'їздом посла з Чигирина «гетьман подарував послові білого коня, декілька соболевих шкір та мішечок грошей, де було 50 державних талярів, – це було на прохарчування. Його обслузі зволив (гетьман) виплатити яких 15 державних талярів польськими ортами (тимфами), за них вони мали собі купити чоботи [2, с. 196 – 197].

Сам Готгард Веллінг так описує свій приїзд до Чигирина і розмови з гетьманом Б. Хмельницьким та генеральним писарем Виговським:

«Двадцятого січня 1657 [після прибуття до Чигирина] я зараз же привітав п. канцлера Виговського, і він просив у мене короткої розмови перед авдієнцією. Я з повною готовністю на се погодився, заявивши, що маю виразний наказ увійти з ним, як з високим міністром, в цілком довірчі зносини. Але за кілька годин він мене перепросив, що не може зо мною побачитись тому, що зайшли важні справи і не дають йому сеї змоги. Другого дня по тім визначив мені авдієнцію гетьман і, обмінявшись чемностями, запросив мене до столу, як це в них прийнято. При цім обіді було спом'януте з похвалами ім'я й діла В. корол. величності».

«По двох днях Виговський запросив мене на переговори, і я нітрохи не загаявся, зараз ставився, наговорив йому компліментів, привітав від В. вел., обіцяв усяку ласку, бо, мовляв, Ваша величність певні, що він візьме до серця цю спільну справу і зробить усе, що може послужити щирому союзові й приязні. Виговський відповів коротко, що завсігди був вірним слугою і приятелем В. вел. і Ви можете бути певні, що таким лишиться до свого кінця. Далі просить мене, щоб я цілком щиро виложив доручені мені від В. вел., бо у них не прийнято довго трактувати. Тоді я докладно представив йому, як В. вел. завсігди ставився прихильно (до них), не тільки задля старої приязні, яку вони підтримували з короною шведською, але і з огляду на ту довірчу кореспонденцію, яку вони вели весь час з В. вел. В. величність, тримаючи в своїй протекції їхні інтереси за таку їх вірність, постановив не тільки продовжувати ці старі приязні відносини, а й укласти більш формальний

союз, тим більше що обставини складаються так, що для обох держав (beyder Stats) він дуже потрібний».

При переговорах виявилось також відношення українського уряду до поляків і москалів. При обіді у гетьмана Б. Хмельницький «остерігав В. кор. величність не давати себе переконати брехливим полякам і не входити з ними в ніякі союзи... А я запевнив, що В. кор. вел. ніколи ні в гадці не мали цього, тим більше не ввійдете в довірчі зносини і трактати з таким кривоприсяжним народом, і йому (гетьманові) приємно і мило».

Про москалів посол говорив Виговському, «як В. корол. велич. були несправедливо ображені московитами і зазнали великих шкод, і щоб вийшло для них (козаків), коли б вони, сидячи тихо, пустили це повз себе. Канцлер (Виговський) схвилювався сими представленнями, виявив великий жаль з приводу того, що так несправедливо поступалося з В. вел., закликав і писанням своїм хотів доказати, що прикладе всі зусилля, аби відвести (царя) від його намірів. Той (цар) не тільки не відчув цього, але був невдоволений на козаків за те, що вони йому не помагають проти В. корол. Величності. А тепер, побачивши, що йому (цареві) не йде так (у війні з шведами), як він собі то уявляв, і затривожившись, що (козаки) теж можуть проти нього виступити, – він (цар) незадовго перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана [очевидно, мова йде про Лопухіна] з виправданнями за те, що він учинив перемир'я з поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готов зробити все, що гетьман хоче. На се гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну з В. кор. вел. Казав упімнути в. князя, щоб він постарався, аби війна з В. кор. вел. була якнайскоріше скінчена, і попередив, що він (гетьман) Вашої величності приятель, і доки буде живий, нічого не почне проти Вашої величності».

Розмови з українським урядом кінчилися на тому, що рада ухвалила «не вступати в ніякі трактати, доки Ваша кор. велич. (король шведський) не признає за ними права на всю стару Україну, або Роксолянню (totius Ukrainae Antiquae vel Roxolaniae), де грецька віра була і мова (їхня) ще існує до Вісли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б вони не вернули собі при нинішній нагоді того, що було ними втрачено і несправедливо у них забрано».

Також при кінцевих розмовах український уряд запевнив шведського посла, що буде закликати вел. князя (московського), щоб він стримався від яких-небудь ворожих кроків проти В. кор. велич., а за всі вчинені шкоди вчинив сатисфакцію і реституцію; в противному разі він пошукає інших способів. Своєму полковникові Антонієві він уже наказав, на випадок коли б в Польщі знайшлися якісь московити, трактувати їх як неприятелів. Післав також до Оттоманської Порти і до татарського хана, сповіщаючи їх, що він увійшов у тіснішу приязнь з В. кор. величністю (швед. кор.), з князем семигородським і з обома волоськими князями, і просить їх (султана і хана) нічого проти них не починати, бо інакше буде змушений виступити проти них» [2, с. 198 – 199].

Франц Шебеші з Болгарфальви, міністр семигородського князя Ракоці, післаний на переговори до гетьм. Б. Хмельницького, у своєму щоденнику (*Monumenta Hungarie*, XXIII) пише, що 10 липня 1656 р. прибув на козацький кордон до м. Рашкова. Полковник Зеленський зустрів посла на березі Дністра з сотнею козаків і гостив його обідом [2, с. 199].

Дня 1 вересня козацькі послы приїхали до Фейервара і мали тут офіційну авдієнцію у Ракоці. Козаки обіцяли на кожне жадання Ракоці поставити йому стільки війська, скільки він забажає, на час і місце, яке він вкаже; за се зажадали собі «всю Русь до Вісли», при чім козаки готові розірвати з Московією, бо мають для того причини («*Transsylvania*» II, 164–6).

По-друге, був на Україні Франц Шебеші з посольством шведського короля до гетьмана Б. Хмельницького під проводом королівського камергера Лілієкрони. Шебеші був у Чигирині від 20 червня до 16 серпня 1657 р. і у своїх «Записках» подає цікаві відомості, як український центральний уряд, та зокрема гетьман Б. Хмельницький, пильно стежили, щоби західноукраїнські землі не попали в чужі руки, навіть і найвірніших союзників [2, с. 200].

Отже, Шебеші записує, що посол Веллінг розповів гетьманові, що ніби шведський король вимагає собі Кам'янець, Львів і Бар, а «по довгих запевненнях [Шебеші, що це не відповідає справжнім намірам короля] він (гетьман Хмельницький) заспокоївся.

«П. Виговський обіцяє постаратися, щоби татари полякам не дали помочі. Він оповідав, що поляки пообіцяли туркам Кам'я-

нець, але (козаки) цього міста туркам не попустять, а заберуть собі».

Про московське посольство до гетьмана Б. Хмельницького Шебеші записує:

«Від московського царя прийшло посольство до козацького гетьмана, 150 коней [посольство Бутурлина]. Пункти такі:

1. Чи гетьман бажає замирення (царя) з шведським королем? Гетьман сердито відповів, що цар мусить замиритися і нагородити шкоди, вчинені в краях (шведського короля), в Лівонії й Інфлянтах, бо коли вони не замиряться, (гетьман) разом з Татарами і Турками воюватиме Москву.

2. Московський цар жадає собі городи і фортеці Старого Бихова в Білорусі, що піддався гетьманові; але гетьман відказав, що його не віддасть. Він (гетьман) хоче відібрати від нього (царя) Могилів – тому що його здобули козаки. «Гнівався гетьман на шведського короля, що він затитулював московського цисаря *Moskoviaë dux*».

«На границі Московії й Окраїни (*Okraïna*) стоїть наготові 75 тисяч московського війська; московський цисар полишає гетьманові вести їх, куди хоче».

«Виговський сказав, що поляки пообіцяли туркам Кам'янець, аби лиш їм помогли. Вся їхня надія в Татарах була і тепер є, але козаки їх затримують. А про Кам'янець Виговський казав, що він їм самим (козакам) буде належати, і вони його не попустять нікому».

«Антін, козацький генерал [Жданович], що тепер з нашим князем, прислав гетьманові скаргу на нашого пана, і гетьман був нею збентежений. По-перше, що угри (мадяри) зле з ними поводяться, вбили 300; де вони стрічають їх в такій кількості, що можуть з ними упоратись, вони їх (козаків) грабують і побивають. Гетьман сказав (з цього приводу):

– Коли вони так поводяться з моїм військом, я вже знаю, що маю робити! Моє військо здобуло всі побіди, і воно поборолло всі труднощі. А тепер, коли так буде справа йти і далі, я пішлю туди 50 тисяч козаків, і всі семигородці за один день будуть знищені».

З приводу здобуття Берестя угорцями гетьман сказав:

– Як це вони (угорці) взяли? Що по сей бік Вісли, то належить нам, і я не попущу того нікому!»

Ще в двох інших місцях записок Шебеші згадується питання розграничення земель:

«Про поділ Польщі – гетьман хоче одержати ту частину, що по сей бік Вісли».

«Казав також (гетьман), що хто б не володів Польщею і хто б не панував у ній, вони (козаки) хочуть затримати за собою Польщу по Віслу, і її нікому не попустять». Далі читаємо:

«Гетьман висловився перед шведським послом так, що він більше сприяє шведам, ніж Москві. В присутності сина він сказав:

– Коли я буду вмирати, я накажу синові, щоб він тримався союзу з шведським королем».

Під датою 28 червня Шебеші записав:

«Виговський, говорячи з другим московським послом, сварилися про те, як се без відома царя зложено союз з шведами і семгородським князем і чому гетьман ніколи не приїде персонально порозумітися з царем, а посилає послами простих козаків. Виговський на се говорив, що як цар в своїй землі цар, так гетьман у своїм краю князь або король, він свій край шаблею здобув і з ярма визволив. «Коли хочете, захуйте приязнь і жийте з нами по-доброму, коли ні – будемо боротися і наведемо на вас татар, шведів, угрів». На се москаль сказав спочатку, що будуть наступати на козаків. Виговський на се відповів: «Ви хочете тільки городів, а про християнство не дбаєте. Як перше, нам церкви забирано – і ви не кращі від жидів! різниця тільки та, що ви хрещені, але повні поганства (rogan-sag)».

«Говорив (Хмельницький) шведському послові і таке, що скорше розірве союз з Москвою, ніж з шведами, і коли йому вдасться замиритися з татарами, то він таки розірве союз з Москвою, візьме татар і спровадить на них (на Москву). Чекають, з чим повернеться їхній козацький посол від турків: чи Порта добре до них настроєна» [2, с. 200 – 201].

Таким чином, зі сторінок спогадів К. Я. Гільдебрандта, Готгарда Веллінга та Франца Шебеші Іван Виговський постає перед нами як прогресивний, високоосвічений державний діяч, один з творців європейського вектора у зовнішній політиці України, який вбачав її державне майбутнє у рівноправному співіснуванні та співробітництві з усіма європейськими народами.

Джерела та література

1. Січинський В. Чужинці про Україну / Володимир Січинський // Вітчизна. – 1991. – № 6. – С. 193 – 202.
2. Брицький П. П. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII – XIX століттях / П. П. Брицький, П. О. Бочан // Чернівці: Технодрук, 2011. – 308 с.

*Валерій Восколуп
Юрій Маліновський*

ПОСТАТЬ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО В ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО «БАРСЬКЕ СТАРОСТВО. ІСТОРИЧНІ НАРИСИ (XV – XVIII ст.)»

В статті розглядаються аспекти діяльності І. Виговського на посаді старости Барського в контексті висвітлення цього питання в праці Михайла Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV – XVIII ст.)». На основі аналізу економічних та політичних чинників робиться спроба об'єктивної оцінки особи І. Виговського та його ролі в історії Східного Поділля.

Наукова та творча діяльність видатного українського історика та державного діяча Михайла Сергійовича Грушевського тісно пов'язана з Поділлям та містом Бар.

Навчаючись у Київському університеті, Михайло Сергійович цікавиться історією Поділля, проводить перші наукові розвідки, накопичує надзвичайно цінний архівний матеріал. Це вплинуло на вибір ученим теми магістерської роботи «Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст.». Окрім того, важливу роль відіграв педагог, науковий керівник В. Антонович. У своїй «Автобіографії», написаній у 1926 році, М. Грушевський, зокрема, про це писав: «...працював над магістерською дисертацією. Тема, піддана мені тим же В. Б. Антоновичем, – була вибрана досить нещасливо.

Прийшлося вложити масу праці, щоб зробити з неї щось відповідне, хоч у результаті вийшла досить цінна книга (хоч і дуже спеціальна) з дуже мало обробленого поля суспільно-національної історії Поділля XIV – XVIII ст.» [1, с. 26 – 57].

Улітку 1891 року він здійснив поїздку до міста Бар. Головними джерелами для магістерської роботи вченого стали вцілілі книги Барського магістрату XVI – XVIII ст., які збереглися в Київському архіві, та матеріали Московського та Варшавського архівів. З цього приводу він згадував: «...треба було великого завзяття, щоб не кинути всієї роботи серед дороги. Щоправда дуже тверда школа архівної роботи, яку я мусив для неї перебути (сотні переглянутих актових книг в архівах Києва, Варшави, Москви), не пішла марно і віддала свої услуги мені потім» [1, с. 26 – 57].

У своїй праці він розглядає питання заселення південно-східного Поділля XV – XVI ст., діяльності Бони Сфорци, історію староства XV – XVIII ст., місцевого управління та шляхетського землеволодіння, долю місцевих шляхетських родів до кінця XVIII ст.

Для того, щоб краще зрозуміти особливості розвитку Барського староства за часів Івана Виговського, варто зробити короткий аналіз розвитку Барщини в попередній період.

Як зазначає Михайло Грушевський на сторінках своєї праці «Барське староство. Історичні нариси (XV – XVIII ст.)», уже з кінця XVI і протягом XVII століть у Барському старостві почали проявлятися дві тенденції: «посилення приватної власності на землю і зменшення впливу та ролі місцевої шляхти» [2, с. 309].

На думку дослідника, цей процес, швидше за все, відбувався не з ініціативи польської влади, а природно, завдяки інтересам приватних осіб. Польський уряд не мав підстав для репресій проти місцевої шляхти. Цьому також сприяло поліпшення колонізаційних умов, більша безпека, що вабили сюди як простих людей, так і польську шляхту [2, с. 314 – 315].

Учений підкреслював, що разом із місцевою служилою шляхтою в Барщині з кінця XVI століття формується значна група власників-поляків, яким були пожалувані землі, виведені зі складу Барського староства, що створить в майбутньому багато проблем у стосунках Барського старости І. Виговського з польською шляхтою – власниками маєтностей [2, с. 317 – 320].

Видатний історик стверджував: «Козаччина випадково принесла ще важливішу перемену в життя Барщини – жалування Барщини Виговському» [2, с. 324].

М. Грушевський зазначає, що невідомо коли була обумовлена винагорода для І. Виговського: чи ще під час переговорів щодо укладання Гадяцької унії, чи пізніше, але принаймні через два місяці після її підписання «видана була королівська грамота Виговському, якою жалувалося, зі згоди сенату, Барське староство у власність» [2, с. 324 – 325].

Далі учений аналізує: «Для надання законної сили цьому пожалуванню згода сейму і прохання про це було включено в петицію козаків на сейм 1659 року» [2, с. 325], який затвердив згаданий документ, надавши Виговському Барське староство і посаду його вйта – «йому і його нащадкам на вічні часи, право діди́ча, ніколи невідчужуваним» [2, с. 325]. Після цього І. Виговському була видана нова жалувана грамота, яка широко описувала його заслуги і здобутки щодо Речі Посполитої. Однак, у цих документах дуже невиразно йдеться про саме Барське староство: «Барське староство з усіма приналежностями, в його споконвічних кордонах», «з містом Баром, містечками, селами» і т.п. [2, с. 325].

Досліджуючи зазначену проблему, М. Грушевський намагається знайти відповіді на питання, які мали для нього особливе значення: чи входили до складу староства лише ті володіння, які знаходилися в останній час у безпосередньому управлінні старости, чи також і ті, котрі раніше належали староству, але потім відійшли від нього внаслідок роздачі земель польським шляхтичам; чи підлягали адміністративній владі та юрисдикції старости шляхетські околиці, які входили до складу Барського староства? Таке підпорядкування, на думку М. Грушевського, важко узгоджувалося з приватновласницьким володінням. На жаль, вищезазначені грамоти цього зовсім не обумовлювали. Про те, що вйті́вство Барське входило до складу наданих Виговському земель, сеймова Конституція дає зрозуміти опосередковано: скасовуючи грамоту на староство Барське, видану Б. Радзивілу, «обіцяє в майбутньому винагороду і за староство, і за вйті́вство Барське» [2, с. 325]. Цей історичний факт пізніше буде призводитиме до значних непорозумінь і проблем.

З огляду на те, що зміст Гадяцького договору не вдалося реалізувати, Виговський, очевидно, побоювався за свої отримані володіння і захотів додаткового документального підтвердження їх приналежності. Прохання про це виносилося на рішення сеймиків Київського і Волинського воєводства 1661 р. [2, с. 326], але безуспішно, як і подальші намагання Виговського.

Після зречення з гетьманства, утративши авторитет серед козаків, Виговський усувається від ролі народного вождя. Поляки теж не довіряли Виговському і були схильні будь-який його вчинок трактувати, як зраду. Через це колишній гетьман все більше позиціонує себе як магнат і сенатор Речі Посполитої. Перебуваючи у своїх Барських маєтностях, здійснює заходи щодо охорони території староства, досягає в цьому певних успіхів завдяки утримуваному ним значному загонові війська і гарнізону Барської фортеці. Подільський край, як свідчать документи тих часів, увійшов у звичайний ритм життя і народна боротьба тут проявлялася слабо. Незважаючи на те, що козацькі війни і народні виступи значно зменшили кількість населення, а деякі села (особливо шляхетські) залишилися зовсім без селян, Барщина, як показує перепис 1661 р., знелюдненою не була (наприклад, у Барі нараховувалося 102 будинки, окрім єврейських) [2, с. 328].

Михайло Грушевський припускає, що Виговський вірив у близьке заспокоєння краю і жваво займався своїми володіннями.

Виговський претендував на адміністративну владу і юрисдикцію над Барською шляхтою в обсязі, яким володіли попередні Барські старости, і на ті повинності, які шляхта відбувала раніше. Однак, сама шляхта не була налаштована на беззаперечне підкорення вимогам Виговського. «Вовковинські, Радзівєвські і Буцні скаржилися королю», що Виговський обтяжує шляхтичів різними незвичними повинностями [2, с. 326]. Король став на бік шляхти. Причиною цих суперечностей, на думку М. Грушевського, є поступова втрата старостинськими володіннями в Барщині державного характеру і звички трактувати їх як приватновласницькі. Барські шляхтичі володіли своїми землями не як дідичі, а на основі ленного права (володіння за службу) і їх повинності не були чимось новим, тому Виговський і не відмовлявся від своїх вимог. З протестів тих же Радзівєвських дізнаємося, що «Виговський неодноразово надсилав на них козаків і драгунів своїх» [2, с. 328]. З од-

ного із позовів Радзівєвських до трибуналу довідуємося, що «Виговський, відправляючись у свій останній похід разом із королем, повелів споряджатися і Радзівєвським, але ті не з'явилися і внесли якусь-там скаргу на нього. Тоді службовці Виговського звинуватили їх у тому, що вони, сприяючи разом з іншими васалами барськими ворогам батьківщини, увійшли в союз із заколотниками і порушили обов'язок військової служби підкорення старості Барському, під владою і юрисдикцією якого завжди перебували» [2, с. 329]. Наведений приклад демонструє гостре протистояння та боротьбу між Барським старостою і місцевою шляхтою. Це, очевидно, стосується не тільки Радзівєвських.

Щодо інших аспектів діяльності Виговського як Барського старости викликає інтерес його ставлення до католицизму. Із змісту його грамоти езуїтам барським дізнаємося: «намагаючись привести Барщину в попереднє благополуччя, Виговський підтверджує всі ... привілеї отців і жалує всілякі пільги селянам їх сільця Сеферівки. Він же оселив у Барі францисканців, які услід за цим отримали від короля грамоту на сусіднє с. Шершні» [2, с. 329 – 330].

Здійснюючи старостинські та інші повноваження, ведучи боротьбу проти свавільної шляхти, Виговський незчувся, як до нього несподівано підкралася смертельна небезпека. Восени 1663 року польський король Ян Казимір вирушив з військом для упокорення лівобережних полків. Виговський також спорядився «з великими витратами» і вирушив із своїм загоном разом з королем. Але пробув у поході він зовсім недовго і повернувся назад у Бар. У цей час на Правобережжі розпочався антипольський рух на чолі з Іваном Сірком. Коронний Гетьман і канцлер (за іншими свідченнями – сам король) з-під Глухова написали йому листа, у якому доручали Виговському «вирушити на Україну, для заспокоєння народу» [2, с. 330]. Але проти цього виступили гетьман Правобережної України Тетеря і полковник Маховський, які були налаштовані проти Виговського вороже і вважали, що його присутність могла посприяти розпалу повстання [2, с. 330 – 331]. На це були певні підстави: у той час по Україні ходили чутки про те, що Виговський має зносини з повстанцями, що перейшов на їх бік. Про це Тетеря повідомив листом польському королю. Під впливом цих чуток 1 березня 1664 року у Фастові Виговський видав універсал до козаків, закликаючи їх до скорення і запевнив, що інформація про те, що

він прагне гетьманства, не відповідає дійсності [2, с. 331]. Навіть після цього чутки про участь Виговського в антипольському повстанні не зникли. Пізніше Тетеря розповідав, що головним винуватцем таких суджень про Виговського був його брат Костянтин, який нібито спонукав колишнього гетьмана знову стати на чолі України, до того ж, побачившись із Тетерею у Чигирині, завірів брата, що Тетеря вирішив його знищити, і тим самим підштовхнув Івана до більш рішучих дій: І. Виговський увійшов у зносини з Сірком і почав бунтувати народ, при посередництві Дмитра Сулимки [2, с. 331]. Відтак Тетеря з Маховським вирішили арештувати Виговського і для цього запросили його до себе. Виговський, нічого такого не підозрюючи, терміново вирушив до них, тим більше, що зі слів барського старости, Маховський присягнув, що не задумає проти нього нічого поганого. Виговського негайно арештували. Спочатку обіцяли, що його відішлють на суд до короля, але потім утворили військовий суд, який засудив Виговського до смертної кари. Головним доказом у справі стало зізнання послідовників Сулимки, котрі засвідчили, що «Виговський перебуває в зносинах з останнім, обмінявся з ним присягою, дав йому хоругву й універсал від царського імені з повелінням знищувати ляхів» [2, с. 331]. Як пише Грушевський, сказані свідчення Виговський відкидав, говорив, що хоругви Сулимці не давав, обурливих універсалів не писав, повсталим не присягав і до насильства і вбивств не закликав. На жаль, заяви Виговського його судді не взяли до уваги, і сенатор Корони Польської був розстріляний «в обозі під Ольховцем (біля Звенигородки) 16 або 17 березня 1664 року» [2, с. 331 – 332].

Дату розстрілу визначено за заповітом Виговського, документ датовано 16 березня. І. Виговський був розстріляний, очевидно, у цей або наступний день. З наведеним фактом узгоджується дата у свідченнях козаків Сулимки (15 березня). Із заповіту стає відомим і місце страти.

Для Грушевського залишається невирішеним питання провини Виговського. Свідчення самого Виговського і Тетері не можуть бути прийняті на віру. Тетеря був головним винуватцем загибелі Виговського, і останній, очевидно, має на увазі саме його, говорячи про інтригу ворога, «який паплюжить його честь, репутацію, заслуги перед королем і Річчю Посполитою» [2, с. 332]. На думку

М. Грушевського, суд і страта Виговського були незаконними, і обвинувачам потрібно було за будь-яку ціну довести його провину. Для самого Виговського і його рідні реабілітація була не тільки справою честі, але й мала матеріальний вираз: Тетеря, звинувачуючи Виговського в зраді, вимагав конфіскації його маєтностей. Виговський у заповіті закликає своїх родичів і знайомих захищати його честь і довести його невинуватість. Зразу після смерті гетьмана його брат опротестував у суді висунуті проти Виговського обвинувачення, згадав про заслуги і чесноти покійного, звинувачуючи сам суд, який його засудив. На засіданнях Брацлавського і Київського сеймиків (стосовно останнього – декілька разів) піднімалися питання з вимогою розслідування страти Виговського і покарання його обвинувачів [2, с. 333]. Грушевський зазначає, що страта Виговського значно вплинула на суспільну думку того часу. Дослідник доводить, що питання про винуватість Виговського не втратило гостроти й після його смерті.

У боротьбі, яка розгорілася між прибічниками і ворогами І. Виговського, перемогли останні. Незважаючи на малоімовірність факту зради Виговського, він був офіційно визнаний і проголошений зрадником, а вирок суду – законним і справедливим. Королівською грамотою Барське староство було у Виговського конфісковано і передано Станіславу Потоцькому: ця грамота, як зазначає Грушевський, є ніби «антитезою, нестримним компліментом на адресу Виговського в пожалуванні 1659 року; король оголошує, що багаторазові зради породжували недовіру до Виговського, і в минулому році він був дійсно викритий у підбурюванні України і страчений військовим судом, через це пожалування, надані йому під тиском державної необхідності, повертаються у казну» [2, с. 333]. З подальшого розвитку подій можна здогадатися, що нащадки Виговського, зокрема його син Євстафій, не припиняли своїх вимог і претензій на жалуванні колишньому гетьману маєтності. Розчарувавшись в успіху, Євстафій у 1698 році продав свої права на Барське староство коронному підкоморію князю Юрію Домініку Любомирському. Очевидно, справа ще не була зовсім безнадійною. Невідомо, які саме мотиви були висловлені проти конфіскації, очевидно, мова йшла про недоведеність зради Виговського, а, можливо, посилялися на чинну тоді правову норму, за якою по-

жалування ні в якому разі не могло бути відмінено. Як би то не було, але родина Виговського право на Барське староство втратила.

Насамкінець варто зазначити, що Михайло Грушевський у своїй праці дає обережну оцінку політичній діяльності Виговського, називаючи лише факти його перебування на посаді старости Барського. Це було зробити досить складно, ураховуючи офіційну оцінку постаті гетьмана російською історичною наукою.

Праця Михайла Грушевського залишається найбільш повним і цінним джерелом інформації про життя Східного Поділля в XV – XVIII ст., та слугує сучасним дослідникам настільною книгою з вивчення історії Барщини.

Джерела та література

1. Грушевський М. С. Автобіографія, 1926 р. // Михайло Грушевський. – К.: Бібліотека українця, 1998. – С. 26 – 27.
2. Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси (XV – XVIII ст.) // Михайло Грушевський. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василіан «Місіонер», 1996. – 627 с.

Микола Йолтуховський

МИКОЛА АРКАС ПРО ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Грек із душою українця Микола Миколайович Аркас (старший) (1852 – 1909 рр.) був представником родини грека-біженця Андреаса, професійного моряка. Адміралами Чорноморського флоту і активними учасниками українського національного руху в Миколаєві стали сини Андреаса – Захарій (1793 – 1866 рр.) та Микола (1816 – 1881 рр.). Внук Андреаса Микола (старший) один з організаторів товариства «Просвіта» у Миколаєві (1907 р.), історик і композитор написав і видав (1908 р.) «Історію України-Русі». Це була одна з перших україномовних книг, про яку редактор га-

зети «Рада» Є. Чикаленко писав: «...ся книжечка... повинна стать наряду з «Кобзарем» настольною книгою у кожного українця».

Автор висвітлив дев'ять періодів історії України-Русі. Найбільш об'ємний період шостий – Гетьманський (1647 – 1663 рр.), в якому десять сторінок відведено гетьману Івану Остаповичу Виговському (1616 – 1664 рр.), воєводі Київському, старості Барському.

Ставши гетьманом після померлого Богдана Хмельницького на раді в Корсуні 25 вересня 1657 року, Виговський переконав старшину в тому, «як поспішився Богдан із тим поєднанням з Московою, і тепер дуже стали боятись за свої права і вольності та за права усього народу Українського».

Антимосковські настрої разом з Виговським поділяли полковники Зеленський, Богун, Генеральний суддя Богданович та інші. Вони бачили, що треба «...гаразд поміркувати і попрацювати, щоб дати Україні такий устрій, щоб і надалі захистити її від лихих сусідів».

Однак, полтавський полковник Мартин Пушкар ненавидів Виговського і сам мріяв стати гетьманом. Він зібрав біля себе невдоволених старшиною козаків і «усяку безпритульну голоту, винників, броварників, наймитів і інших... та слухав воєводів московських і сподівався від них помочи».

Виговський зробив спробу примирення з Пушкарем, але той не зреагував на листи гетьмана і Київського митрополита Діонісія Балабана. Бій під Полтавою завершився повним розгромом пушкарівців і «сам полковник Пушкар наложив там головою».

6-го вересня 1658 року на раді в Гарячі було вирішено: «1) Україна... стає вільною і незалежною країною і знов єднається із королівством Польським і Великим Князівством Литовським під назвою Великого Князівства Руського». В наступних восьми статтях передбачалися всі інші державницькі установи і устрії: законодавча влада, гетьман, суд, урядовці, релігія, освіта, друкарні, надання шляхетства.

«Тим часом Московський уряд далі провадив своє на Україні: приязно вислухував усякі доноси, виставляв проти Гетьмана людей, що собі домагалися гетьманства, як от Искра, Безпалий та Цецюра...»

«Тоді князь Трубецький зібрав усе московське військо..., що стояло постоем на Україні, – і рушив на Конотоп». Два місяці тривала облога Конотопського замку. Щоб визволити Конотоп з облоги 27 червня 1659 року «за п'ятнадцять верств од замку, коло багнистої річки Соснівки, стрілася гетьманська сила із Московським військом. Виговський розбив його у прах, 30000 Москалів лягли трупом, воевода князь Пожарський попав у неволю, і Хан, за непочтиві речі його, покарав його на смерть...».

Виговський повернувся до гадяча і «звідтіть послав до короля Яна-Казімира почесну здобич, що узяв він у Москалів: гармати, велику корогву, прапори і бубни. Звідціль він рушив до Чигирина і почав міркувати, щоб виперти Москалів ще із Києва».

22 травня 1659 року, на урочистих зборах Сенату у Варшаві Гадяцький пакт про Велике Князівство Руське був затверджений, не зважаючи на багато суперечок на тому сеймі.

«Казімир Беншовський, котрий давно жив на Україні, умовив Поляків згодитись, кажучи, що тепер, коли їм потрібна поміч проти Шведів і Москви, нерозумно цуратися єднання з козаками: їх така сила і такі вони дужі, що стануть у великій пригоді Речі Посполитій...».

«Запорожці скося дивилися на заміри Виговського... закликаючи під свої корогви ім'ям Хмельницького. Винуватили його за те..., що продає Україну Кримському ханові...».

Біля Білої Церкви зібралася рада, на якій «скинули Виговського з гетьманства і проголосили Гетьманом Юрія Хмельницького».

Московський уряд об'явив Виговського зрадником і він змушений був із сім'єю перебратися у Польщу.

Король зробив його воеводою Київським і старостою Барським. «Він із польським військом ходив у Полонне, а далі у Дубно... під містечком Слободищами він знов виявив себе дуже одважним і розумним войовником; далі він допомагав Полякам у битві під Чудновим, де Шереметьєва розбито упень...».

Дальніша доля Виговського реальніше описана в творі Юрія Мицика «Іван Виговський» (Київ 2012). Тут, зокрема, зазначено: «Колишній гетьман осів у подільському місті Бар, яке йому належало, як і Любомль... Ставши барським старостою, Виговський зблизився з подільським земським писарем Криштофом Кавець-

ким... передавши йому вйтівство у містечку Ялтушков під гарантію у 20 тис. зл.».

Слободищенським трактатом 1660 р. Велике князівство Руське було ліквідовано і частина козацької старшини вирішила виступити проти короля. Саме через це було розстріляно Івана Богуна.

Потужне повстання проти Речі Посполитої та гетьмана Тетері очолив Дмитро Сулимка, з яким підтримував зв'язки і Виговський. Сам Сулимка, взятий у полон, коли повстання було придушено, письмово показав, що «мотором всіх нинішніх бунтів в Україні був... пан Виговський».

Колишнього гетьмана запросили у Корсунь, де Тетеря і Маховський проводили нараду. Там Виговського аарештували, а 26 (16) березня 1664 р. розстріляли без належного суду та слідства.

Це обурило навіть деяких представників польської еліти: «...бо було таким чином забито незасудженого, без присуду сенаторів київського воєводу і сенатора».

Спокій рід Виговських дістав у 1670 р., коли Тетеря, якого розорили польські магнати, втік до Молдавії.

Місце поховання Івана Виговського досі є суперечливим. Починаючи з визначного українського археолога Ярослава Пастернака (у 1935 р.), пошуки могили Виговського були безуспішними.

Юхим Сіцінський, подільський краєзнавець і історик в своєму творі «Археологическая карта Подольской губернии. Москва, 1901» відмітив: «В 2 верстах от Бара курган. Народ говорит, что это могила Выговского» (праворуч дороги на с. Гайове). Існує народний переказ про слова гетьмана: «Продам Бар і Руду, і заграю ляхам в дуду!». Польський хроніст Миколай Ємйоловський стверджував, Виговського поховали в Руді... Рано робити однозначні висновки, подальші пошуки тривають...

Джерела та література

1. Д-р Антоні Й. Подільські замки на мунтенських рубежах. Варшава-Краків, 1880.
2. Е. Сецинский. Археологическая карта Подольской губернии. Москва, 1901.
3. Микола Аркас. Історія України-Русі. Одеса, "Маяк". – 1994.

Іван Сварник

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ В ОЦІНЦІ НАРОДНИЦЬКОЇ Й ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ШКІЛ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття висвітлює еволюцію поглядів українських істориків XIX – XX ст. (М. Грушевський, В. Гарасимчук, В. Липинський, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко, Я. Дашкевич) на життя, діяльність, роль в історії гетьмана Івана Виговського, його роль у створенні козацької держави XVII ст., політичну орієнтацію еліт, зовнішню і внутрішню політику, відносини з Польщею і Московією.

Постать і діяльність видатного державного й політичного діяча козацької доби Івана Виговського здавна привертала увагу українських істориків. Його трагічна доля, особисті пов'язання з Галичиною, причетність до переломних політичних подій XVII ст. (Переяславський договір, Гадяцька унія), а також до воєнної історії (Котопська битва) – усе це змушувало і досі змушує істориків до пошуку невідомих досі архівних і друкованих джерел про цього гетьмана.

Оминаючи ранню українську історіографію, що витворила низку різноманітних, часто суперечливих між собою міфів про «героя» чи «запроданця», зупинимося на модерній історіографії XIX – XX ст. Фундатор сучасного українського історіописання Михайло Грушевський, попри народницькі переконання й приналежність до соціалістичної партії, вважав Виговського одним із «великих провідників української революції XVII ст.», вірним соратником Хмельницького й продовжувачем ідеї автономної України. В той же час він негативно оцінює Гадяцьку унію, яка «відновляла залежність України від Польщі» й суперечила «волі народних мас». Дуже позитивним явищем була поява популярної ілюстрованої «Історії України» Грушевського 1919 р. В цій книзі, яка відіграла

значну роль у формуванні українців, як державотворчої нації, міститься така характеристика гетьмана: «чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, не кепський політик, при тім без сумніву – патріот український, завзятий автономіст, ... щиро бажав забезпечити свободу і незайманість України». Найбільше уваги вивченню життя і діяльності І. Виговського присвятив учень Грушевського Василь Гарасимчук (Герасимчук). Ще студентом він досліджував походження, освіту, життєвий шлях Виговського, його роль у створенні козацької держави, найтісніші стосунки з Богданом і Юрієм Хмельницьким (1904). Згодом написав ще три ґрунтовні праці «Виговщина і Гадяцький трактат», «Чуднівська кампанія 1660 р.», «Смерть Івана Виговського». Гарасимчук, попри свою приналежність до школи Грушевського, є яскравим представником т. зв. державницької школи В. Липинського, яка основним предметом вивчення вважала не народ і маси, а витворену ними державу. Підсумовуючи діяльність гетьмана, учений стверджує, що на відміну від Хмельницького, «побачимо у Виговського далеко виразніше зазначену тенденцію сформулювати ясно провідну думку козащини і всієї Русі». Вячеслав Липинський у монографії про полковника Кричевського й участь української шляхти в Хмельниччині (1911) назвав І. Виговського «одним із найвидатніших після Хмельницького людей, яких тоді мала Україна». На думку Липинського, Виговський був автором як Переяславської, так і Гадяцької угоди. Невиконання Москвою першої, а Польщею другої Липинський вважає політичною помилкою І. Виговського, який не врахував, що «вузол московської державности на Україні виявився вже дуже затягнутим, а Річ Посполита заслабкою, щоб подолати Москву, але засильною, щоб піти на суттєві поступки Україні». Навіть після усунення від влади Виговський, за словами історика, «не перестав турбуватися про кращу долю України», а державизагарбники не вибачили йому «глибокої і справжньої любові до вітчизни».

Найвидатніший галицький історик Іван Крип'якевич, який протягом усього життя займався козацькою добою, не оминув своєю увагою також І. Виговського. 1924 р. він розглянув питання поховання І. Виговського, найімовірніше поблизу с. Руди на Жидачівщині. Згодом, готуючи монографічне дослідження «Студії над державою Богдана Хмельницького» (1925-1931) й синтез «Історія

України» (1938, Львів. перевид. 1941, 1992), вчений дав розгорнуту характеристику Виговського, який був «правою рукою, радником і заступником старого гетьмана... співтворцем великих планів свого попередника», основною метою якого було «запевнити Україні повну самостійність». Як гетьман, він «твердо і ясно ставив справу української державности, «Руського Князівства», гідно держався в переговорах з Москвою і Польщею, ...дбав, щоб державну організацію завершити і впорядкувати в різних ділянках». Разом із тим, Крип'якевич зауважує зміну І. Виговським внутрішньої політики, зорієнтованої переважно на старшину й шляхту, що спричинило глибокі соціальні конфлікти, негативно оцінює і Гадяцьку угоду, яка була «тільки новим, виправленим виданням зборівської угоди». Хибою зовнішньої політики І. Виговського він уважав те, що зближуючися з Польщею, гетьман «знехтував здобутки національної революції... і намагався створити шляхетську Україну».

Дмитро Дорошенко в «Нарисі історії України» (1932 – 1933) детально висвітлює гетьманування Виговського, який, ще за Хмельницького, «виявив блискучі дипломатичні здібності, а при тому щирі відданість справі будування й скріплення Української держави», так само докладно зображає війну з Москвою. Особливу увагу історик звертає на стосунки України з Польщею, аналізує зміст Гадяцької угоди. Описуючи бойові дії під Чудновом, Дорошенко вказує, що в складі польської армії були також кілька тисяч козаків Виговського; останній «багато допоміг» при підписанні Слободищенського трактату, який загалом повторював Гадяцьку угоду.

Після 1939 р. настала тривала перерва у вивченні й об'єктивному висвітленні історії України. Щойно під кінець ХХ ст. українські історики знову змогли повернутися до цієї тематики. Один з чільних українських істориків цієї доби Ярослав Дашкевич у новаторській розвідці про П. Тетерю (1994) стверджує, що І. Виговський пристав до змови проти Тетері на поч. 1664, однак не був її ініціатором. Основну роль, очевидно, відіграв архімандрит Гедеон (Юрій Хмельницький), який перебував під впливом митрополита Й. Тукальського. Серед змовників були також дружина Тетері Олена, Г. Гуляницький, І. Богун. Свідчення полоненого полковника С. Сулименка, листування з Виговським свідчили, що нитки

розгалуженої змови сходилися до Виговського, однак її кінцева мета не була з'ясована, оскільки колишнього гетьмана спішно й неправно розстріляли. Причину цього історик вбачав не так в особистій ворожнечі Виговського й Тетері, як у тому, що «польська верхівка виявилася нездатною перейти від тактики завойовництва до тактики рівноправного партнерства», що підривало ідею польсько-українського союзу, прихильником якого був Виговський. 1995 р. у Києві й Конотопі відбулася наукова конференція, присвячена Конотопській битві 1659, доповідачами якої були Я. Дашкевич, Ю. Мицик, І. Бутич, Я. Дзира, Т. Чухліб, С. Леп'явко, В. Горобець, В. Шевчук та ін. (доповіді видані 1996). 1999 у Записках НТШ з'явилося цікаве дослідження В. Горобця про міжнародний аспект Гадяцької угоди й ставлення до козацької держави інших країн Європи й Азії. 2002 й 2006 вийшли укр. видання (передмова Я. Дашкевича, переклад І. Сварника, прим. М. Капраля) «Хроніки міста Львова» Д. Зубрицького з текстами листування В. з магістратом Львова 1655 (оригінали листів у ЦДІАЛ) й детальним описом переговорів міста з Виговським і роль останнього в невизнанні московитів, як переговорної сторони. Зенон Когут з Канади в синтетичній праці «Making Ukraine» (Творення України, 2011) простежив спадкоємність незалежницьких прагнень І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи, підкреслив значну роль православної церкви у послідовному відстоюванні незалежності України.

Література

1. Сварник І. Виговський Іван // Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія / Т. 3. Вес-Глин. – Львів, 2016. – С. 46 – 50.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1998. – Т. 10.
3. Його ж. 250 літ // Грушевський М. Твори у 50 томах. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 239 – 240.
4. Грушевський М. Історія України. – Київ-Львів, 1919. – С. 326.
5. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // Записки НТШ, 1904, т. 59 – 60.
6. Його ж. Виговщина і Гадяцький трактат. Там само, 1909, т. 87 – 89.
7. Його ж. Чуднівська кампанія 1660 р. // Записки НТШ, 1912 – 1913, тт. 110 – 114.

8. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. – К., 1928.
9. Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski: z dziejów szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. – Kraków, 1912. – S. 157 – 159.
10. Крипякевич І. Могила Івана Виговського // Стара Україна. – 1924. – № 6. – С. 84 – 86.
11. Його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ, 1925 – 1931, тт. 138 – 140, 144 – 145, 147, 151.
12. Дашкевич Я. Павло Тетеря // Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. – Л., 2007. – С. 191 – 195.
13. Конотопська битва 1659 року. Збірник наукових праць. – К., 1996.
14. Горобець В. Гадяцька угода 1658 року в контексті міжнародних реалій: pro et contra // Записки НТШ, 1999, т. 238, с. 95 – 116.
15. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998.
16. Мицик Ю. Іван Виговський // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. – К., 1998.
17. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – Л., 2006.
18. Kohut Z. E. Making Ukraine: Studies on Political Culture, Historical Narrative, and Identity. – Edmonton-Toronto: CIUS, 2011. – P. 29, 112, 137.

*Сергій Калитко
Олександр Кравчук*

ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ КІНЦЯ 20-Х – ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОРІЧЧЯ

Постать Івана Виговського, який очолив Українську козацьку державу після смерті Б. Хмельницького, в час вибору подальших шляхів її розвитку, завжди привертала увагу науковців. Не оминули вивчення діяльності наступника великого гетьмана політичні та громадські діячі, котрі після поразки української революції 1917 – 1921 рр. змушені були залишити батьківщину. Їхній інтерес до

цієї проблеми, окрім іншого, зумовлювався прагненням осмислення подібної події українського державотворення у минулому.

Стислий історіографічний огляд доробку українських вчених XIX – початку XX ст. міститься у праці Д. Дорошенка «Нарис історії України» [3, с. 63,64], значно більший аналіз досліджень цього періоду з вказаної проблеми, укладений у роки незалежності, подав В. Романцов [8]. Внесок С. Наріжного у її дослідження високо оцінив Я. Калакура [4, с. 273].

Мета пропонованого повідомлення – висвітлення поглядів та оцінок діяльності І. Виговського на посаді гетьмана у працях С. Наріжного, М. Славінського, Д. Дорошенка, виданих наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.

С. Наріжний (1898 – 1983) – громадський діяч, музеєзнавець, отримання вищої освіти завершив у Празі у Карловому та Українському Вільному Університетах. У 1927 р. в Українському Вільному Університеті захистив докторську дисертацію «Гетьманування Виговського, Хмельниченка та Тетері», високо поцінованою Д. Дорошенком [2, с. X, XI; 1, с. 175]. Зміст дисертації викладено у низці публікацій, зокрема, в статті «Гетьманство Івана Виговського» [5].

Д. Дорошенко (1882 – 1951) – видатний учений-історик, державний, громадський, політичний діяч у 1930 – 1932 рр. видав в Ужгороді (в той час в складі Чехословаччини) двотомник «Нарис історії України», у другому томі якого досить докладно розглянуто політичну діяльність І. Виговського як очільника Української козацької держави [3, с. 52 – 64; 6].

М. Славінський (1868 – 1945) – громадський, політичний, державний діяч, професор Української Господарської Академії в Подєбрадах та Українського Високого педагогічного інституту в Празі, стисло охарактеризував особу та діяльність гетьмана Виговського у виданому в 1934 р. курсі лекцій з історії України [7; 9].

Варто відзначити, що творча діяльність всіх науковців відбувалася у Чехословаччині, де завдяки президенту Т. Г. Масарику та уряду було створено сприятливі умови для продуктивної дослідницької праці українських емігрантів.

Всі автори висвітлюють перебіг подій у період гетьманування І. Виговського.

Розглядаючи обставини, за яких Виговський обійняв посаду гетьмана, науковці одностайні щодо невідповідності шістнадцятирічного Ю. Хмельницького до виконання обов'язків керівника держави.

С. Наріжний та М. Славінський зауважують, що відмова Юрія від гетьманської булави була спричинена бажанням не розпочати, а завершити навчання у Києві [5, с. 163; 9, с. 102].

С. Наріжний не вважає вірогідним повідомлення про дії І. Виговського, ще за життя Б. Хмельницького, щодо свого обрання гетьманом [5, с. 171].

Торкаючись Чигиринських рад 1657 р. 23 серпня «за зачиненими воротями» та 26 серпня, С. Наріжний висловлює припущення, що 23 серпня відбулася нарада частини старшини, а 26 серпня – справжня рада, що ухвалила обов'язкові постанови [5, с. 167 – 168].

Важливе місце займає питання гетьманського статусу І. Виговського. На думку С. Наріжного, він був тимчасовим гетьманом-регентом до повноліття Ю. Хмельницького. Дослідник аргументує своє твердження заявою одного з українських послів у Москві – сотника Никифора Омеляного, своєю інтерпретацією листа І. Виговського до В. Бутурліна від 30 серпня 1657 р., збереженням новим гетьманом за собою посади генерального писаря [5, с. 159 – 168, 170]. Ще одним підтвердженням своєї думки Наріжний вважає той факт, що Московський уряд лише з І. Виговським не уклав гетьманських статей [5, с. 184].

Д. Дорошенко, вказуючи на тимчасове доручення гетьманських обов'язків І. Виговському, і думку С. Наріжного з цього приводу, наводить твердження інших дослідників про його правління як справжнього, повноправного гетьмана [3, с. 52].

Дослідники аналізують склад, мотиви дій опозиції, з якою І. Виговський зіткнувся відразу після свого обрання. Опозиція у різних формах, аж до збройної боротьби, активно діяла впродовж всього часу гетьманування І. Виговського.

М. Славінський вбачав причини опозиції у відсутності авторитету та довіри до гетьмана «козачих і широких народніх мас ... Степовий Низ, близькі до Запоріжжя полки, а за ними й уся військова чернь, – тодішня ліва демократія, – вважали його, – до певної міри не без рації, – представником старшинських інтересів, не

любили його, зневажали його авторитет вождя, поставились проти нього ...» [9, с. 103].

Вказуючи на незадоволення запорожців обранням Виговського без їх участі, тобто зазіханням на їх прерогативи, С. Наріжний відзначає відмінність політичних ідеалів Правобережної та Лівобережної частин України. Цю відмінність дослідник пояснює неоднаковими умовами їх історичного розвитку та спричиненою цим різницею у політичній ментальності. «На Правобережжі переважали погляди аристократичної Польщі, зате на Лівобережжі домінували впливи демократичного Запорожжя» [5, с. 177]. Серед козацтва існувала «досить велика партія, зорієнтована на Москву, до якої входили інші суспільні елементи» [5, с. 126].

Причини та мотиви опозиціонерів проаналізував Д. Дорошенко. Вчений наголошував, що швидкий процес «клясової диференціації» породжував суперечності в українському суспільстві. Перетворення козацької старшини, поповненою українською шляхтою, у привілейовану верству суспільства, зростання їх економічної ваги, викликало незадоволення інших верств.

Зосередивши у своїх руках політичну, адміністративну, судову владу, очолюючи військо, старшина прикладала чимало зусиль для збільшення своїх земельних володінь, випроховуючи документи на володіння ними у царя чи гетьмана. За словами Д. Дорошенка, рядове козацтво – «чернь» спостерігало за цим «кривим оком». Відбувався поділ козацтва на дві «партії»: старшинсько-аристократичну та демократичну партію «черні».

Незадоволені козацьким урядованням, міщани намагалися його позбутися, посилаючись на отримане ними магдебурзьке право. За підтвердженням своїх прав вони зверталися до царя.

У селянства невдоволення викликали повинності, що їх наклали на них нові землевласники. Почався процес нового закріпачення.

Всі ці настрої народу зосереджувалися у Запорізькій Січі, яка стала осередком демократичної опозиції [3, с. 54 – 55].

Дослідники приділили велику увагу політиці московського уряду щодо козацької держави. Її мету С. Наріжний вбачав у використанні смерті Б. Хмельницького для «обмеження українських державних прав» [5, с. 174].

Д. Дорошенко вказує на використання московським можновладцями внутрішнього становища козацької держави для просування своїх інтересів. Цьому слугувало загострення ними суспільних антагонізмів, для чого царем надавалися грамоти містам, гроші та подарунки запорожцям, забезпечуючи таким чином їх підтримку [3, с. 55].

С. Наріжний оцінює дії московських представників в Україні, як спрямовані на посилення нестабільності в козацькому середовищі [5, с. 184 – 185].

Обидва науковці висловлюють думку про прагнення московського уряду відігравати роль арбітра в українських справах задля власних інтересів [3, с. 56; 5, с. 181].

Дослідники відзначають лицемірний, підступний характер московської політики в Україні після обрання І. Виговського. У Москві одночасно приймали послів від обраного на Корсунській раді гетьмана і запорожців, які прибули з доносами і скаргами на нього. Обидві сторони були запевнені у московській прихильності. Від послів гетьмана приховали зустрічі з посланцями Запорожжя. Як вважав Д. Дорошенко, утворився зв'язок між московським урядом та ватажками демократичної опозиції, підтримка якої перетворила їх в опору Москви.

Царський представник Б. Хітрово відразу після Переяславської ради 1658 р., на якій він визнав обрання І. Виговського, поїхав на зустріч з полтавським полковником М. Пушкарем. Хоча М. Пушкар розпочав збройну боротьбу проти гетьмана, Б. Хітрово запевнив його у царській милості, привів до присяги на вірність цареві та обдарував тогочасною московською валютою – соболями [3, с. 56; 5, с. 180, 185, 186; 9, с. 103]. С. Наріжний такі дії вважає розпалюванням громадянської війни [5, с. 181].

Всі дослідники згодні, що виявлення московської підтримки М. Пушкаря в ході подальшої боротьби гетьмана з ним, підштовхнула козацьку старшину до розриву з московським царем [3, с. 57; 5 с. 185; 9, с.103]. М. Славінський зауважує, що тогочасна геополітична ситуація в регіоні позбавляла керівництво козацької держави вибору у подальших діях: якщо не з Московією, то з Польщею [9, с. 103].

Д. Дорошенко та М. Славінський розлого висловилися щодо причин Гадяцького договору 1658 р., який вони розглядали як ци-

вілізаційний вибір еліти козацької держави. Д. Дорошенко зазначав: «Козацька старшина й навіть православне українське духовенство добре бачили московську політику й розуміли, що ця політика спрямована на повільне обмеження всіх державних прав України, й на обернення її в звичайну провінцію московського царства. Люди, виховані в поняттях політичної свободи, вони з острахом придивлялися до суворого московського абсолютизму, до грубих і жорстоких московських звичаїв, до московської нетерпимости й релігійного фанатизму. Перспектива обернутися в царських «холопів» (так називали себе навіть найродовитіші й найзаслуженіші московські бояри), позбавлення усяких політичних прав і залежних виключно від ласки самодержавного царя, не могла приваблювати людей, у котрих перед очима була Польща з її шляхетською свободою, з її високо розвинутим політичним життям. При всім своїм монархізмі козацька старшина, пізнавши зблизька московські звичаї й порядки, воліла тепер мати діло з конституційним польським королем, ніж з абсолютним московським царем» [3, с. 57].

Таке ж розуміння рішення про укладення Гадяцької угоди подає М. Славінський: «У союзі з Москвою, військовою державою чисто азійського типу, що тлумила в зародку всяку культуру, а навіть і саму думку про неї, про волю, громадську рівність, тощо – вони (І. Виговський та його однодумці – *авт.*) вбачали – і не без солідної підстави – загибель для України. Що ж до Польщі, то ... держава ця, хоч і яка була феодальна та аристократична, всетаки мала в собі всі елементи для розвитку громадської волі і громадського чину, бо була вона парламентарною, була й республіканською, хоч ролю президента й грала особа, що звалася королем, та яка вибиралася на дожиття. Для тодішньої континентальної Європи, де саме на той час наростав і посилювався державний абсолютизм чистого типу, Річ Посполита була одною з найбільше поступових країн. Заводячи Україну до складу такої держави, Виговський та його однодумці сподівалися, що в ній можна буде зберегти й забезпечити на майбутнє українську державність» [9, с. 103]. Науковець оцінює договір як пам'ятку, що «свідчить нам про високий рівень політичної свідомости тодішнього українського громадянства» [9, с. 104].

Дослідники вказують на шалений опір Гадяцькому договору абсолютної більшості населення, який призвів до втрати І. Виговським гетьманської булави. Причинами спротиву, на їх думку, були соціальні та психологічні чинники.

Д. Дорошенко вказував, що «... в широких масах українського народу, серед міщан, рядових козаків і селян поворот до державної злуки з Польщею був непопулярний: вони боялися, що разом з Польщею повернуться старі порядки, національно-релігійні утиски й панщина» [3, с. 53]. «...Сама думка про поворот під верховенство польського короля ... була страшною і нестерпною» [3, с. 62]. Також спрацював менталітет цих верств суспільства: «Традиційні монархічні почування українського населення сприяли тому, що колишній (пієтет і пошана до польського короля) переносяться на московського царя: в ньому маси хочуть бачити заступника й оборонця проти власної пануючої верстви, проти козацької старшини, яка заступала місце колишніх панів» [3, с. 55 – 56]. Підсумовуючи, вчений цитує М. Костомарова: «Українці показали, що вони не в стані зрозуміти і оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу» [3, с. 63].

Дещо ширше підійшов до висвітлення цього питання М. Славінський. На його думку, спротив Гадяцькому договору був викликаний його вузькою соціальною базою: «...всі права діставалися командній верстві – шляхті, з часті духовенству й міщанам; про селянство в умові не говорилося, себто воно було зречено на той самий п о с л у х (виділено М. Славінським – *авт.*) перед шляхтою, якого зазнало перед революцією Б. Хмельницького» [9, с. 104]. Роль нової шляхти відводилася козацтву. Широка народна маса «видала козаччину із своїх власних надр; вона вбачала в них не панів, а своїх дітей і до нової неволі, хоч би й у національній шляхті йти не хотіла. Вона пережила допіра активну добу революційної боротьби, – боротьби за національну державу з рівними для всіх без винятку правами, – й нової держави з польською соціальною структурою прийняти органічно не могла. Психологічно ж особливо важливо було те, що Гадяцький трактат складено було саме з Польщею, а не з якоюсь іншою державою. Надто ще близько було недавнє минуле, не вигасла ще ненависть до польського права, ворожнеча до польської держави була ще живим чинником для більшої частини українського населення» [9, с. 104 – 105].

С. Наріжний стверджував, що важлива причина поразки І. Виговського полягала у його правовому статусі як неповноправного гетьмана [5, с. 185 – 186].

Характеризуючи особу та діяльність І. Виговського загалом, дослідники наголошують на його високому українському патріотизмі, ширій відданості справі розбудови і зміцнення Української держави, дипломатичному хисті [3, с. 53; 5, с. 102; 9, с. 179, 186].

Отже, праці Д. Дорошенка, С. Наріжного, М. Славінського про гетьманування І. Виговського стали суттєвим внеском у розвиток української науки. Їх характеризує науковий підхід до аналізу діяльності І. Виговського. Д. Дорошенко та М. Славінський зосередили свої зусилля на її дослідженні в контексті соціально-економічного розвитку, С. Наріжний – правового статусу. Доробок науковців сприяв формуванню більш повної уяви про реальну постать І. Виговського як державного діяча, позбавленню її від звинувачень та інсинуацій імперської історіографії.

Джерела та література

1. Боряк Г. Г. Наріжний Симон / Г. Г. Боряк, О. О. Ковальчук // Енциклопедія історії України. – Київ: Наукова думка, 2010. – Т. 7. – С. 175 – 176.

2. Винар Л. Симон Наріжний – дослідник українських історії та еміграції / Л. Винар, А. Атаманенко // Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч.1. – 2-е вид. Репринт. вид. – Львів; Кент; Острого, 2008, с.VII – XX.

3. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т.II (Від половини XVII ст.) / Д. Дорошенко. – Мюнхен: Вид-во «Дніпрова хвиля», 1966. Репринт. вид. – Київ.: Глобус, 1991. – 352 с.

4. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – Київ: Генеза, 2012. – 512 с.

5. Наріжний С. Гетьманство Івана Виговського / С. Наріжний // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту імені Михайла Драгоманова у Празі: наук. зб. – 1929. – Т. 1. – С. 159 – 187.

6. Дорошенко Дмитро Іванович / Т.С. Осташко // Енциклопедія історії України. – Київ: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 455 – 456.

7. Осташко Т. С. Славинський Максим Антонович / Т. С. Осташко // Енциклопедія історії України. – Київ: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 622.

8. Романцов В. М. Гетьман Іван Виговський в українській історіографії. До проблеми висвітлення / В. М. Романцов // Українська біографістика. – Вип. 2. – 1999. – С. 183 – 192.

9. Славинський М. Лекція чотирнадцята / Славинський М. // Історія України. – Подєбради, 1934. – С. 102 – 105.

Михайло Гнатюк

**ТЕМА КОЗАЧЧИНИ У ТВОРАХ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
20 – 30-х РОКІВ ХХ ст. (ПОВІСТЬ
АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО «ПЕРЕД ЗРИВОМ»)**

У контексті української історичної прози першої половини ХХ ст. творчість українських письменників Галичини характеризувалася посиленою увагою до конкретних історичних фактів, які в белетризованих історичних творах відігравали першорядну роль.

Така особливість цих полотен відрізняла їх від історичної прози на підрадянській Україні. Автори цих творів (Зінаїда Тулуб, Олександр Соколовський, Петро Панч та ін.) на догоду «советській» ідеології виходили з догм дружби «двох братніх народів». В Галичині, яка в той час терпіла польську шовіністичну політику, все-таки ситуація була кращою. До того, історичні твори у 20 – 30-х роках ХХ ст. були тут дуже популярними (твори Богдана Лепкого, Катрі Гриневичевої, Юліана Опільського, Осипа Назарука та ін.).

Історична тема стала основною у белетристиці найстаршого серед цих авторів – Андрія Чайковського. Майже ровесник Івана Франка, Андрій Чайковський виступив на літературний шлях на початку 90-х років ХІХ ст. Такий дещо пізній дебют не міг не позначитися на підході до історичної теми, яка стала основною у творчості письменника.

Романтичний ореол козаччини наскрізь пронизує повісті, що почали з'являтися на початку нашого століття: «За сестрою» (1907), «Віддячився» (1913), «Козацька помста» (1919), «Олексій Корнієнко» (1924), «До слави» (1929), «Полковник Михайло Кричевський» (1935) та «Перед зривом» – твір, що вийшов уже після смерті автора (1937). Саме ці твори створили галерею белетризованих романтичних образів, народжених в уяві письменника.

Б. Мельничук розрізняє художній вимисел і домисел за такими параметрами: художній вимисел передбачає стовідсоткове придумування, до того ж таке, що стосується, як правило, істотного, визначального у творі.

«Що ж до художнього домислу, то він являє собою дофантазування, інакше кажучи, додавання до того, що насправді існувало чи існує, чому можна знайти документальне чи якесь інше підтвердження. І полягає в тому, що письменник художньо розробляє задокументований чи просто відомий факт, розгортаючи його в картинку, діалог, пейзаж, портретну характеристику та інший, сказати б, локального значення образ» [1].

Якщо виходити з цих позицій до історичної прози А. Чайковського, то ствердимо, що письменник у своїх творах радше домислював, ніж вимислював. Його твори з історії козаччини – це белетризована, романізована, есеїстична розповідь про найбільш промовисті сторінки української історії часів Богдана Хмельницького.

Своєрідністю творчої манери письменника є те, що на початку нашого століття А. Чайковський добре засвоїв підхід до історичної теми, яку започаткував Іван Франко. Згадаймо, що у передмові до «Захара Беркута» власне і викладена Франкова методологія підходу до історичної художньої літератури. «Повість історична – се не історія. Історикові ходить о вислідження правди, о сконстантування фактів, натомість повістяр користується тільки історичними фактами для своїх окремих артистичних цілей, для воплощення певної ідеї в певних живих, типових образах. Освічення, характеристики, мотивування і групування фактів у історика і в повістяра зовсім відмінні: де історик оперує аргументами і логічними висновками, там повістяр мусить оперувати живими людьми, особами» [2].

Власне співвідношення життєвої правди та художнього домислу – це одна з найцікавіших проблем у художній прозі А. Чайков-

ського. Для письменника передовсім важливим є сам історичний факт, а для художнього твору важливою є белетризація цього факту. І тут для письменника важливим є не відтворення глибини певних фактів, деталей, для А. Чайковського найістотніше – відтворити за допомогою кількох романтичних штрихів певну подію, певний факт. Цей романтичний ореол створюється за допомогою різноманітних художніх засобів, зокрема мемуарних свідчень, які в окремих випадках майже повністю перекочували в розповідь митця. Цю рису А. Чайковського помітив ще на початку ХХ століття І. Франко. У статті «З останніх десятиліть ХІХ віку», визначаючи особливості української новелістики цього періоду, він писав про «різнобарвну китицю індивідуальностей у літературі». Як рису індивідуального стилю А. Чайковського І. Франко відзначає «витримані переважно в мемуарнім тоні оповідання» [3].

Белетризація життєвого матеріалу мала допомогти сучасникам письменника у формуванні національної свідомості, творенні державницького мислення. Ідеї ці знайшли свій вияв у повісті «Перед грозою». По суті, період, що став предметом художнього зображення в повісті, ідентичний з тим, що пізніше зображує Петро Панч у романі «Гомоніла Україна». Та якщо з відомих ідеологічних нюансів радянський письменник порушує історичні події тільки т. зв. «золотого спокою», то А. Чайковський може більше публіцистично, без належного художнього узагальнення, рельєфно малює картину перед виступом на історичну арену Богдана Хмельницького. Зокрема, торкаючись проблеми церковного поділу в 1596 році, устами отця Андрія А. Чайковський пише: «Ми своїм малим розумом не можемо збагнути цього, чому воно так сталося. Та я ще не відповів тобі на питання, що ти його вправді голосно не сказав, але певно собі його не подумав: чи не краще тобі було б покинути батьківську віру й перейти на римську? Отже, моя відповідь і рада така: не роби цього, сину, бо це дуже небезпечна річ» (С. 19).

Пізніше, коли Богдан після полону подорожуватиме в Європі, його цікавитиме релігійне життя в грецьких та молдавських землях. Адже за віру і церкву йшла в Україні завзята боротьба.

А далі вже авторська мотивація поведінки молодого Богдана Хмельницького. «Богдан виходив із келії о. Андрія із сяючим радістю обличчям. Йшов сміло, бо сказали йому дорогу, що була йо-

му по нутру і якої сам собі бажав. Тепер його вже ніщо не може спокусити, щоб відступив від батьківської віри. Отець Андрій знає все краще, як другі, він все знає. Як він відгадав його спогади, що тільки блискавкою промайнули йому через голову» (С. 19).

Іноді письменникові зраджує почуття міри, коли чисто публіцистичні пасажі заступають художні узагальнення. Так, розповідаючи про навчання Богдана Хмельницького в Єзуїтському колегіумі у Львові, А. Чайковський передає атмосферу цього навчання чисто публіцистичними засобами письма: «Богдан ставав з кожним роком розумніший, а його праця над здержанням православних від відступництва була чим раз успішніша. Його вплив як першого учня в ліцеї ставав чимраз більший. Часто заходив він до Ставропігійського братства і тут у розмовах із старшими набирав нової сили до боротьби за православну віру» (С. 21).

Як скрупульозний дослідник історії А. Чайковський передає суть історичних подій в Україні в час «перед зривом», коли начальний вождь турецького війська Скіндер-Паша Багрег зближався до Дністра, а Граціанове військо не приходило. Тоді гетьман написав гострого листа. Адже сам Граціан спричинив своїми намовами похід, а тепер не приходять. «Це схоже на те, що він був знярядям Туреччини, щоб Польщу вивести в поле. Та хай не забуває, що Польща може з Туреччиною замиритися, а ця певне хитро пімститься на ньому за видиму зраду» (С. 36 – 37).

Сучасні дослідники в аналізі творчості письменників, що звертаються до історичної теми, розрізняють письменників-історіософів та філософів історії. Якщо філософ історії пише спеціальну працю з певної проблеми, то історіософ вміщує свої погляди на проблему в художньому творі на історичну тему. Коли філософ історії ілюструє загальні ідеї певними історичними фактами, письменник-історіософ зображені у творі історичні події супроводжує ідеями абстрактного плану [4]. Власне, А. Чайковський був письменником-історіософом, і це відбилося на змалюванні різних етапів історії України часів козаччини. Скажімо, промовиста картина передісторії хотинської битви. Автор подає рельєфну пейзажну картину, яка зримо ілюструє напруження, що панувало напередодні хотинської битви.

При цьому козаки, мов косарі косили траву, кололи татар косами, кого тільки шаблею чи списом могли дістати. А польний

гетьман Конєцпольський помітив метушню і те, що обозові гури випрягають коней з возів і відводять їх на бік. Це було знаком, що вони мають втекти. Автор передає картину, коли Конєцпольський влітає між них, рубає непокірних і наводить сякий-такий лад.

Особливо рельєфно передає А. Чайковський крах польського війська. Автор промовисто передає деталі перших бойових хрещень майбутнього гетьмана Богдана Хмельницького. Гетьман Жулкєвський гине. Бачив це польний гетьман Конєцпольський і каже – немає вже нашого вождя, самі мусимо про себе дбати! Бореться завзято із горсткою своїх лицарів проти турків та оглядається за козаками. Та цих турки відлучили від поляків, окружили їх і наступають, мов розлучені оси.

А. Чайковський любить живописати. Це проявляється під час опису картини, коли женуть бранців у ясир. Або картина зустрічі Богдана з земляком, яку перебив наставник, що «привів їх до одного весла і прикував їх до одного весла і прикував їм ногу ланцюгом до лави». Наставник – український потурнак, що добре говорив українською мовою, пояснив їм, що треба робити. Весло треба натиснути, щоб другий кінець піднісся із низу вгору, перетягти його наперед, знову погрузити у воду і з усієї сили притягнути до себе. Робити це треба на знак отамана, що там на столі вибиває знаки палицею» (С. 55).

А. Чайковський значну увагу приділяє оповіді про поневіряння українських бранців, в тому числі й Богдана Хмельницького в турецькій неволі. Прикуті до галери, вони терплять страшні муки, і тільки зустріч з близькими, рідна мова вселяють віру у визволення з турецького ярма. Перебування в турецькій неволі ще більше загартувало характер Богдана. Автор повісті з почуттям художнього такту домислює монолог бранця Богдана Хмельницького перед турецьким пашею: «Ваша милосте, а чи козаки винні тому, що пан Потоцький, снєтинський староста, пішов на турецькі землі в обороні свого тестя Могили? А чи в цій останній війні, що так славно закінчилася для вас під Цецорою, теж козаки були причиною? Таж козаки відмовилися від цього походу, і пішло тільки 2 тисячі нас, реєстрових козаків, що підлягаємо польським гетьманам. Взяв нас гетьман на показ, щоб знову змогли звалити вину на козаків. Таке було й з московською війною, що стільки біди та клопотів принесла Польщі» (С. 63 – 64).

Відомо, що перебування Богдана Хмельницького в турецькому полоні вплинуло позитивно, зробило його не тільки добрим господарем, але й мудрим політиком, розумним стратегом. Не випадково А. Чайковський, малюючи епізод викупу бранця Хмельницького, показує, що в особі мудрого і непересічного бранця Богдана паша побачив те, що в майбутньому проявилось в особі гетьмана. Автора певним чином зраджує почуття міри, коли життєва правда подається в нарочитому вигляді. Так, турецький паша, бачачи в Богданові майбутнього козацького ватажка, намагається знайти союзника, того, що згодом міг би примирити козаків і Порту.

Картини життя реєстрового козацтва в Україні перемішані з картинами розгульного життя польської шляхти, зокрема шляхтича Яна Закржевського. І в цій ситуації автор вдається до чисто публіцистичних засобів зображення навіть портрета Закржевського: «За першим поглядом пізнав Хмельницький, що це п'яниця та гультай. Широке, червоне лице мов у опира, покрите струпами обличчя, великий, червоний, мережаний синіми листочками ніс, а на нього кінці бородавка. Це носище спиралося на товстих вусах, що наче гребля загородили приступ до рота. Здавалося, що це жаба сидить під греблею і дивиться в чорний пісок, що виріс на березі. До цього всього прихриплий голос і сопіння мов з ковальського міха» (С. 80).

Проте нам стають цілком зрозумілі ті конфлікти, що виникли у Б.Хмельницького з Яном Закржевським. Цим викликаний і лист Б.Хмельницького до польського гетьмана: «Мій уряд генерального писаря я хотів використати на те, щоб зорганізувати реєстрове козацтво й зробити його боєздатним на usługi Речі Посполитої. Та я зрозумів, що це можна тільки тоді зробити, коли козацтво буде задоволене своїм привілейованим положенням. На жаль, я застав у чигиринському полку, під пірначем Яна Закржевського та його ледачих помічників таке, що від цього полку годі сподіватися помочі. Козацтво зубожіле, здеморалізоване безправствами, що їх пани від ряду літ на козаках поповняли» (С. 84).

А. Чайковський художньо вмотивовує, як Чаплінський виношує ідею знищення Б. Хмельницького під час бою. Адже Чаплінському дуже хотілося захопити такий ласий шматок як Суботів. Зрештою за намовою Чаплінського Дичевський робить невдалу спробу вбити Б. Хмельницького.

Автор з певним художнім тактом змальовує і другу дружину Б. Хмельницького Ганну: «За короткий час заволоділа панна Анна всім Суботовом і самим Богданом. Вона це вмiла. Для Богдана була особливо дбайлива, думки його відгадувала, годила у всьому. А вже як поглянула на нього палкими оченятами, м'як як пригрітий віск. А вона вмiла зручними пальчиками угнітати цей віск, як їй цього було треба. Врешті досягнула свого: вони стали по слові» (С. 115).

Всією своєю оповіддю, всім арсеналом художніх засобів повісті «Перед зривом» А. Чайковський підводить читача до сприймання того зоряного часу Б. Хмельницького, що тривав з 1648 по 1654 рік.

Повість «Перед зривом» – одна з ланок того ланцюга історичної прози А. Чайковського, що стала однією з яскравих сторінок української літератури початку нашого століття. В повістях А. Чайковського тісно переплелися історична правда й художній домисел. Яскравим прикладом цієї прози є повість «Перед зривом», у якій досить яскраво виявилось вміння автора співвіднести життєву правду та художній домисел.

Сам автор надто скромно оцінював свою літературну працю. Виступаючи на 40-річному ювілеї в Коломиї 2 березня 1929 року, А. Чайковський говорив: «Мені байдуже, чи мої письменницькі праці перейдуть до світової письменницької скарбниці. І я не писав на експорт, лише для свого любого, дорогого українського народу. І я щасливий сьогодні, що мої простенькі праці зайшли під селянську стріху і там їх радо прийняли» [5]. Так сприйняла творчість письменника широка маса селянства Галичини. А свідома авторська тенденція спричинена бажанням виховати в читача гордість за нашу героїчну історію.

Джерела та література

1. Мельничук Б. Випробування історією. – Київ: Академія, 1996. – С. 39 – 40.
2. Франко І. Захар Беркут. Передмова // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Київ: Наукова думка, 1978. – Т. 16. – С. 7.
3. Франко І. З останніх десятиліть ХІХ віку // Франко І. Зібр. творів:

У 50 т. – Київ: Наукова думка, 1978. – Т. 41. – С. 524.

4. Див.: Творчість Богдана Лепкого в контексті європейської культури ХХ століття. – Тернопіль, 1998. – С. 230.

5. Новий час. – 1929. – 25 березня.

Анатолій Лисий

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ НА СТОРІНКАХ ДЕЯКИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

У статті на основі аналізу української та польської енциклопедичної літератури робиться спроба об'єктивно розібратися із постаттю українського гетьмана, якого не розуміли сучасники і якого таверувала радянська ідеологія.

Гетьману України Івану Остаповичу Виговському (1657 – 1659) не бракувало ні за життя, ні після трагічної смерті нерозуміння сучасників та нащадків.

Невідомий автор, який ще не зняв сталінської шинелі, в першому виданні «Української радянської енциклопедії» писав, що «шляхтич за походженням, Виговський належав до групи тісно зв'язаних з Польщею українських феодалів... Після смерті Хмельницького добився гетьманської булави. Очолив ту частину старшинської верхівки, яка прагнула відторгнути Україну від Росії і відновити польсько-шляхетське панування. Зрадницька політика Виговського викликала обурення серед народних мас і з боку більшості козацької старшини... Він відверто виступив проти Росії... Кат українського народу... Вигнаний повсталим народом, Виговський утік до Польщі, де уряд зробив його сенатором і київським воєводою» [1, с. 353].

Особливо не подобалась постать І. Виговського і професорці Вищої партійної школи при ЦК Компартії України Стецюк К. І. Перш за все, вона підкреслила, що він «належав до угруповання українських феодалів, які були тісно зв'язані з шляхетською Польщею... Викуплений Б. Хмельницьким з полону, втерся в довір'я до

гетьмана і обійняв посаду генерального військового писаря. Після смерті Б. Хмельницького домігся проголошення себе гетьманом... Представники буржуазно-націоналістичної історіографії В. Б. Антонович і М. С. Грушевський намагалися зобразити Виговського як людину, яка нібито бажала забезпечити свободу і незалежність України. Насправді Виговський та його однодумці для зміцнення свого класового становища намагалися відірвати Україну від Росії і відновити на Україні польсько-шляхетське панування» [2, с. 274]. І в такому дусі вся стаття в «Радянській енциклопедії історії України».

З партійною принциповістю професорка таврувала гетьмана й далі на сторінках другого видання «Української радянської енциклопедії». Їй не сподобалось, що він «відкрито виступив проти Росії... Зазнавши поразки, Виговський і його група почали переговори з султанською Туреччиною, про прийняття України в її підданство. Проти Виговського з новою силою спалахнув народний рух. В 1659 р. втік до Польщі, де йому присвоїли титули сенатора і київського воєводи» [3, с. 217]. Партійна вчена не знала, що Московське царство стало Росією тільки за Петра I у 1721 р.

Але часи міняються і, нарешті, в незалежній Україні даються об'єктивні оцінки трагічній постаті Івана Виговського. Львівський вчений Іван Сварник в енциклопедичному виданні Наукового товариства ім. Шевченка подає не сфальсифіковану біографію розстріляного гетьмана:

«Виговський Іван (1616 – 17.03.1664) народився у сім'ї православного шляхтича Євстафія Виговського гербу «Абданк з відміною», родовим маєтком якого був Вигів на Овруччині. Закінчив братську школу в Києві й Києво-Могилянську колегію. Знав латинську, старослов'янську, польську і російську мови. У 1630-х рр. працював у київському й луцькому гродських судах, був намісником луцького старости. Активний член Луцького братства. З 1638 – писар так званого козацького комісара Я. Шемберга у Києві.

У Жовтоводській битві 1648 р. був ротмістром, потрапив до татарського полону, двічі втік, його викупував Б. Хмельницький. Невдовзі зробив блискучу кар'єру: спочатку був особистим писарем гетьмана, а 1650 р. став генеральним писарем війська Запорозького. Протягом 1648 – 1657 рр. всебічно впливав на розбу-

дову державного устрою, внутрішню і зовнішню політику України, особисто керував дипломатичними службами. Був учасником Пилявецької битви 1648, Збараської облоги і Зборівської битви 1649, Берестецької битви 1651, Батозької битви 1652, Жванецької облоги 1653, Охматівської битви та Львівської облоги 1655; учасником Зборівської угоди й укладачем реєстру Війська Запорозького 1649 (40 тисяч прізвищ, 717 сторінок тексту), Білоцерківського договору 1651 з Польщею, Переяславської угоди (Березневі статті) 1654 з Москвою. Виговський Іван виступив проти запровадження в Україні спадкового гетьманату Хмельницьких.

На початку квітня 1657 призначений регентом неповнолітнього Ю. Хмельницького. 26.07.1657 Чигиринська старшинська рада обрала Виговського Івана гетьманом до повноліття Ю. Хмельницького, а в жовтні 1657 козацька рада в Корсуні – гетьманом Війська Запорозького. Загострення соціальних суперечностей у суспільстві, що почалися ще за Хмельницького, несприйняття нового володаря частиною козаків і старшини, прорахунки нового гетьмана у політиці щодо Запоріжжя призвели до ускладнення соціально-політичної ситуації в Україні. Зіткнувшись з опозицією з боку Запоріжжя (кошовий Я. Барабаш) та Полтавського полку (полковник М. Пушкар), Виговський, як і його супротивники, почав втягувати у розв'язання конфлікту московський уряд, який розпалював соціально-політичну боротьбу в Українській державі для її послаблення й перетворення на складову частину Московії.

У березні 1658 р. соціально-політична боротьба в Україні переросла в громадянську війну. Розгром 31 травня повстанського війська під Полтавою, смерть М. Пушкаря та жорстокі репресії проти Полтавського полку й опозиційно налаштованої старшини не припинили конфлікту. Опозиція звернулася по допомогу до Московії. В умовах загрози й початку московської агресії Виговський І. уклав Гадяцький договір 1658 з Річчю Посполитою. Війна з Московією розпочалася 29.06.1659. Виговський І. за допомогою татар уцент розгромив московську армію Трубецького поблизу м. Конотопа, проте скористатися перемогою не зміг, бо наштовхнувся на опір старшини й козаків, селянства й міщанства, невдоволених поверненням під владу Польщі. У середині вересня 1659 Виговський І. зрікся булави.

Втративши владу, деякий час проживав у Дубні, Барі та Львові. У складі польського війська з кількома тисячами вірних йому козаків узяв участь у Чуднівській кампанії 1660 й у підписанні Слободищенського трактату. Протягом 1661 – 62 його політичні погляди еволюціонували від автономізму до ідеї державної незалежності України. 1662 вступив до Львівського братства. Восени 1663 очолив старшинське угруповання проти П. Тетері з тим, щоби політично відійти від Речі Посполитої і домогтися возз'єднання Правобережної та Лівобережної України як єдиної незалежної держави. Викритого у причетності до організації повстання (1664), Виговського І. заарештували поляки і розстріляли в ніч з 16 на 17 березня 1664 на околиці с. Вільхівця на Черкащині. Останки Виговського І. перевезено в Галичину й поховано в с. Рудій на Жидачівщині (Львівська область)» [4, с. 46 – 47].

Доктор історичних наук, старший науковий працівник інституту історії НАН України Горобець В. М. вважає Івана Остаповича Виговського талановитим адміністратором, воєначальником і дипломатом часів національної революції 1648 – 1676 рр. й дає йому об'єктивну позитивну характеристику, яка перегукується з львівським матеріалом [5, с. 502 – 503].

Не забули за нашого гетьмана і польські енциклопедичні видання, тим більше що в російських виданнях він рахувався поляком [6, с. 146]. У 1743 р. львівські єзуїти видали четвертий том «Kogona polska przy zlotey wolnosci», де зауважують про герб його роду з Волині та про те, що в 1664 р. він був воєводою київським. Його життєписа не подано, читача відсилають до видання «Kosbow. Climas», а йде мова про його сина Яна, який мав декілька жінок [7, s. 203].

«Encyklopedya ogolna wiedzy ludzkiej» зауважує, що «Виговський Ян відомий в історії гетьман запорозьких козаків, воєвода київський. Походив з родини бояр руських, які пізніше стали польською шляхтою гербу Абданк... Служив в польському війську і в 1648 р. під Жовтими Водами потрапив в неволю до татар. Був викуплений Богданом Хмельницьким, став його довіреною особою і мав великий вплив на малоросійські справи... Після смерті Хмельницького схилив його сина Юрія до відмови від булави й проголосив себе гетьманом у 1657 році. Оволодівши владою, прагнув до незалежності. Налагоджував стосунки з кримським ха-

ном та з Польщею. З її представниками уклав Гадяцький трактат 1658 року. Згідно нього три воєводства: Київське, Брацлавське і Чернігівське ставали князівством руським з правами Великого князівства Литовського. Річ Посполита мала складатись з трьох народів: польського, литовського і руського. Пануючою релігією мала стати не уніатська, а православна. Київський митрополит та інші українські єпископи мали засідати в польському сеймі. Гетьманська влада мала титул воєводи київського» [8, s. 67].

«Encyklopedia podgoczna» розповідає далі, що Виговський «в 1659 році побив з польською допомогою московські війська під Конотопом. Але був звинувачений козацьким полковником Тетерею, чоловіком дочки Хмельницького, в зраді і в 1664 році розстріляний» [9, s. 184].

Розлогий матеріал подає про гетьмана «Encyklopedia powszechna» С. Оргельбранда. Згідно неї «Wyhowski Jan, гетьман козацький, воєвода київський, син Остафія у якого предки були руськими боярами і потім стали польською шляхтою, але зберегли грецькі обряди. Спочатку служив у київському міському суді і, як здібна людина, опанував право Речі Посполитої. Потім служив у коронному війську і під Жовтими Водами опинився в татарській неволі. Був викуплений Хмельницьким і став його писарем. В своїй діяльності намагався примирити Річ Посполиту та козаків, за що мав неприємності від гетьмана.

По смерті Богдана Виговський став опікуном його сина Юрія, якого обрали на гетьманство. Схилив останнього до зречення на три роки від булави. Отримав у 1657 р. козацьку булаву і підтвердження від царя Олексія. Відтоді став налагоджувати стосунки з Річчю Посполитою і шукати шляхи позбавитись від московської залежності. Приборкав опір козаків, яких очолював Пушкар, відібрав у царського війська Київ. І, нарешті, 16 вересня 1658 р. уклав з поляками Гадяцький трактат, який мав здружити Русь з Польщею. Згідно тієї угоди отримав гетьманство цілої Русі, а потім (1659) і воєводство Київське. 17 липня 1659 р. переміг Трубецького під Конотопом.

Але незабаром вибухнуло проти нього грізне повстання і він зрікся гетьманства, а на його місце було поставлено Юрія Хмельницького. Цей одразу визнав своє підданство цареві. Виговський, отримавши воєводство Київське, виступав посередником між ко-

заками та Річчю Посполитою. Протидіяв кривавим діям Чарнецького і підтримував обраного після Хмельницького на гетьманство Тетерю (1663). Однак заворушення на Україні не припинялись. Виговського звинуватили в діях на шкоду Польщі і за вироком військового суду розстріляли 16 березня 1664 р., правдоподібно невинного. Сейм 1666 р. присудив повернути дружині і дітям Виговського честь і маєтки.

Виговський є незаперечно найзнаковішим з козацьких гетьманів. Прагнув об'єднати Русь з Польщею, працював над цим все життя і став жертвою наклепу» [10, s. 157].

Згадали про козацького вождя й укладачі «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich». В першому томі цього енциклопедичного видання про нього пишеться: «В 1659 р. земля барська була надана в дідицтво Янові Виговському, воєводи київському, і за його часу містечко знову розцвіло. Прийшли францисканці, а Ян Казимір (польський король) відпочивав тут у 1663 р. перед переправою через Дністер, подарував міщанам село Шершні. У 1698 р. син воєводи Виговського Остап продав Бар Яремі Любомирському» [11, s. 100].

Джерела та література

1. Українська радянська енциклопедія. – Видання перше. – Т. 2. – К., 1960.
2. Радянська енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 1969.
3. Українська радянська енциклопедія. – Видання друге. – Т. 2. – К., 1978.
4. Енциклопедія. Наукове товариство імені Шевченка. – Т. 3. – Київ-Львів-Тернопіль, 2016.
5. Енциклопедія історії України. – Т. I. – К., 2003.
6. Настольная иллюстрированная энциклопедия. – СПб, 1908.
7. Korona polska przy zlotey wolności. – Т. 4. – Lwow, 1743.
8. Encyklopedya ogólna wiedzy ludzkiej. – Т. XII. – Warszawa, 1877.
9. Encyklopedya podrečna. – Т. IV. – Warszawa, 1906.
10. Encyklopedja powszechna S. Orgelbranda. – Т. XV. – Warszawa, 1903.
11. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. I. – Warszawa, 1880.

ВИСВІТЛЕННЯ ПОСТАТІ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО В ЕЛЕКТРОННИХ РЕСУРСАХ ВІННИЦЬКОЇ ОУНБ ІМ. К. А. ТІМІРЯЗЄВА

На основі електронних ресурсів Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва представлено постать Івана Виговського для подальших досліджень науковцями.

Є чимало джерельної бази, в якій розкривається діяльність одного із неоднозначних гетьманів Івана Остаповича Виговського (бл. 1608 – 27 березня 1664), українського військового, політичного та державного діяча, Гетьмана Війська Запорозького, голови козацької держави у Наддніпрянській Україні (1657–1659) та його роль і значення для розвитку української державності. Значна частина цих документів зберігається у головній книгозбірні області – Вінницькій обласній універсальній науковій бібліотеці ім. К. А. Тімірязєва.

Тут зосереджено понад мільйон документів, більш ніж 40-а мовами світу на різних носіях інформації. Це – книги, періодичні видання, нотні видання, аудіовізуальні матеріали та електронні видання, карти та альбоми. Останнім часом впровадження інформаційних технологій в усіх напрямках діяльності бібліотеки відкриває все більше можливостей для повного задоволення користувачьких потреб, зменшує витрати часу на пошуки потрібної інформації. Перед фахівцями бібліотеки стоїть завдання поєднати електронні та паперові носії інформації, що буде слугувати покращенню задоволення потреб споживачів.

Тому саме сьогодні у цьому швидкоплинні, коли власний час для пошуку потрібної інформації цінується все більше, власні електронні продукти бібліотеки, представлені у мережі, стануть у нагоді дослідникам, науковцям.

На зміну традиційному картковому каталогу, тематичним картотекам прийшли власні інформаційні продукти, це, перш за все, електронний каталог, електронні бази даних.

Електронний каталог, що є основою інформаційного обслуговування та базовим інформаційним продуктом бібліотеки, де відображено весь активний її фонд. Складовою частиною електронного каталогу є власні бази даних, які сформовані для забезпечення доступу до оперативної інформації, потрібної для користувачів.

Відтак електронна база даних «Книга» містить бібліографічні записи на книги українською та іноземними мовами, альбоми, картографічні видання. Серед 206 тис. бібліографічних записів чимало видань присвячено постаті Івана Виговського. Це – низка наукових, історико-публіцистичних досліджень, монографій, історичної прози, науково-популярних видань, видань енциклопедичного характеру. На сторінках видань можна дослідити його походження та початок службової кар'єри, діяльність як генерального писаря і так звану «московську службу» у часи Б. Хмельницького, проблему обрання на гетьманство, внутрішню та зовнішню політику, військові дії поблизу Конотопа, оцінку Гадяцького договору та причетність до нього гетьмана, зв'язки із Поділлям, його образ в українській літературі – художній історичній прозі, трагічну загибель гетьмана.

Для всебічного дослідження постаті І. Виговського науковцям, дослідникам, пошуковцям стануть у нагоді праці відомих вітчизняних істориків В. Антоновича, О. Апанович, М. Аркаса, Д. Бантиш-Каменського, М. Брайчевського, В. Герасимчука, М. Грушевського, М. Костомарова, І. Крип'якевича, Ю. Мицика, В. Сергійчука, О. Субтельного, Б. Сушинського, Д. Яворницького, Т. Яковлевої та інших.

Твори, в яких змальовується діяльність І. Виговського як на посаді генерального писаря, так і в період гетьманування; історичні праці, літературно-критичні розвідки, рецензії, огляди, передмови до видань творів, контекст суспільно-політичного та культурного життя періодів XVII – XXI століть: П. Загребельного «Я, Богдан», Я. Качури «Іван Богун», А. Кащенко «Великий Луг Запорозький. Борці за правду», В. Кожелянка «Конотоп», М. Лазорського «Руїна», Б. Лепкого «Крутіж», О. Лупія «Гетьманська булава», Д. Міщенко «Згубні вітри над оазою», Ю. Мушкетика «На брата брат», І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський», П. Панча «Гомоніла Україна», Н. Рибак «Переяславська рада», Яра

Славутича «Конотопська слава», М. Старицького «Богдан Хмельницький» та ін.

Електронна база даних «Аналітика» включає бібліографічні записи статей і матеріалів із періодичних видань та наукових збірників, альманахів із фонду бібліотеки. Серед бібліографічних записів, можна ознайомитися із статтями про Івана Виговського: В. Скуратівський «Гетьман, який першим виступив проти Росії», М. Г. Окладна «Виговський Іван Остапович», Б. І. Сушинський «Іван Виговський, генеральний писар, гетьман України», Ю. Цимбалюк «Знайти могилу гетьмана допоміг заповіт його дружини», В. Борисенко «Занепад української держави за гетьманування Івана Виговського», С. Пінчук «Видатний полководець і дипломат», Я. Дзира «Автопортрет нації: І. Виговський як реформатор українського правопису та основоположник національної діалектології», В. Чуприна «Михайло Грушевський про гетьмана Івана Виговського і Гадяцьку угоду».

Саме бібліографічні записи електронної бази даних «Література про Вінницьку область» дозволяє дослідити зв'язки Івана Виговського з Поділлям. У базі описано чимало напрацювань як українських, так вінницьких науковців. Це роботи М. Гребенюка «Гетьман Виговський і Хмільник», Ю. Степанчука «Політичне загравання та військове протистояння з Росією гетьмана І. Виговського (старости Барського)», І. Барладина «Гетьман Виговський, староста барський: (про надання пол. королем Барського староства з м. Бар І. Виговському)», І. М. Романюка «Кальницький (вінницький) полковник Іван Богун» (у контексті згадується І. Виговський як власник Барського староства).

Бібліотека володіє досить потужним фондом рідкісних і цінних видань, яким опікується спеціальний відділ, створений 2003 р. Хронологічні рамки становлять від XV до XXI ст. Доступу користувачів до документних ресурсів відділу сприяють електронні бази даних «Рідкісні та цінні видання», «Рідкісна аналітика», Е-бібліотека. Чимало є прижиттєвих видань, історичних розвідок великих вчених, присвячених постаті І. Виговського.

У базі даних є бібліографічний опис видання М. Грушевського «Барское староство: историческіе очерки» (XV – XVIII в.) (Київ, 1894) та додатків до неї 2 томи «Актів Барського староства».

Політичну характеристику І. Виговського та висвітлення його як державного діяча можна ознайомитися із запису історичної розвідки М. Грушевського «Виговський і Мазепа», яка була опублікована в «Літературно-науковому віснику» 1909 року.

У базі даних описаний вітчизняний літературно-політичний та історичний журнал «Вестник Европы» (перевага в якому надавалась історії та політиці. Друкувались видатні вчені та публіцисти). Відтак у фонді зберігається цей журнал за 1879 р., на шпальтах якого надрукована історична монографія М. Костомарова «Руїна» Не менш значимим є видання «Историческія монографіи и изслѣдованія Николая Костомарова». Т. 2 (1863.), яке критично, але виважено висвітлює політичну кар'єру, особисті риси І. Виговського.

Ознайомившись із масивом документів, що знаходиться в електронному каталозі ВУНБ ім. К. А. Тімірязєва, можна зазначити, що життя та діяльність Івана Виговського в усі часи привертало та привертає увагу повсякчас. Із огляду подій сьогодення кожен науковець, дослідник, поціновувач постаті гетьмана Івана Виговського визначить хто ж він – Іван Виговський: «зрадник» українського народу, чи національний герой?

Інтернет-ресурси

ЕБД «Книга» [Електронний ресурс] / Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва : електрон. каталог / ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. – Електрон. дані. – Вінниця, 2000 – 2019. – Режим доступу : https://opac.library.vn.ua/CGI/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&C21COM=F&I21DBN=KNIGA&P21DBN=KNIGA&S21FMT=&S21ALL=&Z21ID=&S21CNR=20 (дата звернення: 17.11.2019), вільний. – Назва з екрана.

ЕБД «Аналітика» [Електронний ресурс] / Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва : електрон. каталог / ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. – Електрон. дані. – Вінниця, 2000 – 2019. – Режим доступу : https://opac.library.vn.ua/CGI/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&C21COM=F&I21DBN=AN&P21DBN=AN&S21FMT=&S21ALL=&Z21ID=&S21CNR=20 (дата звернення: 17.11.2019), вільний. – Назва з екрана.

ЕБД «Література про Вінницьку область» [Електронний ресурс] / Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва : електрон. каталог / ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. – Електрон. дані. – Вінниця, 2000 – 2019. – Режим доступу : https://opac.library.vn.ua/CGI/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&C21CO M=F&I21DBN=LV&P21DBN=LV&S21FMT=&S21ALL=&Z21ID=&S21C NR=20 (дата звернення: 17.11.2019), вільний. – Назва з екрана.

*Роман Мелех
Роман Колодій
Михайло Секела*

ПРО ІВАНА ВИГОВСЬКОГО ТА ВИТОКИ ЙОГО РОДУ

У радянський час в Україні публічно згадувати про Івана Виговського було заборонено. У той час його прізвище якщо і вживали, то лише із епітетом «зрадник» або «польський запродавець». Радянські, а точніше московські, ідеологи не змогли пробачити йому денонсацію Переяславського договору 1654 р. та звитяжної перемоги над московським військом під Конотопом у 1659 р. І лише у час незалежної України про гетьмана України Івана Виговського, нарешті, заговорили як про європейського державного діяча. Відповідно у громадян України прокинулась цікавість до життєпису гетьмана України Івана Виговського та до його родового коріння.

Публічне вшанування Івана Виговського розпочалося із галицького міста Руда на Жидачівщині, коли 28 червня 2007 року з нагоди відзначення на державному рівні 350-річчя початку його гетьманування було відкрито пам'ятник «Гетьман України Іван Виговський», а у 2011 році на фасаді музею Івана Виговського встановили високомистецьку масштабну меморіальну таблицю на честь 350-річної перемоги козацького війська під Конотопом у 1659 році. До речі, музей Івана Виговського як структурний відділ

Львівської картинної галереї був відкритий у 2004 році. Саме місто Руда, упродовж 200-річної історії досліджень життєпису Івана Виговського, вважається багатьма відомими істориками його рідною батьківщиною.

Із задокументованих записів відомо, що Руда з монастирем у 1663 році уже належала родині Виговських. При монастирі була збудована церква, про що свідчить консисторський запис 1665 року. Від цієї церкви збереглися дубові двері, які знаходяться у музеї гетьмана Івана Виговського, а також три ікони, які були успішно реставровані фахівцями Львівської галереї мистецтв. Іван Виговський часто любив повторювати примовку у суперечках із поляками «Продам Бар і Руду і заграю ляхам у дуду».

Гетьман Виговський чудово знав та володів, крім рідної української мови, ще п'ятьма мовами (церковнослов'янською, польською, латинською, татарською і мовою московитів) та був умілим каліграфом. Самійло Величко стверджував, що він був «вивчений вільним наукам та славився за дотепного і вправного у писарських справах чоловіка». Після повернення Петра Могили та батька Виговського з Хотинської війни, він, спочатку здобув освіту у Львівській братській школі (1623 – 1627), а потім у Львівському єзуїтському колегіумі (1627 – 1632). Сім вільних наук (навчальні програми тривіум та квадрівіум) у Київській братській школі розпочали викладати тільки з жовтня місяця 1632 року, після утворення Петром Могилою, шляхом об'єднання, Києво-Могилянського колегіуму. У Львівському єзуїтському колегіумі сім вільних наук викладали, починаючи із 1608 року, а у Львівській братській школі – з 1592 року (привілей Сигізмунда III Вази – короля Польщі, Великого князя Литовського, а з 1587 року і Великого князя Руського).

Після завершення навчання у єзуїтському колегіумі Львова у 1632 році він розпочав свою кар'єру із військової служби у польському квартяному війську, яке було кістяком армії Речі Посполитої (Народної держави). Виговський відзначився у боротьбі проти османсько-ногайсько-татарської орди і був призначений у 1638 році писарем комісара Речі Посполитої для інспектування Війська Запорозького (1638 – 1648). У цей час Виговський познайомився з Богданом Хмельницьким, який у той час був генеральним писарем Війська Запорозького.

Іван Виговський був спочатку ротмістром кватряного війська Речі Посполитої і у складі авангарду брав участь у битві під Жовтими Водами проти війська Богдана Хмельницького. У вирішальний момент бою біля Княжих Байраків, 16 травня 1648 року, він втратив коня, але далі продовжував хоробро битися як піший воїн. Був поранений та знепритомнів і потрапив у татарський полон. Тричі спробував втекти, але невдало, опісля татари прикували його до гармати. Бранця Івана Виговського врятував Богдан Хмельницький, котрий викупив його у хана Ісляма III Герая за коня. Тоді Виговський дав Хмельницькому присягу вірно йому служити до кінця життя і додержав даної клятви упродовж подальшого гетьманування Богдана Хмельницького. Після переходу на бік війська Богдана Хмельницького став особистим писарем гетьмана, а у 1650 році отримав посаду генерального військового писаря. Сформував і очолив уряд Козацької держави – Генеральну військову канцелярію і став її канцлером.

У 1657 році після смерті гетьмана Богдана Хмельницького боротьбу за гетьманську булаву розпочали одразу декілька козацьких старшинських угруповань, які мали різні зовнішньополітичні спрямування: І. Виговського, П. Тетері, М. Пушкаря, І. Безпалого, П. Апостола, Я. Сомка, М. Ханенка та І. Брюховецького. Гетьманські повноваження від Козацької ради у Чигирині отримав 26 липня канцлер Козацької держави Іван Виговський. Офіційно, 26 жовтня 1657 р., у Корсуні на Великій козацькій раді його обрали гетьманом України. Велика козацька рада складалася із генеральної старшини, обраних делегатів від козацтва та духівництва. На ній були присутні послы Швеції, Речі Посполитої, Австрії, Османської імперії, Кримського ханства, Семиграддя, Молдови та Валахії. Корсунська рада офіційно підтвердила рішення попередніх козацьких рад про обрання гетьманом України Івана Виговського.

Виступив проти заколоту організованого полковником Мартином Пушкарем і Яковом Барабашем, які стали на бік Московії. Він 31 травня 1658 року розбив московських заколотників, однак не зміг зупинити подальші виступи козацької опозиції, що поклала початок Руїні (громадянській війні). У час загрози війни з Московією у 1658 р. уклав Гадяцький договір із Річчю Посполитою, за яким козацька Україна стала Великим князівством Руським – третьою складовою Речі Посполитої. За трактатом Іван Виговський

проголошувався Руським гетьманом і чигиринським старостою. Під час козацько-московської війни 1658 – 1659 років він спільно з кримським ханом Мехмедом IV уцент розбив московитів під Конотопом. Далі утратив підтримку оточення через невдоволення козаків Гадяцьким договором. У жовтні 1659 року добровільно віддав булаву Юрієві Хмельницькому, після чого виїхав до Речі Посполитої. Решту життя провів на Волині та Галичині, займаючи посаду київського воєводи (1659 – 1664). У 1660 брав участь у Чуднівській кампанії у складі війська Речі Посполитої, а у 1662 році вступив до Львівського ставропігійного братства. У 1663 році після зречення Юрієм Хмельницьким гетьманства, намагався повернути собі булаву, але програв Павлові Тетері. Був одним із таємних співorganizаторів антипольського повстання, що спалахнуло у 1664 році на Правобережній Україні під проводом Дмитра Сулими. Був арештований козаками гетьмана Павла Мошковського «Тетері» та страчений 9 березня 1664 р. поблизу села Вільховець на Звенигородщині.

Історик і письменник Антоній Ролле (26.09.1829 – 21.01.1894), який був член-кореспондентом Краківської академії наук, одним із перших розпочав досліджувати життєпис Івана Виговського. Доктор Ролле у статті «З історії українського жіноцтва. Жінки при чигиринському дворі» (1893 р.) описав обставини трагічної смерті І. Виговського: «позбувшись гетьманської булави, Виговський став сенатором Речі Посполитої, одержав у 1659 році два старостівства: Любомль і Бар. Але найбезпечнішим від усіляких нападів був для Виговського родинний маєток на Львівщині у Руді біля Стрия. Подружжя осіло у Руді ... Тепер, здавалось, могли відпочити від усіх нападок, але Виговському важко було відійти від українських справ, і його тягнуло у Бар, ближче до арени боротьби ... В Україні сталися великі перемини: у січні 1663 року Юрій Хмельницький постригся у ченці, і його місце невдовзі посів Тетеря. Спроби останнього замирити Україну не дали успіху. Невдачі свої Тетеря пояснював підступами ворогів, серед яких перше місце відводилось Виговському ... На нещастя воєводи, приятелем Тетері був полковник Себастьян Маховський, якому король доручив нещадно придушити заворушення у краї. Здичавілий Маховський не був перебірливий у засобах і відзначався надмірною жорстокістю. Він легко погодився на пропозицію Тетері покінчити з бунтівником. А

сам уявний бунтівник протестував проти надуманих підозр. Виговський поїхав до Білої Церкви аби домовитися з Маховським, але там його не застав. Маховський передав Виговському, щоб той приїхав для переговорів у Корсунь. Виговський на це погодився, не підозрюючи зради. Виявилось, що у Корсуні був і його кум – Тетеря. Колишнього гетьмана негайно судили і винесли йому вирок – розстріляти. Вирок виконали одразу – удосвіта 9 березня 1664 року».

Ще за життя Виговський встиг скласти заповіт, щоб його «поховали ... у Скиті церкви Воздвиження Чесного Хреста, у склепі мурованім». Монастирі колись називали скитами. Тобто заповіт поховати у мурованому склепі (гробівець) на території монастиря, де знаходилась церква Воздвиження Чесного Хреста. Потрібно взяти до уваги і те, що Іван Виговський був членом Ставропігійського братства у Львові з 1662 року і тому бажав поховати своє грішне тіло у церкві Воздвиження Чесного Хреста (Ставропігійська церква). У записах, які знаходились у Жидачівському архіві до 1927 року (подальша доля їх невідома), жінка Виговського Олена пише, що тіло її чоловіка з допомогою підкупу було перевезено до Руди її рідним братом і друзями та з деякими застереженнями поховано в церкві Воздвиження Чесного Хреста, що при монастирі. Вчений-історик, на жаль, його ім'я забулось, у 30-их роках ХХ століття приїжджав у Руду і при поверхневих оглядах висунув версію, що прах Івана Виговського знаходиться на місці, де стояв монастир у місті Руда. Але проводити розкопки перешкодила друга світова війна. Є й інше твердження, що Івана Виговського поховано у Скиті Манявському на цвинтарі церкви Воздвиження Чесного Хреста, хоч у заповіті ясно мовиться, що ... поховайте мене у мурованім склепі церкви Воздвиження Чесного Хреста.

24 серпня 1628 року помісний собор Православної церкви у Києві (або Київський Собор) з метою захисту православної віри від уніатів та на вимогу козацтва надав Скиту Манявському статус протомонастиря – головного монастиря на території Галичини, Західної Волині, Поділля та Молдовії. У той час майже усі православні монастирі Західної України та Поділля утворили Великий Скит, у який увійшло 556 монастирів. До складу Великого Скиту

увійшов і монастир із Руди (сьогодні це територія парафії села Йосиповичі Стрийського району Львівської області).

Ще можемо припустити, чому письмова згадка Олени Виговської знаходилась у Жидачеві, а не в іншому місті, ближчому до Маняви. Адже Жидачів у ті часи відносився до Станіславівщини. Чому ж тіло Виговського везли до Маняви і ховали на цвинтарі, біля церкви Воздвиження Чесного Хреста, а не виконуючи його волю, як пише Крип'якевич? Здоровий глузд підказує, що тіло покійного гетьмана до Руди ближче було везти, адже Руда була їм по дорозі. Тим більше, що везли прах таємно, і можна було могилу замаскувати, поховавши його у монастирі, у церкві Воздвиження Чесного Хреста, в склепі мурованім. Адже відомо, що великих людей ховали під престолом. Які б не були поляки, але до святих реліквій інших народів ставились з повагою. У тому місці, де колись стояв престол, тепер стоїть хрест, який знаходиться в каплиці, побудованій на місці церкви при монастирі. Якщо шукати сліди поховання Виговського, то потрібно робити це підкопом з двох сторін каплички, щоб не осквернити святе місце.

Іншим місцем поховання Виговського можна вважати курган, висипаний за триста метрів від церкви. Цей курган має правильну форму і знаходиться осторонь курганів неправильної форми. Склеп міг бути вмурований раніше, а після поховання на нього могли насипати курган, як це робили козаки, коли ховали своїх побратимів. Тим більше, що металошукач показує наявність металу в центрі кургану. Можна припустити, що Олена Виговська зумисне вказала місце в церкві, аби збити з толку поляків, які могли поглумитись над тілом її чоловіка. А щоб поляки не побачили свіжу могилу, могли її засипати листям, посадити дерева тощо.

Сучасник гетьмана Івана Виговського – польський історик-мемуарист Миколая Ємйоловський (1620 – 1693) першим у польській та вітчизняній історіографії вказав справжнє місце поховання гетьмана Івана Виговського. Місцем вічного спочинку гетьмана України Івана Остаповича Виговського є його родовий маєток у місті Руда біля Стрия.

Тарас Григорович Шевченко теж став дотичним до роздумів про місце поховання Івана Виговського: Могила Виговського, Співай же їм, мій голубе, Про Січ, про могили, Коли, яку насипали, Кого положили.

Галицький історик і архівіст Антоній Прохаска (24.05.1852 – 23.09.1930) теж зацікавився життєвим шляхом І. Виговського. Він дослідив, що головна причина смерті Івана Виговського була людська заздрість. Здичавілий поляк Маховський убив Виговського, не давши йому висповідатись і причаститись. У Барі, де тоді перебувала родина та близькі Виговського, було неспокійно. Усі чекали, що озвірілий Маховський прийде у гетьманську резиденцію Бар і усю родину гетьмана Виговського знищить. Юрій Стеткевич, брат Олени Виговської, завіз їх у густі ліси і сховав у глухій гушавині. Тоді була рання весна і було холодно. Три доби Олена з родиною ховалась у лісах. Усі жінки тримали напоготові рушниці, набиті набоями. Коли до Бару дійшла чутка, що Маховський подався у Черкаси і не думає нападати на Бар, аж тоді, вони усі заспокоїлись. Після цього Олена послала вірного шляхтича до Маховського з проською, щоб віддав їй тіло чоловіка. Вона бачила, що у Гетьманщині настала Руїна, а у Барі було неспокійно, і вирішила перебратись із Поділля у Галичину, до міста Руди, бо її брат Юрій, вже, усі речі перевіз туди.

Письменник Іван Семенович Нечуй-Левицький про поховання Івана Виговського писав, що тіло Виговського поляки віддали Юрію, який привіз його до Руди, і вона поховала його у монастирі, коло Гніздичівської Руди, в склепі Христо-Воздвиженської церкви. Іван Нечуй-Левицький у 1898 році завершив історичний роман «Гетьман Іван Виговський», який став першим твором в українській літературі про життєпис Івана Виговського. Отже, Іван Нечуй-Левицький був упевнений, що Виговський є похований на території міста Руди.

Відомий галицький історик і архівіст русинського походження Юліан Целевич (23.03.1843 – 24.12.1892) одним із перших розпочав досліджувати місце поховання Івана Виговського. Він разом з деякими іншими галицькими істориками твердив, що Іван Виговський похований у Скиті Манявському. Юліану Целевичу пощастило, першим, віднайти заповіт гетьмана Івана Виговського у міських актах Жидачева і у 1887 році опублікувати своє власне дослідження «Історія Скиту Манявського wraz з Збірником грамот, листів і деяких судових документів, дотичних того монастиря». Його твердження про поховання Івана Виговського є дещо тендерційним через його станіславівське походження.

Відомий український історик Михайло Грушевський (29.09.1866 – 24.11.1934) також цікавився життєвим шляхом проєвропейського гетьмана України І. Виговського. Він видав у 1894 році заповіт Виговського у Архіві Південно-Західної Росії (ч. 8, т. 2). У заповіті гетьман Виговський пише, що є наклепом те, що ніби він спричинив бунт і що це вигадка його ворогів, а саме полковника Маховського та інших; що його не представили королівському суду, а, зважаючи на якісь хлопські байки, зробили винним і засудили на смерть. Виговський просить, щоб жінка, діти ні від кого не мали кривди, і звертається до луцького єпископа та інших знатних осіб, щоб узяти опіку над родиною, а при потребі, щоб оборонили їх. Далі Виговський заповідає маєток рідним: жінці – Руду у Львівським краю, а решту – малолітньому сину Євстахю, на виховання і науку, котрого доходи належать мати з маєтку Любомльської і Рудавської землі, а також із Барського староства, – як і тому потомку, що має народитись, котрого через несподівану смерть не побачить. Піклування Виговського, заповідання багатства на церкву, родину, друзів, визначення опіки на матір, тобто на вагітну дружину Олену і сина Євстахія характеризує його як благородну людину, уважного батька, чоловіка, як главу родини, як лицаря. А далі в заповіті написано: тіло моє згідно з порядком християнським, землі віддати, котре має лежати у скиті великим у склепі мурованим, у церкві Воздвиження Чесного Хреста ... (Заповіт було написано власноручно польською мовою).

Відомий галицький історик Йосип Пеленський (18.12.1879 – 27.11.1957) теж виявив цікавість до життєпису Івана Виговського. У часописі «Нова зоря» за 1937 рік (№ 66) був надрукований його лист такого змісту: «Шановна Редакціє! Про гріб гетьмана Івана Виговського, що похований у Скиті Манявським, згадуємо, звичайно, з деякою непевністю. З таким самим ваганням згадує про той гріб також одна українська газета, що на днях висловила зовсім слушну потребу зберегти руїни Скиту Манявського від цілковитого знищення. У 1936 році у Скиті Манявському зберігся тільки фрагмент мурованої дзвіниці. Щоб розвіяти раз і назавжди ті сумніви, дозвольте навести на сторінках Вашого печатного органу місце зі «Зводної літописи» отця Антонія Петрушевича, де читаємо: В городку Руді находився на болотах построений замок, где пребивал козацкий гетьман Иван Виговский со своєю женою, по-

гребен в Скиті Манявськiм, а не в городку Руді, як пишет Миколай Ємйоловський у своїх пам'ятках. Годиться зазначити, що давня боярська родина Виговських жила у Галичині і здiбаємо її на рiзних свiтських і духовних становищах за давньої Польщі».

Галицький політик та історик В'ячеслав Будзиновський (30.01.1868 – 14.02.1935), який наполегливо шукав відповіді на питання: Де похований Іван Виговський? У заповіті, знайденому у Барських актах, стоїть: «Тіло моє після християнського обряду віддати землі, котре має лежати у Скиті Великім, у мурованім склепі церкви Воздвиження Чесного Хреста». Як завіщане виконано, то Іван Виговський лежить ... у Скиті великім. Одна стара записка каже, що тіло Івана Виговського спровадила його жінка до Руди у Галичину (де був приватний замок Івана Виговського) і поховала його в Скиті коло Руди Гніздичівської, в склепі Хресто-Воздвиженської церкви. Після проведеного дослідження В. Будзиновський робить висновок: «У селах, коло Руди Гніздичівської, котрі належали до родинного маєтку Виговських, є тільки у Йосиповичах церква Воздвиження Чесного Хреста, яка має копії записів Виговського у церкві 1663 році. У тому ж селі є також місце у лісі, де колись стояв **монастир** (Львів, 1907 р.)».

Про жінку було пущено звістку, що ніби вона на повідомлення про смерть чоловіка, впала мертвою. Але Олена померла у Руді на початку липня і про це визнаємо із міських актів Жидачева. Там знаходиться реєстр речей, взятих від Костянтина Виговського після померлої, датований 5 липнем 1664 року.

Про її долю розповів історик галицького краю доктор Антоній Ролле, який відшукав тестамент (заповіт) Олени. Становище її було дуже сумне, бо її вважали жінка зрадника, до того ж вагітна; маєток був skonфіскований, з Бару і Любомлю треба було втікати, ховатися. Її стрієчний брат Юрій з великими труднощами випровадив її до Руди, а потім повернувся на Україну, віднайшов тіло її чоловіка-небіжчика та привіз його до Руди, а звідти тіла зразкового подружжя поховано у скиті (монастир у Руді). Здається, що труднощі життя привели вагітну жінку до смертельної хвороби. І так після воєводи Олени залишився син-одинак Євстахій якого назвала згідно звичаєвого права – на честь діда Євстафія (Остапа).

Отож, опираючись на дослідження, сучасника Івана Виговського, польського історика-мемуариста Миколая Ємйоловського

(1620 – 1693), який є автором польської хроніки 1647 – 1693 років та висновків відомих істориків, можемо констатувати, що днем страти Івана Виговського є 9 березня 1664 року, а місцем розстрілу стала околиця с. Вільховець. Місцем перепоховання Івана Виговського, згідно гетьманського заповіту та волі дружини Олени, є місто Руда. Миколай Ємйоловський у своїх історичних пам'ятках зазначає, що давня боярська родина Виговських жила саме у Галичині, а не на Поліссі. Родину Виговських у давній Польщі, пише Миколай Ємйоловський, часто зустрічаємо на різних світських і духовних становищах. Підтвердженням витоків роду Виговських з Галичини є також наявність у династії гербу Абданк, який був започаткований у 1228 році. Документи свідчать, що на початку XVII століття поселення Гніздичів (сьогодні це Старий Гніздичів) належало батьку гетьмана України Івана Виговського – Євстафію (Остафій, Остап), який майже 30 років служив у Петра Могили, відомого церковного і освітнього діяча України, який закінчив Львівську братську школу у 1617 р. Після смерті Петра Могили у 1647 році Остап Виговський осів у Києві, де у 1648 році став намісником Київського замку. Він мав трьох синів: Івана, Данила та Костянтина і двох доньок – Федору і Тетяну. Остап Виговський мав двох братів: Василя і Самійла. Василя Виговського у 1658 році було призначено Овруцьким полковником на Поліссі. Після гетьманування Івана Виговського більшість його прямих родичів було заслано у Сибір.

Отже, Іван Остапович Виговський (17.06.1608, Гніздичів, Галичина – 09.03.1664, с. Вільховець, Наддніпрянщина) увійшов в українську історію проєвропейським головою Козацької держави на Наддніпрянщині. Він став першим гетьманом України, який був страченим за участь у боротьбі за її незалежність. Добровільно віддавши владу, він спочатку жив у Барі, а далі у Дубно та Львові (1860 – 1862), де його політичні погляди еволюціонували від автономізму до незалежної держави. Восени 1663 р. він очолив старшинську раду з метою усунення від влади Павла Тетері, щоб далі політично порвати з Річчю Посполитою і домогтися возз'єднання Правобережної і Лівобережної України у складі Української незалежної держави.

Джерела та література

1. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spólcześnie, porządkiem lat opowiedziane, Lwów 1850.
2. Mikołaj Jemiołowski, Pamiętnik dzieje Polski zawierający: (1648-1679), oprac. Jan Dziegielewski, wyd. DiG, Warszawa 2000.
3. Україна крізь віки. У 15-ти томах. Т. 7: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648 – 1676 рр.) / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1999.
4. Степанков В. С. Виговський Іван Остапович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2003.
5. Н. Д. Семчишин. Гніздичів // Енциклопедія сучасної України: у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. – К., 2003.

*Ярослав Кміт
Роман Мелех*

СТАВРОПІГІЙЦІ ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ ТА ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

В українській історіографії відсутні дослідження, присвячені впливу Львівського ставропігійного братства на формування духовного і політичного світогляду гетьманів України Петра Конашевича Сагайдачного та Івана Остаповича Виговського.

Гетьмани України Петро Сагайдачний та Іван Виговський є давніми ставропігійцями, які стали дійсними членами Львівського Ставропігійського Успенського братства відповідно у 1594 та 1662 роках. Витоки Львівського братства сягають 1403 року, коли у передмісті Львова – Підзамче при Успенській церкві було створене церковне братство із школою. У той час багато українських магнатів заради збереження своїх маєтків зрікалися своєї нації, віри,

рідної культури та мови. Проти цього повстав руський народ, який започаткував освітній рух, очолюваний братствами та міськими гільдіями ремісників та торгових людей. Вони спільно з козацтвом активно протидіяли польській експансії у формі створення братських шкіл та друкарень, які сприяли піднесенню національної самосвідомості українського народу.

Петро Сагайдачний є один із найвидатніших полководців Європи та видатним державним діячем, дипломатом, захисником культури й духовності, поборником освіти в Україні у час епохи Відродження. Місце народження Петра Сагайдачного називає його сучасник Йоахим Єрлич у своєму творі «Літописець або хронічка» є село Кульчиці поблизу Самбора. Тут у сім'ї дрібного шляхтича Конона у суботу 4 липня 1570 року народився хлопчик, якого назвали Петром. Освіту він здобув в Острозькій школі на Волині, яку заснував князь Костянтин-Василь Острозький у 1576 році. Ректором школи був Герасим Смотрицький, учителями Іов Княгинецький, острозький клірик Василь Суразький, ієромонах Кіпріян та Дем'ян Наливайко – брат Северина Наливайка, керівника козацького повстання 1594 року. Разом із Сагайдачним учився Мелетій Смотрицький, який згодом став автором «Граматики словенския правилное синтагма».

У Острозі Петро Сагайдачний не тільки глибоко засвоїв знання, але тут сформувався його гуманістичний та патріотичний світогляд. Тож можна стверджувати, що Петро Сагайдачний упродовж чотирьох років перебував у атмосфері напруженого інтелектуального й духовного розвитку. У 1594 році Сагайдачний потрапляє до Львівської братської школи, де зустрічається з Іовом Борецьким, з яким підтримував тісні зв'язки аж до кінця свого життя. Вони були добри речниками козаків та братчиків у Львові.

У 1604 році Іван Борецький став ректором Львівської братської школи і духовним і політичним наставником Петра Могили. Далі у 1610 році він переїхав до Києва і заснував Київське братство у Воскресенській церкві на Подолі. У 1615 році створив Київську братську школу і став її першим ректором (1615 – 1618).

6 жовтня 1596 р. у Бересті відбувся церковний собор, який проголосив релігійне єднання православних і католиків. Визнаючи своїм духовним зверхником Папу римського, уніати приймали основні догмати католицизму. Православна церква оголошувалася

поза законом. Одразу ж після Брестського собору 1596 р. Петро Сагайдачний зайняв позицію неприйняття унії. Про це свідчить його твір «Пояснення про унію», про який литовський канцлер Лев Сапіга сказав, що він є дуже цінним твором.

У відповідь на Брестську унію посилювалося покозачення українського населення та втеча його на Січ. Наприкінці XVI на початку XVII ст. козацтво, зростаючи кількісно, стало могутньою військовою силою. Подався на Запорожжя й Петро Сагайдачний у 1596 році. На Січі, яку дослідники справедливо називають ще однією українською академією, але вже військовою, де в умовах постійної небезпеки гартувалися національні герої, ватажки народних повстань проти польсько-шляхетського панування і кріпосницького гноблення, керівники походів проти турецько-татарських агресорів, Сагайдачний набув військового досвіду, досконало вивчив козацьку стратегію й тактику, зрештою, сформувався як полководець.

Петро Сагайдачний брав найактивнішу участь у походах і досить швидко, завдяки освіченості, державному розуму, сильній удачі та переконанням здобув високий авторитет. Спочатку його обрали обозним, доручивши усією артилерією Січі, згодом він очолює січове товариство – стає кошовим отаманом. Пізніше кілька разів його обирають гетьманом.

Вторгнення татарських орд на українські землі привело до знищення козацьких поселень, але найтяжчим наслідком цих спустошень було масове полонення українців. Залишаючи на своєму шляху згарища й трупи, орди, повертаючись до Криму, гнали, як худобу, тисячі бранців, молодих здорових людей, цвіт українського народу, а дітей і старих людей ординці безжально знищували. За три століття ханські орди знищили мільйони українців.

Отже, проти такої держави козаки розгорнули національно-визвольну війну. Стратегію цієї війни розробив Сагайдачний. Козаки влаштовували морські та сухопутні походи на Крим та узбережжя Чорного моря. Основним напрямком козацького наступу на турецькі володіння були береги Анатолії й Малої Азії. Там, козаки нищили ворожий флот та руйнували їхні порти. У подальшому Петро Сагайдачний удосконалив козацьку тактику морського бою, що було значним внеском у розвиток української військової науки. Добою героїчних походів назвали історики морські козацькі

експедиції, керовані Петром Сагайдачним. Як відомо, вони набули загальноєвропейського значення. Уряд Османської імперії боротьбу з козаками розцінював як найважчу та найскладнішу воєнну проблему. Найбільша держава тогочасного світу мобілізувала усі свої збройні сили проти козаків Сагайдачного. Таким чином, козаки одноосібно запанували на Чорному морі, по суті, контролюючи навігацію між Босфором і Лиманом. За свідченням сучасників, «не тільки на Чорному морі, а й у самій турецькій столиці козаки викликали великий переляк», султан негайно скликав спільну раду, на яку було запрошено послів Венеції, Нідерландів, Франції. Відомий італійський мандрівник П'єтро дела Валле повідомляв: «Турки не мають на Чорному морі жодного місця, яке б козаки не взяли й не сплюндрували. В усякому разі вони сьогодні на Чорному морі така значна сила, що, якщо докладуть більше енергії, будуть цілком його контролювати».

Після того Петро Сагайдачний розпочав дипломатичну антитурецьку діяльність, спочатку, приєднавшись до Європейської Ліги. З його ініціативи протягом 1617 – 1620 років відбувалися переговори між Україною та Персією, з якою Туреччина розпочала нову війну. Ці українсько-персидські переговори привели до формування антитурецької коаліції, до якої залучили, окрім Запорозької Січі та Персії, Францію, Річ Посполиту, Ватикан, а також Абхазію та грузинські князівства – Мінгрелію та Гурію.

Навесні 1618 року Сагайдачний із 20-тисячним військом вирушив з України на Московію. Здобувши по дорозі міста Ливни, Єлець, Михайлов, захопивши московське посольство, яке їхало до Криму, розбивши військовий загін князів Пожарського та Волконського, знищивши біля Донського монастиря рать, що виступила з Москви, Петро Конашевич без перешкод підійшов до Москви. Розташувавшись біля Арбатських воріт, він розпочав облогу. Уже було визначено час наступу, у ніч перед Покровою, 1 жовтня, уже козаки кинулися в атаку, як несподівано Сагайдачний звелів їм зупинитись. Дочекавшись сприятливих міжнародних обставин було укладено польсько-російське перемир'я на 14,5 років, за яким Московія поступалася Польщі – Смоленськом, Черніговом, Новгород-Сіверським та Стародубом. Після чого Петро Сагайдачний відійшов з козаками у рідну Україну.

15 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва почалася 50-тисячна Велика козацька рада, на яку прибули гетьман Яцько Бородавка, полковник Петро Сагайдачний та інша старшина. На цій раді було численне представництво духовенства. Найвищий церковний ієрарх України Іов Борецький 28 квітня 1621 р. видав «Маніфестацію», у якій назвав козацтво продовжувачем воєнної слави Давньої Русі, уважаючи, що козацтво розвинуло її кращі військові традиції. Рада мала прийняти рішення щодо приєднання до польського війська, яке після цецорського розгрому турецькою армією у 1620 року опинилося у становищі, коли Туреччина може завоювати Польщу. Після репресивних сеймових постанов проти козаків у 1619 р. король не сподівався на їхню згоду. Тож він звернувся до єрусалимського патріарха Феофана з проханням закликати козаків стати на бік польського війська. Грамоту Феофана й зачитали 15 червня 1621 р. на Великій раді у Сухій Діброві. Після цього Козацька рада ухвалила виступити на допомогу польському війську, обумовлюючи свою згоду на участь у війні виконанням низки вимог та відправила послів на чолі з Петром Сагайдачним до Варшави.

Сагайдачний, закінчивши переговори у Варшаві, дістався Хотинського табору, але не знайшовши запорозького війська, він вирушив до гетьмана Ходкевич. Після завершення успішних переговорів Хоткевич дав Петру Сагайдачному три корогви вершників для охорони. Однак вони потрапили у ворожу засідку. Зав'язався несподіваний бій, під час якого Сагайдачний був поранений отруйною стрілою, що стала причиною його тяжкої хвороби, а наступного року раптової смерті. Польські загони з пораненим Сагайдачним врятувалися від переслідувачів і через кілька годин зустріли козаків, які уже прямували від Могилева до Хотина.

Якуб Собеський у своїй «Історії Хотинської війни» свідчив: «Скільки очолював Сагайдачний Запорозьке Військо, всюди був овіяний славою подвигів на суші й на морі і мав незмінне щастя. Кілька разів погромив татар на степах перекопських і навів страх на Крим. Не менше прославили його морські походи, й тут, він завжди мав щастя, – зруйнував кілька великих міст турецьких у Європі та Азії, спалив околиці Константинополя. Узагалі був це чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був перший, коли доводилося відступати – останній, був проворний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пия-

чив, як то звичайно у козаків, на нарадах був обережний і в усяких розмовах маломовний».

Отруєна татарська стріла, що влучила у Сагайдачного при сутичці на самому початку Хотинської битви, вкоротила йому життя. У Києві він дуже хворів, страждав від рани, але продовжував піклуватися про школи, братства, церкви та шпиталі. За п'ять днів до смерті Петро Сагайдачний у присутності київського митрополита Іова Борецького й нового запорозького гетьмана Оліфера Голуба у вівторок 5 квітня 1622 року склав тестамент, у якому заповів своє майно на освітньонавчальні та релігійно-церковні цілі, зокрема по 1500 золотих подарував Київській і Львівській братським школам «на науку і цвічення (виховання) діток українських і бакалаврів учених». Денис Зубрицький стверджує, що, «помираючи, у 1621 році Петро Сагайдачний у своєму заповіті призначив для Львівського братства, дійсним членом якого він був, 1500 талярів, які були передані братству уже після його смерті. Причому у заповіті зазначалося, що гроші мали йти на братську школу, а відсотки від цієї суми на утримання вчителя грецької мови».

До останнього подиху Петра Сагайдачного не покидали думки про долю рідної України і козацтва. Відповідаючи на лист Сигізмунда III, він просить, щоб король стримував «високодумних і вельможних панів коронних, які владу свою на Україну поширюють і... до ярма робітного безбожно людей православних нахиляють».

Помер Петро Конашевич Сагайдачний у неділю 10 квітня 1622 року. Кончину гетьмана України з болем сприйняла уся Україна. З великим сумом проводжали в останню путь геніального полководця. Двадцять спудеїв Київської братської школи перед похованням прочитали вірші, складені ректором школи Касіаном Саковичем. Поховали Сагайдачного на території Братського монастиря на Подолі «з великим плачем Запорозького Війська і всіх людей православних». Вірші Касіана Саковича були видані у 1622 році книжкою із назвою: «Вірші на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска Его Королевской Милости Запорозкого. Зложонный през инока Касіана Саковича, ректора школ Киевских, в брацтві. Мовленые от его спудеов на погребі того цного рыцера в Києві, в неділю проводную, року Божого 1622». Петро Сагайдачний за свої ратні подвиги, муд-

рість і розважливість у державних справах теж був уславлений як у творах красного письменства, так і у народних піснях, зокрема у відомій пісні «Ой на горі та й жінці жнуть». Відомий також вірш XVII століття «Ой Хотине, граде давній», який прославляє Петра Сагайдачного і козаків.

Історики вважають, що саме гетьман Петро Сагайдачний перетворив запорізьких козаків у професійне та боєздатне військо, завдяки проведеній вчасно реформі та запровадженню суворої козацької дисципліни. Саме він дієво посприяв тому, щоб в Україні у 1620 році було відновлено православну ієрархію та були висвячені на митрополита Іван Борецький та ще три священники на єпископів. Він разом з усім запорозьким військом записався до Київського братства, започаткувавши участь українських гетьманів та й усього козацтва до участі у розбудові української культури. Петро Сагайдачний узяв активну участь у турецько-польсько-козацькій війні 1621 року, у якій виявив великий хист полководця у битві під Хотином. Навіть поляки визнавали, що козаки Сагайдачного забезпечили перемогу у війні та врятували Річ Посполиту від загибелі. Сеймовий комісар Якуб Собеський заявив: «Справжніми переможцями під Хотином і рятівниками Польщі були козаки Сагайдачного». Вірменський хроніст Авксент писав: «Якби не козаки, польське військо було б розбите за 3 – 4 дні. Перемогу здобуто лише завдяки Богові й запорозьким козакам, керованим Петром Сагайдачним».

У Західній Європі, де з великим напруженням стежили за розвитком воєнних подій під Хотином, від яких залежала доля народів Європи, також утвердилася спільна думка, що основна заслуга у відсічі турецько-татарським полчищам, провалі завойовницького походу на Річ Посполиту належить козацтву і Сагайдачному. Про це стверджує французький історик Бодье у праці, яку він видав у 1631 році у Парижі. Гаспар де Тандр справедливо писав у своїй книзі, що вийшла у Кельні 1697 р., про високі військові якості козаків: «Під час цього походу козаки творили справжні чудеса». Він цікаво підмітив про витривалість запорожців: «Вони такі міцні від природи, що голод, спрагу, вітер, дощ, холод і всі інші природні злигодні переносять набагато легше, ніж усі інші народи Європи».

У своїй «Ставропігійській Хроніці», датованій 1662 роком, відомий галицький історик Денис Зубрицький повідомляє: «Цього

року дійсним членом у братство записався козацький гетьман Іван Виговський, воєвода і генерал Київської землі й чигиринський староста». Відомо, що походив Іван Виговський з давнього галицького шляхетного роду. Освіту, майбутній гетьман, спочатку здобував у Львівській братській школі, а у подальшому продовжив навчання у Львівському єзуїтському колеґіумі. Після смерті Богдана Хмельницького козацькі ради у Чигирині і Корсуні обрали його гетьманом Руським. Впродовж, з серпня 1657 по вересень 1659 років Іван Виговський гетьманував у Наддніпрянщині. У жовтні місяці 1657 року Іван Виговський уклав оборонний союз зі Швецією і відновив договір із Кримом. У травні 1658 року гетьман розгромив промосковські опозиційні сили під орудою М. Пушкаря та Я. Барабаша. У вересні 1658 року Іван Виговський уклав Гадяцький трактат, який дав підстави денонсувати Переяславський договір 1654 року з Московією. У кінці червня 1659 року, після гетьмана Петра Сагайдачного, єдиний, хто зумів розгромити 70-тисячне московське військо під Конотопом, яке намаглося знову підкорити собі Гетьманщину.

Польські магнати й шляхта недолюблювали Івана Виговського, їм не до уподоби був український патріотизм козацького гетьмана, а особливо його ідеї незалежності і самостійності України. Іван Виговський, ставши воєводою й сенатором Речі Посполитої, залишався активним захисником і поборником православ'я та підтвердивши свою релігійну позицію вступом до Львівського Ставропігійного братства у 1662 році. Коли очільник Гетьманщини Юрась Хмельницький (Książę Sarmacyi, Małej Rosyji i Ukrainy, wódz wojsk zaporożskich) на козацькій раді у Корсуні, у кінці 1662 року, склав гетьманську булаву й постригся у ченці (13 січня 1663 року), частина козацьких полковників воліла знову обрати Івана Виговського гетьманом України, але польські магнати виступили проти цього вибору правобережних старшин.

Жінка Івана Виговського, дізнавшись про загибель чоловіка, тяжко захворіла. Але, побоюючися лиха й собі, хвора, утекла з Бара удвох зі своїм братом Юрієм. Криючися по лісах, дісталася до Руди, до свого галицького маєтку. З великими труднощами добула тіло свого чоловіка і як справжнього ставропігійця поховала його у скиті Руди Гніздичевської, у склепі Христо-Воздвиженської церк-

ви (Ставропігійській церкві). Через три місяці вона померла, заповівши поховати її поруч із чоловіком у Ставропігійській церкві.

Гетьман України Іван Виговський прожив складне і трагічне життя. Патріот України, він був одним з керівників Національно-визвольної війни, найближчим однодумцем Богдана у Хмельницького у будівництві Козацької держави. Діючи у чині гетьмана України, у надзвичайно складних умовах, вклавши всю свою енергію, освіченість, досвід й талант воєнно-начальника, не зумів, як Петро Сагайдачний і Богдан Хмельницький, втримав державного керма у своїх руках через несприйняття обраного курсу низовим козацтвом. Він побачив початок української Руїни і спробував ще раз прислужитися Україні, але загинув на початку нового осмисленого етапу свого життя.

Джерела та література

1. Сушинський Б. І. Енциклопедія Львівської Ставропігії. XV – початок XXI ст. – Одеса, Астропринт. – 2018. – 376 с.
2. Архів Львівського Ставропігійського братства; Зубрицький Денис. Хроніка Ставропігійського братства. – Львів. – 2011.
3. Крип'якевич І. Історія України. – Львів. – 1990.
4. Сушинський Б. І. Козацтво і Львівський Ставропігійон: єднання крізь віки. – Львів. – 2007.
5. Сушинський Б. І. Львівський Ставропігійон: між минувшиною і вічністю. Історія Львівського Ставропігійону. – Т. 1. – Львів. – 2008.
6. Сушинський Б. І. Всесвітня козацька енциклопедія. XV – початок XXI ст. – Одеса. – 2007.

Людмила Романець

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ – СПОДВИЖНИК БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

В статті висвітлена діяльність одного з провідних гетьманів на тлі суспільно-політичного життя України середини XVII ст.

Розкрито його прагнення продовжити справу Богдана Хмельницького – добитися визнання та незалежності української державності.

Ключові слова: держава, гетьман, влада, генеральний писар, військова канцелярія.

Тільки два роки – 1657 – 1659 – гетьманував Іван Виговський, але за цей короткий час устиг придбати багато нищівних визначень своєї особи та діяльності, лайливих, чорних епітетів – і від сучасників (особливо від московського царя на його урядовців), і від нащадків – українських радянських істориків, для яких при згадуванні імені Івана Виговського обов'язково були такі дефініції – «підлий зрадник», «ставленик і прислужник шляхетської Польщі, польських панів» тощо.

Важко і повільно відбувається у нашій незалежній Україні зміна наукової думки щодо оцінки історичної ролі гетьмана Івана Виговського.

Грушевський оцінював Виговського як видатного діяча української історії. «Виговський, – писав він, – був чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, не кепський політик, при тім без сумніву – патріот український, завзятий автономіст, одноступень старшин, що разом з нею бажав забезпечити свободу і незалежність України» [1, с. 324].

Особу Виговського високо оцінював В. Липинський. Він писав, що Виговський, незважаючи на зроблені ним політичні помилки, останеться все ж одним із найбільш освічених, найбільш патріотичних державних мужів України.

Іван Виговський – виходець із дрібної української шляхти – народився десь на початку другого десятиріччя XVII ст. Його батько – Остап Виговський володів невеличким клаптиком землі в селі Вигові Овруцького повіту на північній Київщині. Згодом Остап Виговський переїхав до Києва на службу до київського митрополита Петра Могили. Інтелектуальна, духовна й культурна атмосфера, що існувала навколо Петра Могили, не могла не вплинути через батька на формування особистості Івана Остаповича Виговського.

Батько віддав сина вчитися в Києво-Могилянську колегію. Великих успіхів Іван Виговський досяг, оволодіваючи латиною, що

тоді була мовою європейської науки, літератури, політики, дипломатії, юриспруденції. Добре засвоєння юнаком Виговським курсів риторики та піітики, котрі викладалися в колегії, мало наслідком надбання ним майстерності у складанні державних, судових, адміністративно-господарчих та інші документів, а також в оволодінні ораторським мистецтвом [2, с. 127].

Він здобув добру освіту, чудово володів, окрім рідної мови, ще й церковнослов'янською, польською, непогано знав російську, був прекрасним каліграфом.

Наприкінці 30-х років XVII ст. Іван Виговський працював юристом у міському суді в Луцьку. Потім служив намісником луцького підстарости – завідував канцелярією луцького земського суду. Згодом Виговський зайняв значну посаду в Києві – служив писарем, тобто секретарем при польському комісарі Шембергу, котрий за так званою Ординацією 1638 р., прийнятою сеймом Речі Посполитої, був поставлений над козацтвом замість гетьмана. Згідно з Ординацією тільки поляки могли займати посади козацької генеральної старшини та полковників. Так був зведений до посади чигиринського сотника генеральний писар Богдан Хмельницький, із яким познайомився Іван Виговський саме в цей період.

У битві під Жовтими Водами Виговський, що воював на боці поляків, потрапив до татарського полону, звідки його викупив Богдан Хмельницький, як каже один літопис, за одну шапу і, знаючи про його освіту та здатність до всяких справ письмених зробив його своїм Генеральним писарем. І справді він не помилився: Виговський за все життя Хмельницького був йому щирим помічником [3, с. 227]. Цю посаду Виговський обіймав дев'ять років, аж до самої смерті гетьмана.

Посада генерального писаря найтісніше була пов'язана із зовнішніми відносинами, дипломатією, а також з адміністрацією. Він був канцлером (так найчастіше називали його іноземці) держави й стояв на чолі Генеральної військової канцелярії, що була своєрідним об'єднанням міністерств внутрішніх і закордонних справ. Виговський першим підніс значення Генеральної військової канцелярії. Згодом виникла традиція: генеральні писарі завжди були фахівцями, які пройшли практичну школу в адміністративних установах і вміли утримувати свій уряд на високому рівні.

Канцеляристи склали прошарок світської української інтелігенції тих часів. Генеральна канцелярія була школою не тільки канцелярською справоведення, а й адміністрування і взагалі державного знання. Приймали до неї освічену молодь, нерідко випускників Київської Академії, які мали підстави до того, щоб виступати на добрих урядовців і державників. Деякі канцеляристи прислужилися до розвитку та поглиблення державного світогляду. Отже, Виговський був причетний до виховання цілого покоління талановитих канцеляристів [4, с. 57].

Під проводом гетьмана та його канцлера – генерального писаря Івана Виговського, склалася школа талановитих українських дипломатів, серед яких видатну роль відіграли Силуян Мужилівський, Іван Груша, Іван Ковалевський. У тіні широкого розмаху міжнародної політики, активної дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького завжди разом із ним діяв Іван Виговський.

Минув недовгий час, як Виговський став найближчою й найдовіренішою особою при Богдані Хмельницькому. Рада генеральної старшини, куди входили генеральний писар, обозний, два осавули та два судді, була й військовим штабом, і своєрідним кабінетом міністрів. Тут сходилися всі військові та цивільні справи [5, с. 69].

Генеральна старшина являла собою вищий щабель козацького управління й тримала у своїх руках усю владу в Українській Гетьманській державі, що формувалася в ході війни 1648 – 1657 років. Старшина складалася з тих рядових козаків, які піднеслися нагору завдяки своїм талантам і військовим заслугам, а також із тих українських шляхтичів, які підтримали повстання під проводом Богдана Хмельницького проти чужоземного гніту й, маючи освіту, урядовий досвід, необхідні здібності, зайняли високе становище в Запорозькому Війську. Саме до останніх належав і генеральний писар Іван Виговський.

Це було й під час Визвольної війни 1648 – 1657 років, і після неї, до кончини гетьмана.

У січні 1654 р., після Переяславської ради, що відбулася 8 січня того року, виникла гостра колізія. Коли всі зібралися в церкві для проведення освячення та церемонії присяги, царські послі відмовилися присягати від імені царя, бо, мовляв, «московські царі ніколи не присягають своїм підданам». Керівники української дер-

жави зажадали від послів письмових підтверджень їхніх словесних запевнень та обіцянок щодо обов'язкового здійснення царем доброї волі щодо України.

Богдан Хмельницький з Іваном Виговським виробили проект умов майбутнього міждержавного договору з Московською державою, який обговорили на старшинських нарадах у Корсуні й Чигирині. 17 лютого 1654 р. до Москви виїхало українське посольство для укладання міждержавного договору. Докладну інструкцію, яку вони одержали від гетьмана, доповнив окремо своїми увагами та рекомендаціями генеральний писар [6, с. 1 – 3].

У дипломатичних переговорах Виговський услід за Богданом Хмельницьким демонстрував високого рівня державну свідомість, що виявлялася, зокрема, в широкому використанні історичних даних для аргументації своєї позиції. Ставлячи завдання – здобути Україні повну самостійність, Богдан Хмельницький і Виговський на переговорах посилалася на те, що в князівські часи кордон Української держави доходив до самої Вісли. Від Речі Посполитої вимагали, щоб вона відмовилася від володіння містами Володимиром, Львовом, Ярославом, Перемишлем. Українські керівники надавали великої ваги поверненню Українській державі правобережних земель.

Отже, Хмельницький мав на меті, й у цьому його цілком підтримував Виговський, об'єднати в гетьманській державі всі етнічні українські землі.

Іван Виговський був невідлучно поруч із Богданом Хмельницьким майже в усіх битвах Визвольної війни 1648 – 1657 років: і на полі бою, й на переговорах із польськими комісарами та послами інших держав. Ретельно порядкував і в похідній військовій канцелярії. У 1651 р. Виговський, можна сказати, врятував Хмельницького, коли в двох потрапили в надзвичайно скрутне становище. У Берестецькій битві настав момент, коли поляки спрямували концентрований гарматний вогонь на союзників козаків – татар. Хан утік, а за ним у паніці й уся ханська орда. Богдан Хмельницький, (передавши тимчасово командування кропив'янському полковнику Філону Джалалію), кинувся разом з Іваном Виговським та чотирма козаками слід за ханом, аби вмовити його повернутися на поле бою [7, с. 45].

Вони наздогнали хана за милю від табору. Але розлючений хан захопив Хмельницького та Виговського в полон і забрав їх з собою. Під Костянтинівом хан зупинився, маючи намір віддати полякам українського гетьмана та писаря в обмін на полонених мурз. Виговський зумів переконати хана, що не слід ламати союзницьку присягу. Бог покарає, а Військо Запорозьке помститься за них і «не буде вам добра з нашої крові» [8, с. 89].

Будучи правою рукою, дорадником і заступником гетьмана, розважливий стриманий, далекоглядний Іван Виговський став його наступником і дістав гетьманську булаву, він із перших кроків гетьманування в головних напрямках зовнішньої та внутрішньої політики йшов слідами свого попередника, великих планів якого значною мірою й сам був співтворцем [9, с. 197].

Виговський, приймаючи булаву, у своїй «тронній» промові сказав: «Ця булава буде доброму на ласку, а злому на кару. Коли мене гетьманом обрали, потурати я в війську нікому не буду, бо Військо Запорозьке не може бути без страху».

Іван Виговський умів репрезентувати гетьманську владу з гідністю й державним розумом, твердо й чітко ставив і відстоював справу української державності в переговорах і з Москвою, і з Польщею, не дозволяючи їм зверхньо ставитися до України. Іван Виговський, ряд інших вищих старшин високої національної свідомості були державниками зі школи Богдана Хмельницького. Вони розуміли значення держави й захищали її існування.

Обрання Івана Виговського гетьманом відбулося за складних і важких, суперечливих обставин, в умовах зіткнення різних протидіючих сил. 23 – 26 серпня 1657р. у Чигирині старшинська рада обрала гетьманом генерального військового писаря Івана Виговського. На цій раді Юрась (Юрій) Хмельницький, син Богдана Хмельницького, відмовився від гетьманської влади [3, с. 217].

Оскільки Чигиринська рада відбулася на гетьманському дворі за зачиненими ворітьми, з обмеженою кількістю учасників, це викликало нарікання серед козаків, Виговський, бажаючи додержатись козацького права, призначив нову раду. Через два місяці, на початку жовтня 1657 р., в Корсуні скликали загальновійськову генеральну раду за участю генеральної, полкової й сотенної старшини, делегатів від рядового козацтва (по два з кожної сотні), а також духовенства. Корсунська рада підтвердила гетьманство Вигов-

ського, вирішила ряд дуже важливих справ. Узагалі, вона відіграла значну роль у зміцненні міжнародного становища України.

На Корсунську раду прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигороду, Молдавії, Волощини. Виговський продовжив активну міжнародну діяльність Богдана Хмельницького. Було оформлено союзний договір зі Швецією, підготовлений ще за Богдана Хмельницького. Виговський прагнув забезпечити Україні повну самостійність: «визнати й оголосити Запорозьке Військо з підвладними йому провінціями за вільний й нікому не підданий народ». Україна мала стати такою державою, як Нідерланди або Швейцарія – дві республіки, яким за Вестфальським миром гарантувалася самостійність [10, с. 13].

Договір зі Швецією мав оборонний характер. Союзники забезпечували собі взаємодопомогу на випадок ворожого нападу. Обидві країни мали право вільної торгівлі через Пруссію. Україні дозволялося наймати військо та офіцерів у шведських провінціях, купувати зброю та амуніцію. Швеція мала визнати Україну вільною державою, обороняти її волю і незалежність. Шведський король Карл X Август зобов'язувався добитися визнання Польщею незалежності України, а також прилучення до неї західноукраїнських земель, зокрема тих, котрі визнали протекторат Запорозького Війська під кінець гетьманування Хмельницького, – Волині, Полісся і Білорусії. Виговський бажав утримати в межах козацької держави всі українські землі до Вісли та кордонів Пруссії [11, с. 7].

З Польщею, від якої Україну відділяла нейтральна смуга між Случчю і Горинню, на Корсунській раді було укладено перемир'я. Одночасно Виговський поновив союз із Кримським ханством і Туреччиною, продовжуючи політику Богдана Хмельницького щодо кримського ханства. Тут був розрахунок на військову допомогу, зокрема, татарської кінноти [7, с. 49].

На Корсунській раді 1657р. вперше проявились розходження у політичній орієнтації української козацької старшини. Деякі полковники, наприклад Пушкар, рішуче виступали на підтримку московського протекторату в Україні. Й навіть полковники Тетеря, Гуляницький, Дорошенко, які згодом зайняли антицаристську позицію, на Корсунській раді висловлювалися за московську орієнтацію. Значна частина старшини, зокрема генеральної, а також

полковники Зеленський, Богун та інші прямо і недвозначно доводили на раді, що царський уряд не додержуватиметься договору про вольності України, а тому необхідно подбати про забезпечення своїх прав за допомогою інших держав. За рішенням Корсунської ради до Москви було послано посольство, яке мало повідомити царський уряд про вибори нового гетьмана й просити підтвердження царем Івана Виговського на гетьманство, а також нагадати про необхідність збереження козацьких прав і вольностей.

Безсумнівно, прихід до влади І. Виговського припав на час загострення соціальних суперечностей та ускладнення геополітичного становища країни. Можна було очікувати, що такий досвідчений політик спроможе вчасно вжити необхідних заходів, щоб запобігти спалаху громадської війни. На жаль, цього не сталося. Лиховісну роль тут зіграло два фактори. Перший – І. Виговський виявився нездатним зрозуміти значимість і незворотність перевороту, що стався в ході революції у сфері соціально-економічних відносин і вважав за можливе відновлення їх дореволюційної моделі. Другий – новий гетьман став на шлях ігнорування провідної політичної ролі в державі козацтва (висуваючи на неї шляхетство), а також його традиційних принципів соціальної організації. Як пише В. Шевчук: «Іван Виговський і його найближче оточення хотіли витворити з України державу європейського зразка... Але не судилося їм перевести свої високі політичні помисли в життя свого народу» [8, с. 103].

Отже, після проголошення Україною незалежності йде перегляд стереотипів, що утвердились в науці, в тому числі й характеристики діяльності Виговського. Однозначну оцінку їй дати не можна, але ясно, що вважати Івана Виговського зрадником українського народу підстав немає.

Джерела та література

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. БАО. Донецьк., 2003.
2. Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах // Український історичний журнал. 1991. № 3.

3. Аркас М. Історія України-Русі. Одеса, 1994.
4. Степанков В. Іван Виговський // Історія України в особах: козаччина. К., 2000.
5. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. К., 1993.
6. Мицик Ю. Конотопська битва очима гетьмана Виговського // Старожитності. 1994. № 5 – 6 (64 – 65).
7. Гетьмани України. Історичні портрети, ж-л Україна. К., 1991.
8. Шевчук В. Козацька держава. К., 1995.
9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. К., 1990
10. Пінчук О. Видатний полководець і дипломат [Виговський] // Українське слово. 1998. 20 серпня.
11. Скуратівський В. Гетьман, який першим виступив проти Росії (І. Виговський: повернення із забуття) // Берегиня, 2003. № 1.

*Іван Романюк
Богдан Романюк*

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВЕКТОРИ ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

У статті на основі сучасної української історіографії зроблено спробу висвітлити вектори зовнішньої політики великого гетьмана Івана Остаповича Виговського, розкрити особливості дипломатії Гетьманщини середини XVII століття.

***Ключові слова:** Україна, гетьман, політика, вектор, дипломатія, договір, революція, посольство.*

Розвиток культури дипломатичних відносин в Україні йшов у руслі загальноєвропейських традицій дипломатії, хоча й відрізнявся національною специфікою.

У період Української революції 1648 – 1676 рр. у Війську Запорозькому не існувало спеціальної установи, яка б займалася виключно питаннями зовнішньої політики. В Україні протягом другої половини XVII на початку XVIII століття цю важливу функцію

брав на себе гетьман. Управлінським інститутом стали Військова канцелярія на чолі з генеральним військовим писарем. Ця традиція існувала від початку гетьманування Б. Хмельницького у 1648 р. й до виступу І. Мазепи у 1709 р. Разом з тим питання надзвичайного характеру (як укладання чи розірвання союзницьких договорів) вирішувалися на представницькій Генеральній раді, інколи – на старшинській.

За дорученням гетьмана у Військовій канцелярії під керівництвом писаря складалися листи до урядів інших держав, велося дипломатичне листування. Документи засвідчують, що в січні 1651 р. генеральний писар Іван Виговський очолював канцелярську службу, яка складалася з 12 писарів. Очевидно, що лише 3 – 5 з них брали на себе функції зовнішньополітичного відомства.

Генеральний писар мав право особисто брати участь у дипломатичних переговорах. Окрім цього, генеральний писар у важливих справах і випадках міг очолити посольство до інших держав.

Під орудою гетьмана Б. Хмельницького Виговський пройшов хорошу дипломатичну школу, виявивши при цьому блискучі здібності. Саме за його безпосередньою участю розроблялися документи, яким судилося відіграти вирішальну роль у історичній долі України.

Під час облоги Львова Б. Хмельницький послав Виговського до трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці, про що згадував сам гетьман у своєму листі від 27.11.1648 р. Завдання цієї місії полягало в укладенні союзу. Це було перше українське посольство до Трансільванії, й у подальшому справа таки дійде до союзу з нею в 1656 р. [6, с. 44 – 45]. Він як генеральний писар очолював також посольства у Молдавію в 1652 р., до представників Польщі під Жванцем у 1653 році.

За короткий час Виговський створив потужну та високоефективну Генеральну канцелярію. Ця установа по суті була Міністерством закордонних справ і одночасно – внутрішніх. Щоб створити таку потужну державну машину й керувати нею, потрібен був величезний таланти адміністратора та політика. Саме Виговський розбудував її й поставив на рівень європейських канцелярій. Уряд генерального писаря зусиллями Виговського був піднесений до другого після гетьмана, і не випадково західні джерела називають з цього моменту генеральних писарів канцлерами [6, с. 45 – 46].

Після смерті Богдана Хмельницького козаки довірили гетьманську булаву генеральному писарю й «правій руці» Б. Хмельницького – Івану Виговському. З огляду на непросту міжнародну ситуацію, яка склалася навколо молодої козацької держави, новообраний гетьман починає розробляти складні зовнішньополітичні комбінації задля збереження здобутків свого великого попередника [7, с. 114].

Про увагу до зовнішньополітичної позиції України й можливих її змін свідчить те, що на вибори Виговського гетьманом прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигороду, Молдови й Волощини – головних дипломатичних партнерів України.

Іван Остапович уміло застосовував принцип, який увійшов до дипломатичної практики ще за Б. Хмельницького – «лякали короля царем, а царя – королем». Тим самим він торував собі шлях до того, щоб «не бути ані під королем, ані під царем» [5, с. 543].

В розмові з царським послом В. Кікіним 31 серпня 1657 р. гетьман окреслив зовнішньополітичні плани свого уряду як союз Москви й Чигирини зі Шведським королівством проти Речі Посполитої. Разом з тим, Виговський підтвердив існування українсько-трансильванського союзу. Він намагався налагодити добросусідські відносини з Кримським ханатом. Відомий дипломат Речі Посполитої С. Беньовський, який у той час перебував у Чигирині, від королівського імені уклав перемир'я з Україною, яке спиралося на положення Віленського трактату 1656 р. між Варшавою й Москвою. Перші кроки Івана Виговського на зовнішньополітичній арені переконували в прагненні нового керівництва повною мірою зберегти багатовекторність і поліваріантність української зовнішньої політики [5, с. 542].

В особі Виговського Українська держава мала досвідченого політика, вмілого адміністратора та дипломата [6, с. 49].

В цей неспокійний час особливого значення набуває Гадяцький договір. Він був укладений 16 вересня 1658 року і його можна зарахувати до центральних подій історії ранньомодерної української державності [4, с. 3].

Він проголошував унію України з Польщею та Литвою. Нове утворення мало бути федерацією трьох самостійних держав. Україна в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського вое-

водств ставала вільною й незалежною державою під назвою «Великого князівства Руського». Найвища законодавча влада в майбутній державі мала належати національним зборам депутатів усіх рівнів, від усіх земель. Виконавча влада у Великому князівстві Руському належала гетьманові, який обирався довічно й затверджувався королем. Гетьман входив до польського сейму з правом вирішального голосу. Українська держава отримувала найвищий судовий трибунал з діловодством українською мовою, свої фінанси, свою монету й власну армію (30 тис. козаків та 10 тис. найманого війська). Польським військам заборонялося проникати в Надніпрянщину [2, с. 47]. Унія мала бути скасована в усіх трьох державах. Православна віра зрівнювалася в правах з римо-католицькою. В Україні мали бути засновані два університети. Київська академія діставала рівні права з Краківською. Вводилася повна свобода слова й друку.

Гетьманський уряд поступово відходить від орієнтації на московську протекцію.

З початком 1659 р., в той час, коли Варшава наполегливо домагається перегляду Гадяцьких статей на свою користь, у зовнішньополітичних діях Чигирин також простежуються принципово нові тенденції. Зокрема, гетьман направляє А. Ждановича до Стамбула «...к турецькому султану, говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві і просити у нього велів людей на допомогу». Трохи згодом, уже під час роботи варшавського сейму, канцлер Юрій Немирич та брат гетьмана Костянтин Виговський конфіденційно зустрічаються з представником австрійського цісаря бароном Ф. Лісолею, порушуючи питання щодо прийняття цісарем Леопольдом І України під свою протекцію. Паралельно українські дипломати намагаються надати нового наповнення стосункам із Бранденбургом [3, с. 104 – 105].

Таким чином, як зазначає Віктор Горобець, аналіз зовнішньополітичного курсу Української держави за І. Виговського дозволяє зробити висновок щодо кореляції характеру зовнішньополітичної діяльності українського керівництва відповідно до розвитку міжнародних процесів у регіоні. Переорієнтація гетьмана обумовлювалася цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників серед яких виділялися насамперед внутрішні фактори, але значну

роль відігравали й тісно пов'язані з ними зовнішньополітичні [3, с. 105.].

Джерела та література

1. Антонович, В. Іван Виговський / В. Антонович // Україна. – 1990. – № 14. – С. 3 – 14.
2. Горобець, В. Гадяцька угода 1658 р. у контексті міжнародних відносин / В. Горобець // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 46 – 60.
3. Горобець, В. Гадяцька угода 1658 р. у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи / В. Горобець // Гадяцька унія 1658 року / редкол.: П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – Київ, 2008. – С. 81 – 105.
4. Гадяцька унія 1658 року / редкол.: П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – Київ, 2008. – 342 с.
5. Зінченко, А. Історія дипломатії: від давнини до нового часу / А. Зінченко. – 2-ге вид, доп. – Київ : Проза, 2005. – 560 с.
6. Мицик, Ю. Виговський Іван / Ю. Мицик // Полководці Війська Запорізького : іст. портр. / відп. ред. В. Смолій. – Київ, 1998. – Кн. 1. – С. 39–52.
7. Чухліб, Т. Складні політичні комбінації гетьмана Івана Виговського / Т. Чухліб // Гуржій, О. І. 100 великих постатей і подій козацької України / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – Київ, 2008. – С. 114 – 119.
8. Шевчук, В. Козацька держава. – Київ : Абрис, 1995. – 392 с.

*Роман Колодій
Тарас Чайківський*

РОЛЬ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО У ФОРМУВАННІ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ

***Анотація:** У статті висвітлено відновлення еліти Козацької держави на основі влиття у неї української шляхти упродовж гетьманування Івана Виговського.*

***Ключові слова:** Українська козацька держава, відновлення, середина XVII століття.*

Найважливішою подією в Європі в 40 – 50-х роках XVII століття була боротьба українського народу із своїми сусідами: Польським королівством та Московським царством, за відновлення української державності.

Власне, в цей час у свідомості українського народу зароджується переконання, що він є такий же великий народ, як польський і рівний йому і має не менш славісну історію витоки якої сягають в епоху стародавньої України-Русі IX – XIV століть. Таке самоусвідомлення дозволило українському народу уже в XVII столітті поставити перед європейською політичною думкою питання про необхідність визнання незалежності Української держави.

Еліту української держави в час національно-визвольної війни українського народу складала і українська шляхта, яка однак не відігравала поряд з елітою запорізького козацтва великого значення. Вступаючи у військо Богдана Хмельницького, православна шляхта вливалася в ряди козацької старшини. Цим вона підтримувала політичну систему української держави, зберігаючи право на свої давні маєтності. З свого боку гетьман України Богдан Хмельницький охоче включав в свою еліту шляхтичів, враховуючи їхню лояльність до нової української держави, досвід адміністративної діяльності, освітній ценз. Багато з українських шляхтичів було призначено на посади отаманів, сотників, а генеральним писарем зокрема був шляхтич з Овруцького повіту Іван Виговський.

Посада генерального писаря, якого називали «міністром внутрішніх справ» та «гетьманським канцлером», набула значної ваги у політичному житті України. Взагалі, наголошував історик М. Грушевський, військово-державний устрій, хоча і належав до самого суто козацького стану, до одного тільки війська запорозького, уже за десятиліття панування гетьмана Богдана Хмельницького прийняв характер загальнонаціонального уряду. Український козацький уряд, як і українська державність, уклались так швидко, оскільки було ряд загроз, перша перед поляками та Московською державою з якою треба було вести переговори від імені Української козацької держави.

Отже, гетьман став володарем Української держави, та головно – українського уряду, якому змушена була підлягати і виконувати всі накази вся Україна. В цей же час, наголошував історик М. Гру-

шевський, гетьман України був і головою всього українського війська, тобто, полководцем. Військовий штаб гетьмана займає місце кабінету міністрів, який був урядом України. Весь уряд оточувала генеральна старшина: обозний, суддя, осоул, генеральний писар, військові чиновники полковники, які складали військову раду. Новий лад української держави був класовий. Гетьману України Богдану Хмельницькому геніальною думкою вдалося об'єднати Січне суспільство, шляхту ві всі українські стани, український народ, влити їх усіх у лоно української козацької державної машини [1, с. 25 – 34; с. 14 – 22].

Продовження реальної дії цієї української державної машини ми спостерігаємо в час, коли старшина після смерті гетьмана України Богдана Хмельницького забажала продовжити українське державне життя і в обхід гетьманича Юрася, вибрала гетьманом України довголітнього військового писаря, енергійного Івана Виговського. Новий гетьман Української держави був дуже досвідченою в державних справах людиною. Гетьман України Іван Виговський, за висловом історика М. Грушевського, був чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, не кепський політик, при тім, без сумніву, патріот України, завзятий будівник української держави. Він оточив себе одnodумцями-старшинами, що разом з ним бажали розбудувати незалежність України. Був він український шляхтич з київського Полісся, який з самого початку свого гетьманування почав продовжувати політику Богдана Хмельницького. Він дотримувався нейтралітету з Московською державою, Швецією, Кримським ханством, з Польщею, щоб забезпечити спокій в Україні і дати можливість утвердитися українській державності, утвердити свою власну позицію в українському народі і суспільстві як гетьмана України. Він перекинув на свій бік татарську орду, що була перекинула свої політичні симпатії на сторону Польщі, уклав з Швецією союзну угоду, за якою «шведський король признавав Україну та військо Запорозьке. Добився від Польщі визнання Української держави. Йому залишилося врегулювати відносини тільки з Москвою, яка обурилась відходом української козацької держави від союзу з нею. Однак це сталося тому, наголошував історик М. Грушевський, що гетьман Іван Виговський побачив, що у зовнішньополітичних стремліннях Москва не підтримує Україну. З Москви вказували, щоб він не воював своїх ворогів

і чекав. Не залучав допомогу татар. Однак гетьман Іван Виговський під Полтавою розгромив прихильника Москви Пушкаря. Сам Пушкар наклав головою. Полтаву було здобуто, а всіх повсталих тяжко покарано. Своїм вчинком гетьман Іван Виговський розірвав відносини з Московією і уклав відносини з шведським королем Карлосом Густавом. З поляками уклав Гадяцький договір, за яким Польща визнавала незалежним «Велике Руське князівство» [1, с. 25 – 34; с. 14 – 22].

Власне, після цього він у 1659 році пішов на Дніпро, на головного противника, оскільки Москва виступила війною проти гетьмана Івана Виговського. Московське військо почало підбивати під себе Сіверську Україну і обложило полковника Гуляницького в Конотопі. Гетьман України Іван Виговський, діждавшись підмоги татар, вирушив під Конотоп. Московське військо не мало докладних відомостей про військові сили українського гетьмана. Український гетьман Іван Виговський розташував військові позиції так, що московське військо попало під два вогні, з однієї сторони на удар козаків, з другої сторони на удар татар. Як наголошував у своїх дослідженнях Конотопської битви історик М. Грушевський, стався небувалий погром московського війська. Геніальною полководською традицією гетьмана України Івана Виговського все московське військо було знищено, а московські воеводи попали в полон. Головнокомандувач московського війська князь Трубецькой втік з поля бою і з соромом покинув Україну [1, с. 25 – 34; с. 14 – 22].

Отже своєю великою перемогою, гетьман Іван Виговський захистив Українську державу. Слід наголосити, що Гетьман Іван Виговський заснував державну канцелярію, яка вела все діловодство української держави і козацького війська. Його політична діяльність була б продовжена і утверджена, як щоб не традиційна українська зависть та зрада «польських та українських шляхтичів», які склали більшу половину української державної еліти [1, с. 25 – 34; с. 14 – 22].

Із шляхтичів українську козацьку еліту становили полковники Іван Богун (Чигиринський полк, 1649; Калиницький полк, 1650, 1651, 1653 – 1657; Паволоцький полк, 1658 – 1664), Данило Виговський (Бихівський полк, 1648 – 1659), Остап Гоголь (Кальницький полк, 1649, 1674; Подільський полк, 1654), Михайло Громика (Бі-

лоцерківський полк, 1649 – 1651), брати Гуляницькі Григорій (Ніженський полк, 1656 – 1659) та Іван (Стародубський полк, 1656 – 1657), Антон Жданович (Київський полк, 1650 – 1653, 1655 – 1656; Чигиринський полк, 1656) і т. д. [1, с. 25 – 34; с. 14 – 22].

Отже, як бачимо козацьку еліту української держави складали різні верстви українського суспільства. Джерела дають підстави вважати, що українську еліту також складали і вихідці із середовища заможних міських обивателів та міського духовенства. Отже, в цілому сформована внаслідок боротьби за державність еліта становила різні стани, однак, займаючи вищі військові та адміністративні посади, дані верстви зливались воєдино і називалась у суспільстві як козацька старшина, а згодом – генеральна старшина. Найбільшою владою користувався гетьман, однак генеральна старшина становила еліту, яка поділяла з ним військову, адміністративну і політичну владу. Прерогативою генеральної старшини, на думку історика М. Грушевського, була її участь у нарадах з гетьманом, тобто можливість впливати на прийняття відповідних рішень у державі. Генеральній старшині, як найвищій українській еліті, належало право доповідати гетьману про державні справи. Вона становила ядро Старшинської Ради, яку історик М. Грушевський називав найближчим штабом та Радою Міністрів гетьмана [1, с. 25 – 34; с. 14 – 22].

Таким чином, вірно наголошує дослідник історії козацтва В. Опанасенко: «за часів Богдана Хмельницького козацька старшина стала відособлена від загалу козацтва прошарком. Наділена головними ознаками елітного становища – правом військової, державної і судової влади, великим землеволодінням і усвідомленням своєї соціальної зверхності над іншими верствами народу, козацька старшина усвідомлювала свої функції як охоронця цілісності й незалежності української держави, але не проявляла одностайності в політичних орієнтаціях і діях» [1, с. 25 – 34; с. 14 – 22].

Отже, козацтво та обрана із його середовища, незалежно від станової приналежності, козацька старшина, дуже швидко перетворилися у еліту суспільства. Як вірно наголошує Валерій Смолій: «козацтво з стану гнаного і переслідуваного перетворилося на провідну верству тогочасного українського суспільства, через яку, по суті, переломлювалися основні тенденції політичного, господарського та етнокультурного розвитку України» [2, с. 24 – 29].

Без сумніву, що як національна еліта і творець української держави, козацтво, повинно було мати свою військову політику, доктрину, суму поглядів, які повинні були мобілізувати державу і її збройні сили. На нашу думку, така стратегія кристалізувалася на союзі козацької еліти з елітою української православної церкви. Такий союз, як вірно наголошує дослідник козацтва І. Стороженко, сприяв бурхливому розвитку культури, освіти, пробудженню національної свідомості, вів до консолідації українського народу як нації. Останнє викликало злиття козацької еліти з широкими масами населення простого козацтва на ґрунті релігії, мови та звичаєвих традицій. Визнання народом України козацтва за провідну верству (еліту) українського суспільства виражалось, в першу чергу, в тому, що він (народ) вбачав у ньому (козацтві) свого захисника та носія найкращих людських якостей: рицарства, доблесті, честі, гідності [1, с. 11 – 23].

Саме завдячуючи цим якостям, козацтво, і стало елітою, ідеалом, який повів націю до боротьби за незалежність. Розмах національно-визвольної боротьби, значні успіхи потягом 1648 – 1649 рр. утвердили віру козацької еліти у можливість досягнення повної незалежності Української держави.

За умов значних перемог кристалізація національної еліти проходила дуже швидко і, ставши незалежною, вона сама почала кристалізувати регіональну структуру влади, залишаючи за собою право впливати на увесь процес українського державотворення по козацькому зразку [3, с. 21 – 26].

Привертає увагу той факт, що посилення ролі запорозького козацтва проходив у час бездержавності, що заставило українську еліту – запорозьке козацтво – шукати моделі власної державності на основі станового суспільства, втілювати власний козацький ідеал для оживлення українського державного організму. Завдяки наявності елітного січового устрою, наголошував В. Липинський і кристалізувалась українська козацька державність у XVII столітті [1, с. 25 – 34; с. 14 – 22].

Кристалізація основ національної еліти, державного козацького устрою України, зауважує дослідник О. Русакевич, надало новий статус козацькій еліті, «європеїзувало козацтво, наповнивши його новим шляхетським змістом». Зауважимо, що запорозьке козацтво, його українські елітні цінності елітні традиції у XVII сто-

літті стали символом і насагою в розбудові української козацької нації, української козацької державності, породили хвилю українського національного відродження, яке із часу Київської держави було припинено польсько-литовським впливом [1, с. 25 – 34; с. 14 – 22].

Найбільш переконливим аргументом елітності запорозького козацтва є підтвердження його державних якостей: володіння органами публічної влади, населенням, територією, власною правовою, податковою, митною системами, армією, внутрішнім і зовнішнім суверенітетом. Усіма цими атрибутами при створенні української держави в XVII столітті володіла козацька еліта, яка концентрувалась в Запорозькій Січі. Запорозьке козацтво свою державну самостійність розвивало у взаємодії з українським народом. З нього еліта запорозька вийшла, в ньому черпала свої сили. За його ідеали і висунула ідею боротьби за утворення суверенної національної держави. Український характер Запорозької Січі, національний патріотизм її еліти, був дороговказом консолідації нації зокрема з її духовними представниками, яка піклувалася долею козацтва, що видно із послання від 28 квітня 1621 р. митрополита Іова Борецького іншим новопоставленим православним владикам: «щодо козаків, то цих рицарських людей ми знаємо, що вони наш рід, наші браття й православні Християне... Се ж бо то плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство на Чорному морі й на суходолі» [1, с. 25 – 34; с. 14 – 22].

Тісний зв'язок з духовною елітою підвищувало рівень ролі козацтва як національної еліти в очах усього українського народу, що дозволяло останньому витворити державну модель суспільно-політичного устрою України [3, с. 522 – 618].

Реальна наявність в Запорізькій Січі елітного політично пануючого стану, в якому лише козаки, як еліта, мали доступ до політичної влади, було перенесено у середині XVII столітті і в суспільно-політичний устрій української козацької держави, якою теж, що було показано вище, управляла козацька еліта [1, с. 25 – 34; с. 14 – 22]. Такої думки притримувався і український дослідник історії національно-визвольних змагань українського народу та Запорізького козацтва XVII – XVIII століть В. Грабовецький, який розпочав

свою наукову діяльність під керівництвом талановитого історика Івана Крип'якевича.

Джерела та література

1. Ідзьо Віктор. Запорізьке козацтво в Українській державі в XVII – XVIII століттях. – Львів: «Сполом». – 2009.
2. Baranowski B. Powstania chlopski nac ziemiach dawej Rzeczy-Pospolitej. – Warszawa. – 1952.
3. Bisaccione. Historia delle guerre civili. – Bologna. – 1653.

Сергій Гальчак

ФУНДАТОР ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Іван Виговський відомий широкому загалу науковців, краєзнавців як український військовий, політичний і державний діяч, гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави у Наддніпрянській Україні, Великий князь Руський, київський воєвода, учасник низки переможних битв, у тому числі й славнозвісної битви під Батогом, що сталася в далекому 1652 році на теренах Вінниччини [1], як великий сподвижник гетьмана Богдана Хмельницького. Проте це не повний перелік титулів і заслуг. Варто не забувати також про малодосліджену сторінку його діяльності – що саме він стояв біля витоків утворення Державного архіву козацько-гетьманської України, був його фундатором.

Термін «державний архів України» [2] запровадив відомий український історик Іван Крип'якевич. Початок же Українського Державного архіву пов'язують із зародженням козацтва, формуванням Запорозької Січі, виникненням козацького управління.

Історичні джерела XVI ст. засвідчують існування військового архіву у Трахтемирові Київського воєводства. Реєстрове козацтво

зберігало у цьому місті свій арсенал, казну, королівські корогви, переховувало важливі документи – козацькі привілеї [3, с. 34].

За часів Б. Хмельницького архів було перевезено до гетьманської столиці – Чигирина.

Функціонування системи державного устрою Української козацької держави, яка виникла в ході Національно-визвольної війни середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького, сприяло появі також численних поточних архівів. У роки війни відбувався активний процес формування структур нової козацько-старшинської влади. Полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій закріпився в Україні-Гетьманщині і проіснував до 80-х рр. XVIII ст. Його складовими були нові форми (полки і сотні) та дещо модифіковані усталені структури: міські общини з їх органами управління і суду (магістратами і ратушами) та цехи з певною автономією в управлінні й судівництві. Їхня діяльність відбилася у документах різного походження і форм.

В адміністративно-територіальному і військовому відношенні Гетьманщина поділялася на низку полків: Київський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Переяславський, Гадяцький, Прилуцький, Полтавський та ін. Вони були різними за територією, кількістю міст, містечок і слобід, жителів, кількістю в них менших адміністративно-територіальних одиниць – сотень. Полки мали до двох десятків сотень. Центрами полків були міста, які дали їм свою назву, окрім Київського і Миргородського, полкові канцелярії яких розташовувалися в Козельці й Сорочинцях...

Вища влада в державі належала гетьманові, який обирався на генеральній раді. Він був головнокомандувачем всього козацького війська, очолював верховне законодавство, адміністративне управління і суд. Від його імені здійснювалися міжнародні зносини (доки це право не перебрав московський уряд за договірними статтями). Він головував на старшинських з'їздах, був верховним розпорядником землі.

При гетьмані існувала Генеральна Військова канцелярія, що до 1720 р. виконувала функцію діловодного підрозділу. Її очолював генеральний писар, який входив до нечисельної державної еліти – генеральної старшини [4, с. 89 – 90].

В період Хмельниччини Генеральну Військову канцелярію очолювала талановита й неординарна особистість – Іван Остапович Виговський.

Будучи спочатку особистим писарем гетьмана Богдана Хмельницького, він швидко здобуває авторитет і робить блискучу кар'єру. Брав участь й у кампанії 1649 року. Тоді став головним поряд з гетьманом упорядником «Реєстру війська Запорозького 1649 – початку 1650 років». Цей же документ згадує про Виговського як про генерального писаря. Новий генеральний писар виступає навіть як співавтор деяких важливих універсалів Богдана Хмельницького, нерідко сам пише їх з волі гетьмана.

За короткий час Виговський створив потужну та високоефективну Генеральну канцелярію – своєрідний мозковий центр козацької революції. Ця установа була по суті Міністерством закордонних справ і одночасно – внутрішніх. Вона стала тим самим генератором, який згідно з волею гетьмана й ради Війська Запорозького приводив у рух численні привідні пояси державної машини. Сюди надходила військово-політична інформація з усіх кінців України і зарубіжних держав, тут приймалися та звідси відправлялися численні посольства, ухвалювалися важливі рішення, котрі поруч з військовими перемогами визначали долю України. Щоб створити таку потужну машину й керувати нею, потрібний був величезний талант адміністратора та політика.

Необхідність наведення різних довідок для гетьманського правління зумовила утворення архіву при Генеральній військовій канцелярії. Очолював архів і опікувався веденням діловодства генеральний військовий писар.

Активне листування гетьмана з іноземними урядами та забезпечення воєнного керівництва і функціонування адміністративних органів управління молодого держави вимагали від гетьмана оперативної інформації, звернення до документів. Тому військовий писар, котрий завжди був при гетьманові, возив з собою архів поточних справ [5]. Відтак існувала постійна небезпека втрати архіву, як, наприклад, трапилося під час Берестецької битви...

Уявлення про склад похідного архіву гетьмана дають повідомлення про захоплення поляками під Берестечком 1651 р. козацьких привілеїв від польських королів, оригінального тексту Зборівської

угоди (1649), листів від турецького цісаря, кримського хана та московського царя.

В архіві при Генеральній військовій канцелярії відкладалися документи про стосунки гетьмана з місцевою адміністрацією – полковими і сотенними канцеляріями, привілеї, угоди, листування. Є свідчення про те, що канцелярія зберігала копії дипломатичних актів, надісланих до інших держав.

Реляції російських послів початку 50-х років XVII ст. повідомляли про передання до Москви оригінальних документів з гетьманського архіву. Це стало початком руйнування українського архіву. За умови Березневих статей українсько-московської угоди 1654 р. гетьман був зобов'язаний надсилати найважливіші дипломатичні акти російському цареві. Оригінальні грамоти і листування гетьмана із сусідніми державами зосереджувалося відтоді в московських приказах.

Поділ України на Лівобережну та Правобережну, політичні й воєнні події після Андрусівського перемир'я 1667 р. мали катастрофічні наслідки для українських архівів – вели до розпорошування державного архіву і значних втрат документів.

Відомо, що за гетьманування І. Виговського важливі документи (королівські грамоти) було вивезено з Чигирина, їх переховували в Межигірському монастирі. Правобережний гетьман П. Тетеря, залишаючи Україну 1665 р., забрав до Польщі привілеї Запорозького війська.

З утворенням у Лівобережній Україні окремого гетьманства при гетьмані виникла генеральна канцелярія з архівом у гетьманській столиці. Столичним містом лівобережних гетьманів був Переяслав, згодом Гадяч і Батурина, де формувався архів. При гетьмані Іванові Самойловичу чигиринський гетьманський архів перевезли до Батурина. Внаслідок погрому Батурина московськими військами 1708 р. було зруйновано архів, ймовірно, він згорів разом з гетьманськими будинками. Уціліла лише невелика кількість документів, які вивіз гетьман І. Мазепа [3, с. 35, 36].

Отже, функціонування козацько-гетьманської держави сприяло розвитку архівної справи в Україні. Найважливішим моментом цього періоду було формування українського державного архіву. Біля його витоків стояв Іван Остапович Виговський.

Джерела та література

1. uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Виговський
2. Крип'якевич І. До історії українського державного архіва в XVII ст. // Записки НТШ. – Т. 134 – 135. – Л., 1924. – С. 67 – 78.
3. Архівознавство: Підручник для студентів іст. ф-тів вищ. навч. закладів України / За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. – К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – 356 с.
4. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К.: Видавн. Дім «КМ Академія», 2002. – 612 с.
5. Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х., 1927. – С. 61.

Олексій Струкевич

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ ПРО ВЗАЄМИНИ МІЖ ГЕТЬМАНОМ ТА МОНАРШОЮ ОСОБОЮ

Погляди Івана Виговського як генерального писаря та гетьмана відображали насамперед погляди на політику козацьких старшин – політичної еліти Української держави. Як генеральний писар він отримав цю посаду тому, що повністю поділяв погляди Богдана Хмельницького.

Очолити Українську державу, І. Виговський продовжив політичний курс Б. Хмельницького на побудову й утвердження незалежної Української держави. Труднощі, які виникали на їхньому шляху, були пов'язані не лише з надзвичайно складним геополітичним становищем, яке сучасні історики називають «геополітичною пасткою» [1]. Не меншою перешкодою були і тодішні політико-культурні уявлення про монарші персони, їх ієрархію, роль у суспільному житті, шляхи здобуття повсталим народом незалежності, роль гетьманів у цій справі та ін.

За тодішніми політико-культурними уявленнями кожна людина і кожна п'ядь землі мали бути представлені перед Богом і світом людей (насамперед уособленим монархами) власним законним

монархом. Якщо якийсь народ повставав і «виламувався» (так формулювали щодо повсталих українців) з-під влади свого законного монарха – польського короля, то він втрачав сакральний і легітимний зв'язок як з небесним, так і земним світом. Кожен, хто нелінійний (малися на увазі монархи), отримував законне «право завоювання» або «право меча» прийти в Україну, шматувати її територію, «примучувати» українців до підданства і здобутими територіями та людом зміцнювати власну державу.

За такої ситуації яким би талановитим був гетьман Богдан, яким би завзятим і жертвним був козацький народ, шансів на створення незалежної держави практично не було. Адже Україна тоді перебувала (і сьогодні перебуває) на надзвичайно важливому геополітичному перетині між Варшавою, Стамбулом у парі з Бахчисараєм та Москвою. Гетьман як досвідчений полководець розумів, що козацьке військо не зможе дати відсіч одночасно на три боки. Тому неодмінно потрібно знайти воєнного союзника в особі законного володаря, тобто персони, у жилах якої тече законна монарша (династична) кров, який помазаний (висвячений) на володарювання спеціальним церковним обрядом, виконаним одним з православних патріархів чи папою римським.

На жаль, Б. Хмельницький син простої козачки та скараного на інфамію шляхтича [2], не міг претендувати навіть на статус звичайного шляхтича, а не те, що дозволити собі на тодішній політичній арені рівнятися з монархами. Тому, шукаючи союзника, мусив просити у монархів захисту (протекції), навзаєм обіцяючи бути «вірним підданим», «військовим слугою» тощо.

Таким чином, державницькі амбіції і Б. Хмельницького, і І. Виговського, і їхніх наступників («антецесорів») суттєво обмежувалися тодішніми уявленнями про монархів та їхню ієрархію. Тому першим гетьманам Б. Хмельницькому та І. Виговському, твердо зорієнтованим на державний суверенітет України, доводилося зі своїми військово-політичними союзниками грати у гру: «ти законний монарх, мій милостивий протектор-захисник, а я лише твій покірний підданий».

Такий зміст взаємин чітко зафіксований історичними документами. Так, переходячи під «високу руку» московського царя, Б. Хмельницький у проханні пояснював, що Військо Запорозьке у разі підданства очікує на те, що цар має Гетьманщину «пожалувати,

ущедрити, захистити» [3]. Цього ж самого у листопаді 1655 р. шукав Б. Хмельницький у шведського короля Карла X Густава: «Єдине, чого ми просимо, захисту від шкоди з боку наших ворогів» [4]. Подібним чином у жовтні 1658 р. витлумачував сутність Переяславсько-Московської угоди 1654 р. І. Виговський: «Ми прийняли захист Великого князя Московії не через що інше, як тільки для того, щоб із Божою поміччю здобути та відстояти великим і багаторазовим кровопролиттям нашу свободу зберегти та примножити для себе й для наших нащадків» [5].

Отримуючи протекцію, гетьман мусив визнати себе підданим монарха та зобов'язати себе службою на користь того [6]. У тогочасному політичному дискурсі це набувало формулювань, зафіксованих, наприклад, у звітах московських послів Р. Стрешнева і М. Бредихіна, що у вересні-грудні 1653 р. перебували в Чигирині. Посли розповідали, що Б. Хмельницький та І. Виговський висловлювали свою радість з приводу прийняття України під «государську високу руку» і разом з тим запевняли, що «гетьман зо всім Військом Запорозьким раді служити всією правдою, і хреста йому великому государю, й. ц. в-ті цілувати і бути по всій по його государевій волі готові» [7]. Таку орієнтацію ми зустрічаємо також у інструкції Б. Хмельницького абату Д. Колугеру. Гетьман зобов'язав свого посла до шведського короля запевнити того, що перебуваючи «під протекцією» Карла X, гетьман і військо будуть «віддані і вірні», «за всілякого часу відданими слугами проти всілякого його ворога» [8].

Останнє формулювання пояснює, як тодішні українські старшини розуміли зміст формулювань на зразок: «бути вірним підданим», «бути відданим військовим слугою». Це означало *бути військовим союзником* проти спільного ворога і ні в якому разі не бути прислугою, кріпаком, рабом (холопом), істотою для задоволення монарших забаганок тощо.

Про те, що визнання свого підданства цареві не є водночас визнанням себе царським холопом, яскраво засвідчує епізод з приватного життя І. Виговського. Наштовхнувшись на спроби царя розпоряджатися земельною власністю жінки генерального писаря, І. Виговський казав: «Хоча царська величність зі своєї государської волі, ті маєності жінки моєї і звелів роздати ляхам..., а я поки буду живий, тих маєностей жінки своєї ляхам володіти не дам».

Коли ж посол В. Кікін зауважив, що «...треба служити ц. в-ті..., а не такі непристойні слова казати». І. Виговський, вважаючи, що відпаривував, сказав, що він «уже давно служить та служитиме ще» [9]. Таким чином засвідчення своєї готовності продовжувати службу цареві не суперечило готовності генерального писаря захищати перед московським царем свою власність.

На зміцнення подібних уявлень працювали й уявлення про добровільність підданства. Таке розуміння політичного самовизначення щодо особи монарха-протектора ми фіксуємо, наприклад, у наказі І. Виговського своєму послу миргородському полковнику Г. Лісницькому, який мав наголосити у Москві, що вони «добровільно обрали царя, його милість, собі, і церквам святим оберігатися, на вірність без всякого присягнувши примусу...» [10].

Звичайно, що згадки чи вказівки на добровільний характер підданства служили не лише для констатації історичного факту. Вони активно використовувалися у дипломатичних документах для захисту інтересів українського суспільства, зокрема, для підкреслення його окремішності та суб'єктності. Так, І. Виговський послам О. Трубецького виказував (вони його слова передали 19 липня 1659 р.): «А великий государ, й. ц. в-ть їх не шаблею взяв, присягали йому, великому государю, вони добровільно, щоб йому великому государю їх запорозьке військо від усяких військових людей оберігати, а нині за їх добровільною присягою тільки розоряють: п'ять міст черкаських Срібне, Варву, Лубни, Семчу, Борзну, розорили, випалили і висікли» [11]. Констатація факту добровільності підданства монархові, який дозволяє кривди й зневажання «прав і вольностей» логічно підводила українців до висновку: як добровільно стали підданими, так само добровільно й відмовимося від підданства – «не шаблею ж нас приєднали».

Визнаючи монархів-союзників своїми протекторами, а себе – підданими, перші українські гетьмани вибудовували взаємини зі своїми контрагентами на засадах довірності. Цей європейський принцип вимагав взаємного зобов'язання сторін. Підданий мав присягнути на старанну військову службу, а протектор навзаєм – присягнути на повагу й пошанування «прав й вольностей» підданого (сучасною мовою – виступати гарантом соціально-культурних, -політичних, -економічних прав і свобод).

Дослідники розглядають дану орієнтацію як один із найбільш звичних для європейських суспільств середньовіччя та ранньомодерного часу регулятор політичних відносин між суверенами-монархами та місцевими елітами. З огляду на дане розуміння будь-яка домовленість розглядалася як акт взаємного зобов'язання. Васал обіцяв своєму сюзеренові «покору, службу й вірність» в обмін на захист і пошанування привілеїв васала й традицій його країни [12].

Керуючись принципом договірності, українська сторона ніколи не визнавала за царем та російськими урядовими інституціями права обмежувати владу гетьмана поза договірними статтями та втручатися у внутрішні справи Гетьманщини. Насамперед, це прослідковується у тому, що українська політична еліта перебувала практично у постійній полеміці з приводу політичного спілкування царського уряду з українськими старшинами, насамперед полковниками, без відома гетьмана. І. Виговський, виходячи з орієнтацій на право гетьмана одноосібно представляти Гетьманщину у спілкуванні з московськими адміністраторами, саме їх звинувачував у розпалюванні в Україні громадянської війни: «А в наших правах так належить: не повинен полковнику і нікому дати грамоти крім гетьмана: все розправує один гетьман; а ви учинили всіх гетьманами, подавали Пушкарю і Барабашу грамоти, і від тих грамот бунти почалися» [13]. Отже, гетьман не допускав ситуації, що цар може собі дозволити дії понад чи всупереч встановленій з Україною угоді.

Керуючись засадою договірності, І. Виговський і дозволяє собі виговорювати Москві з приводу того, що її урядовці за наказом царя дозволяли собі вести переговори за спиною у гетьмана з полтавським полковником М. Пушкарем та запорозьким кошовим Я. Барабашем. Відповідно до українських уявлень, цар чи його посланець, пояснював гетьман, «не повинен полковнику і нікому дати грамоти крім гетьмана». «Ми ж присягали великому государю, й. ц. в-ті, на тому, що прав наших ніяких не порушувати. ...Те вчинив небіжчик гетьман Богдан Хмельницький та я; інших статей ніхто не відав» [14].

Відповідно до згаданого Переяславсько-Московського договору московський цар не міг прийняти стосовно України-Гетьманщини, її устрою, її суб'єктів указу без згоди української сторони, а

точніше, без попереднього прохання з українського боку як основи майбутнього указу. Якщо указ визрівав десь у надрах московської / російської адміністративної машини, він не сприймався старшиною як легітимний.

Дана орієнтація була дуже чітко визначеною. Старшини відводили царю роль виключно «легітимізатора» своїх рішень. Відомий вислів І. Виговського на адресу московського політикуму: «...Вам потрібен такий гетьман, щоб, взявши за хохол, та й водити» – стосувався саме ситуацій з приводу спроб проведення стосовно України рішень, прийнятих у Москві, без будь-якої участі української еліти. Стольник П. Скуратов, перебуваючи в Чигирині у травні-червні 1658 р., передавав цареві слова гетьмана: «А що, государю, в Білій Церкві воєводи бути, про те до тебе великого государя він не писав [тобто ніякого прохання до володаря на узаконення такої дії з українського боку не було. Тому ніяк не міг з'явитися легітимний царський указ про якогось білоцерківського воєводу – *О. С.*]; як воєвода приїхав, так і поїде: нічого йому він, гетьман, давати не велітиме». Про те, що монарху відводилася лише роль легітимізатора, даний статейний список засвідчує й переказом наступних слів гетьмана: «У короля Польського нібито їм було добре: прийшовши до нього, та кажуть про що потребують, і указ зразу» [15].

Непоодинокими були й випадки, коли засобом забезпечення справедливості уявлялися не прохання й демонстрування своєї відданої служби, але й вимоги паритетного виконання договірних зобов'язань. Так, І. Виговський зі старшинською радою свого часу вирішили не відпускати царського посла Г. Старкова «для того, що на Москві затриманий полковник їх Іван Кровченко» [16].

Проявом зорієнтованості на паритетність є й порядок обміну полоненими між українською та російською сторонами. На це вказує лист генеральної старшини до царя від 25 липня 1659 р. «Смиренно у в. ц. в-ті просимо, щоб звелів наказати полонеників наших, в Борзні чи де-інде взятих, за вірою повернути, а ми також полоняників, у нас утримуваних, негайно відпустимо; але вони душі невинні християнські, а саме жіноча стать в Борзні взяті, про що ще просимо у в. ц. в-ті» [17].

За тодішніми правилами «політесу» й політичного дискурсу формулювалося, що монархи-союзники, мовляв, Україну «жалують, ущедряють, захищають». Проте гетьмани не розглядали на-

дання протекції лише як благодіяння, вчинене виключно на користь Україні і за рахунок якихось втрат держави чи підданих монарха-протектора. Перебуваючи на геополітичному перехресті, Україна, як союзник, наприклад, Речі Посполитої чи Московії, першою зазнавала ударів з боку Стамбулу з Бахчисараєм. Таким чином, Україна уже через своє геополітичне розташування виступала у ролі прикриття: «antemurale» («передмурря») для Польщі чи Литви; «переддверря» для Московії. Тому гетьмани цілком природно вимагали від обраного монарха-протектора вчасного і дієвого виконання союзницьких обов'язків. Адже, якщо допомога буде надана невчасно, то тоді те, що відбуватиметься на плечах і головах козацьких, неминуче відбуватиметься і на польських, литовських чи московських плечах і головах. У своєму листуванні з монархами гетьмани підкреслювали, що протектори і їх суспільства теж отримували конкретну вигоду від надання союзницького захисту Україні.

З іншого боку така геополітична ситуація надавала українським гетьманам можливість грати на геополітичній ситуації шляхом заміни підданства, захищати політичну окремішність та інтереси України шляхом вибору та зміни протекції. Така орієнтація чітко представлена у промові Б. Хмельницького від 8 січня 1654 р. перед учасниками Переяславської ради. Гетьман запропонував для вибору можливість отримання протекції від чотирьох монархів, аналізуючи при цьому недоліки та переваги звернення до того чи іншого монарха-протектора [18].

Дану політико-культурну орієнтацію ми зустрічаємо і в політиці І. Виговського. Так, влітку 1658 р. гетьман попереджав московський уряд через посла піддячого Я. Портомоїна: «А якщо великий государ того не велить вчинити (укласти міждержавний договір з І. Виговським, подібно до договору царя з Б. Хмельницьким – *О.С.*) і своїх государевих ратних людей на нього, гетмана, пошле війною, і він, гетьман почне проти государевих ратних людей стояти і з ними битися, а допомагати йому будуть Польські і Шведські і Волоські ратні люди і Кримські Татари, та й Турецький султан до нього, гетьмана, про об'єднання і про допомогу ратними людьми пише» [19].

Це були не порожні погрози. Московський уряд того часу відверто боявся антимосковського союзу Речі Посполитої, Гетьманщини і Криму [20].

Погоджуючись на підданство тому чи іншому монархові-протекторові, українська еліта ні в якому разі не визнавала права на урядування в Україні іноетнічного чиновництва. У межах даної орієнтації будував свої взаємини з представниками московської еліти й І. Виговський. Як передавали 2 січня 1659 р. московські посланці його слова: «Присягав він гетьман на тому, що йому бути у царської величності бути в підданстві, а не на тому, щоб бути Московським воеводам в містах і щоб Москалям панувати; ніколи того не буде» [21].

Як тільки українські старшини зустрілися з першими ж спробами московського уряду за допомогою інституту воевод перевернути на себе управління українськими справами, орієнтації стосовно польських урядовців зразу ж були екстрапольовані на московських службовців. Так, влітку 1658 р. Самійло Виговський з приводу заяв М. Пушкаря про допущення в Україну «государевих воевод» попереджав московського посла П. Скуратова: «Було те і при королях Польських, що були Лядські полковники, а з ними Ляхів чоловік по десять: через те і міжусобиця виникла, полковників і Ляхів побили» [22].

До речі, попередження виявилось далеко не пустим. Сприйняття себе «вільним підданим» (формулювання Б. Хмельницького, І. Виговського) у комплексі з орієнтацією на договірність дозволяло українцям не лише припиняти свої договірні зобов'язання в разі припинення їх виконання монархом. Якщо підданий мав підстави вважати, що його володар зловживає і чинить насильство, він мав право *jus resistendi* виступити проти монарха на захист своїх інтересів» [23].

Керуючись такими переконаннями, І. Виговський ілюстрував європейським монархам на багатьох прикладах своє бачення сутності московської політики щодо України та прийшов до висновку: «Отак виявляється хитрість і підступність, хто спочатку через нашу внутрішню і громадянську війну, а потім відкрито власною зброєю готує нам ярмо рабства, хоч ми його не заслужили. Для уникнення цього, виходячи з нашої невинності і закликаючи на допомогу Бога, ми змушені були і мусимо тепер чинити законний за-

хист [підкреслення наше – *О.С.*] і просити допомоги в сусідів заради свободи» [24].

Своїм природним правом на захист пояснювали причини війни з Московією і генеральні старшини І. Виговського. В листі до царя від 25 липня 1659 р. вони, зокрема, вказували, що цар замість того, щоб, відповідно до прохань старшини, допомогти «міжусобицю усмирити», «в Україну свої раті прислав, які фортеці, міста, містечка, села в ніщо перетворили, людей кілька десятків тисяч в полон похапали, церкви Божі розорили і багато вчинили образ» та 12 тижнів тримали в облозі Конотоп [25].

Іван Виговський надто любив владу. Так, пообіцявши Б. Хмельницькому бути порадником (регентом) Юрія Хмельницького як спадкового гетьмана, генеральний писар майже одразу усунув того з посади і домігся обрання на гетьманство власної персони [26]. Таким чином І. Виговський спровокував амбіції багатьох представників клану Б. Хмельницького до боротьби за гетьманську булаву, що ускладнило і без того складну політичну ситуацію в Україні.

Водночас можемо припускати, що гетьман любив також Україну. Після поразки у Конотопській битві Москва, рятуючи себе, зуміла спровокувати в Україні черговий спалах громадянської війни. Прихильники Виговського пропонували йому, знову використати кримських татар, поляків, європейських найманців. Проте гетьман не забажав продовжувати кровопролиття заради утримання влади. Перший спалах громадянської війни забрав життя у 40 тис. українців. Іван Виговський добровільно повернув гетьманські клейноди елекційній Генеральній Раді у Германівці, дотримавшись давнього козацького звичаю.

Джерела та література

1. Степанков В. В. Політична еліта України: процеси становлення, сфера діяльності, міжгрупові взаємини, політичні погляди (1648 – 1676 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2019. – С. 81.
2. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – С. 45.

3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной, собранные и изданные Археографической комиссиею (далі: Акты ЮЗР). – Т. 10. – СПб., 1878. – С. 433.

4. Архів Юго-Западной России (далі: Архив Ю-З Р). – Ч. III. – Т. VI. – К., 1908. – С. 91.

5. Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, у якому пояснюються причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.) // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 27.

6. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С. 185.

7. Акты ЮЗР. – Т. 10. – СПб., 1878. – С. 125.

8. Архів Ю-ЗР. – Ч. III. – Т. VI. – К., 1908. – С. 90.

9. Акты ЮЗР. – Т. 11. – СПб., 1879. – С. 811.

10. Акты ЮЗР. – Т. 7. – СПб., 1872. – С. 210.

11. Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 420 – 421.

12. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 26.

13. Акты ЮЗР. – Т. 4. – СПб., 1863. – С. 125.

14. Акты ЮЗР. – Т. 4. – СПб., 1863. – С. 123.

15. Акты ЮЗР. – Т. 4. – СПб., 1863. – С. 128.

16. Акты ЮЗР. – Т. 15. – СПб., 1892. – С. 349 – 350.

17. Акты ЮЗР. – Т. 15. – СПб., 1892. – С. 416.

18. Акты ЮЗР. – Т. 10. – СПб., 1878. – С. 218.

19. Акты ЮЗР. – Т. 4. – СПб., 1863. – С. 192.

20. Газін В. Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654 – 1667 рр. – Кам'янець-Подільський, 2019. – С. 147.

21. Акты ЮЗР. – Т. 7. – СПб., 1872. – С. 271.

22. Акты ЮЗР. – Т. 4. – СПб., 1863. – С. 126

23. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 26.

24. Звернення (Універсал) від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, у якому пояснюються причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.) // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 31

25. Акты ЮЗР. – Т. 15. – СПб., 1892. – С. 414.

26. Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 217.

РОЗВИТОК ТОРГОВЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Анотація. В статті розглядається проблема розвитку торгівлі в Україні у другій половині XVII ст., висвітлюється вплив гетьманського уряду Івана Виговського на соціально-економічні процеси в країні та розширення торговельних відносин з іншими країнами.

Після упадку галицької держави, доля українських купців була незавидна. Як свідчать джерела, «українські міста остали вправді ще якийсь час осередками живої торгівлі зі Сходом, одначе торгівля зі Заходом стала монополією Кракова. Ще гірше, що всі права у Львові й деяких других більших містах мали лиш німці й поляки і майже всю велику торгівлю захопили у свої руки. Українська торгівля, колись так дуже рухлива, почала занепадати. З українських великих купців у Львові осталося в XV і XVI віці лиш кільканадцять родин, що ведуть торгівлю волами, рибою, сукном, шкірою, воском, корінням і другими товарами. Звичайно поза українські землі ті купці не виходять. Бачимо їх на ярмарках у Перемишлі, Ярославі, Любліні та по менших містах Галичини. Лиш із Волощиною мають досить тісні торговельні зносини. Та їхні обороти переважно невеликі і з року на рік маліють. Крім них стрічаємо у Львові багато українських перекупнів та дрібних крамарів. Ведуть вони роздрібну торгівлю, головно в часі торгів і ярмарків. Великого значіння вони не мають. Усунені на передмістя, провадять ще дрібне господарство з городом, садом, часом пасікою або виноградником, щоб легше прожити. Так було й по других «українських містах».

У господарському житті відбулися великі зміни, особливо після відкриття Америки та зростання значення шляхти. Роль купця – посередника між Сходом і Заходом закінчилася. З кінця XV ст. на перше місце в торгівлі виходить експорт збіжжя та лісових продуктів (дерева, попелу, поташу), на які в Західній Європі був ве-

ликий попит. За цих умов, торгівлю бере в свої руки сам виробник. Польська шляхта була звільнена від мита та значної частини податків, які обтяжували торгівлю купців. Про розміри торгівлі, яку вела шляхта, свідчить рух вантажних човнів на Віслі (1575 р.). З 275 човнів до купців належало всього 67 (24 %), решта це – човни шляхти, старостів і духовенства. Головним осередком торгівлі збіжжя й дерева стає місто Данціг, постачальниками – шляхта, а експортерами – голландські та німецькі купці.

Шляхта бере в свої руки не лише вивіз своїх продуктів, а й ввозить необхідні їй заграничні вироби. Човна з Данцігу не повертаються порожніми. Вони везуть вино, пиво, оселедці, сукно та інші товари. До того ж не платять мита. Торгівля купців терпить неабиякі збитки. Не маючи ніякого впливу на законодавчу владу в Польщі, вони не можуть захищати свої інтереси. Якщо й появляються замовлення місцевим купцям вивозити товари в інші країни, то вони обкладаються високими митами. До того ж місцеві купці потерпають і від того, що заграничні купці отримують всякі привілеї. Виходило, що за рахунок українських міст багатіло німецьке місто Данціг. Не дивно, що українські міста руйнувалися, а верста колись заможних купців перетворювалася на жебраків.

В таких умовах не було й думки про якусь активнішу торговельну діяльність українських купців, коли навіть польські не могли зупинити повільного завмирання своєї торгівлі. Щойно після повстання Богдана Хмельницького умови змінилися на користь української торгівлі. Правда, у перших роках національної й соціальної революції, господарське життя в Україні тимчасово призупинилося. З українських земель зникли зарубіжні підприємці, а свої ще не сформувалися. Довгі війни й не стабільні відносини до сусідів спричинили господарську ізоляцію України.

Насамперед, упав вивіз і ввіз товарів із поза меж гетьманської держави. Купці погоджувалися на місцевий товар і невеликий внутрішній ринок збуту. Українська торгівля відчувала нестачу підприємців, капіталу, кредиту, не знала чужого та й свого ринку. Торгівля була надто дрібною, нею займалися кожний козацький старшина, український шляхтич, козак, міщанин і селянин. Замкнутого купецького стану не було, торгівля стала доступна для всіх, як додаткове заняття. Зв'язавшись із сільським господарством, тор-

гівля набрала сезонного характеру: оживала весною й осінню, завмирала зимою та літом.

З часом під сильним впливом гетьманського уряду, зокрема Богдана Хмельницького та Івана Виговського створюється нова верства українські-купців. Для української армії потрібні були продукти харчування, обмундирування, військове спорядження. «Могла їх дати або війна або торгівля, – пише економічний історик України Р. Зубик. – Та не дрібна, розпорошена торгівля, а окрема верства фахових купців. І твориться така верства з людей усіх станів, дістає привілеї, звільнення від мит і тягарів, окрему організацію, право на суди, дістає охорону гетьманської руки для свобідного ведення торговельних інтересів».

Поряд з купецтвом, яке займалося переважно роздрібною торгівлею, створюється окрема категорія мандрівних купців: «прасолів», що скуповують сирій продукт (сіль, збіжжя, дерево), а продають перероблений, або ведуть обмінну торгівлю: товар за товар та мають з того величезні прибутки. Гуртову торгівлю захоплюють переважно старшини, що, незважаючи на високе становище, обмінюють шаблю на купецькі книги. До купецького стану приєднуються активні селяни та козаки, які дуже скоро отримують сотні тисяч рублів капіталу. І все ж окремого, замкнутого купецького стану в Україні створити не вдалося. Доступ до торгівлі був вільним для кожного. Навіть жінки визначних старшин (Герцика, Кочубея, Скоропадського) займалися торгівлею.

Разом із заміною чужої купецької верстви своєю, українською на Лівобережжі виникли нові осередки торгівлі: Ніжин, Чернігів, Стародуб, Полтава, пізніше Новгород Сіверський, Мглин, Почеп, Погар, Остер, Козелець і Глухів. На гетьманщині виникає й український промисл: скляний, паперовий, ліярничий, металевий. Виливаються гармати, дзвони, казани, котли, посуда. На високому рівні стає різьба по дереві й вирібництво килимів. Таким чином будуються здорові основи під зовнішню торгівлю.

З кінця XVII ст. поступово відновлюються торговельні стосунки з іншими країнами: з Австрією, Німеччиною, Швецією, Англією, Голландією, а також з Московщиною, Литвою, Польщею, Волищиною, Туреччиною та Кримом. Туди вивозяться збіжжя, льон, худобу, мед, віск, сало, шкури, тютюн, дерево, а привозяться тонкі матерії, сукно, вина, колоніальні товари, олово, зброю. Головними

пунктами українського вивозу на Захід стає Рига, Коропонець, Данціг і Вроцлав, а головним осередком торгівлі в Україні – Стародуб. Щороку зовнішню торгівлю ведуть в Стародубі такі багаті торговельні доми як Скорупів або Шираїв. В інших українських містах для ведення зовнішньої торгівлі появляються компанії із сотнями тисяч капіталу й десятками тисяч прибутків. Наприклад, Ніжинська компанія вела торгівлю з Австрією, Італією й Туреччиною; Воронізька – торгувала з зарубіжними компаніями хлібом.

Окремо слід згадати торгівлю в Запоріжжі. Там виникли великі земельні господарства по козацьких паланках. До великих розмірів зросло запорізьке скотарство. В руках запорізьких старшин і козаків в другій половині XVII – в середині XVIII ст. накопилися значні капітали в готівці та живому інвентарі. Так кошового отамана П. Кальнишевського російськими військами було конфісковано 50.000 рублів, кількасот червінців, 639 коней, 1000 худоби, 14000 овець і кіз. Писар війська запорізького Глоба мав 30.000 рублів, 336 коней, 889 штук худоби й 12.000 овець і кіз. Навіть прості козаки вели годівлю коней і худоби на сотні, а овець і кіз на тисячі штук.

Скотарство й рільництво були підставою торгівлі Запоріжжя з сусідніми краями: з Гетьманщиною, Московщиною, Кримом, Туреччиною й Польщею. Вивозили з Запоріжжя хутра, шкури, вовну, худобу, коні, масло, олії, пшеницю, рибу, а привозили на Запоріжжя: вина й бакалію, горілку, хліб, лісові матеріали, оливу, ладан, зброю, порох, олово, сукно, бавовняні й шовкові матерії, сап'яни. Важливе значення мала запорозька торгівля кримською сіллю. До Польщі запорожці щороку вивозили біля 1000 возів солі, а торгівлею сіллю займалося 5000 людей (1767 р.). Лише з одного мита на перевозі Переволочній запорізькі митники щороку збирали 12000 карбованців (1688 р.). Річний оборот закордонної торгівлі Запоріжжя вчені оцінюють в 800.000 карбованців.

Однак, разом із зміцненням московських впливів, а згодом московського «господарювання» в Україні починається упадок української торгівлі. Політика московських зайд заключалася в тому, що весь український товар спрямували виключно через Москву та інші московські міста, а вивіз за кордон на Архангельськ і Петроград. Водночас московські купці поступово захоплювали гуртову й роздрібну торгівлю. Не маючи потрібної охоро-

ни у залежних від Москви гетьманів, українські купці стають поставщиками московських торговельних підприємств, а згодом банкрутують. З упадком залишків української державної окремішності, замирає й українська торгівля. Відроджується вона втретє як фенікс із попелу щойно в ХХ столітті у формі індивідуальної або кооперативної торгівлі. І одна, і друга має перед собою велику майбутність та доля її тісно пов'язана з долею українського народу.

Використана література

Борисенко В. Хлібний ринок Лівобережної України другої половини XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1988. – Ч. 3.

Голобуцький В. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації // Укр. іст. журн. – 1979. – Ч. 1.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.

Мельниченко В. Торговельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною у другій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1998. – Ч. 1.

Романовський В. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей. – Москва, 1954.

Сидоренко О. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середини XVII ст.). Автореферат дис. д-ра іст. наук. – Київ, 1997.

Стрішенець О. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII ст.). – Чернівці, 2009.

Халєбський П. Україна – земля козаків. – Київ, 2008.

Шевченко Ф. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVIII ст. – Київ, 1959.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – Київ, 1998.

ВОЄННИЙ ТРИУМФ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО ПІД КОНОТОПОМ

Сьогодні кремлівська влада та її п'ята колона в Україні болісно реагує на відновлення українцями своєї історичної пам'яті, зокрема, відзначення на державному рівні 360-річчя перемоги козацького війська під проводом гетьмана України Івана Виговського під Конотопом у 1659 році. Ця перемога стала для Московії однією з найчорніших сторінок військового мартирологу. Конотопсько-Соснівська битва є найбільшим військовим протистоянням у російсько-українській війні 1658 – 1659 років. Вона і сьогодні викликає жваві дискусії не тільки серед істориків та краєзнавців, але й у середовищі вітчизняних воєнних дослідників.

У липні 1657 року після раптової смерті Богдана Хмельницького боротьбу за гетьманську булаву розпочали одразу кілька старшинських угруповань, які мали різне соціальне походження та різні зовнішньополітичні орієнтири: І. Виговського, П. Тетері, М. Пушкаря, І. Безпалого, П. Апостола, І. Брюховецького та М. Ханенка. Гетьманські повноваження отримав канцлер Козацької держави Іван Виговський. Він належав до старовинного галицького шляхетського роду. Освіту отримав у Львівській братській школі та у Єзуїтському колегіумі Львова. Знав п'ять мов та був добрим каліграфом. У час визвольної війни перейшов на бік Богдана Хмельницького. Взяв участь у всіх битвах козацько-польської війни. Мав досвід ведення дипломатичних перемовин та брав активну участь у підготовці міжнародних договорів.

Гетьман України Іван Виговський опирався на козацьких старшин й українську шляхту, яка прагнула побудувати Козацьку станову державу, основу на правах і привілеях козацтва. Його рішення не ґрунтувалися на полоно- або московфільських пріоритетах, а виходили чисто із козацьких інтересів. Спочатку, Виговський не спішив поривати із Московією, але терпець у нього увір-

вався, коли дійшло до спроб запровадити у містах пряме московське управління, а Україною поширились чутки про підступний план московського царя ліквідувати козацтво.

6 жовтні 1657 року у Корсуні Іван Виговський вимушений був укласти союз з шведським королем проти Московії і Польщі, а у кінці жовтня Велика козацька рада обрала його гетьманом України. Обрання відбулися без участі Москви, яка прагнула перегляду домовленостей досягнутих ще за життя Богдана Хмельницького, а саме збільшення кількості московського війська.

Московський цар, щоб ослабити позиції Івана Виговського, зумисне підтримав опозиційних повстанців очолюваних полтавським полковником Мартином Пушкарем. Це змусило гетьмана та козацьку старшину розпочати активну протидію бунтарям. Виговський був досвідченим дипломатом і продовжував багатовекторну політику Богдана Хмельницького, одночасно ведучи переговори з різними країнами і опираючись на Кримськотатарське ханство та ситуативне порозуміння з Річчю Посполитою. Це змусило Івана Виговського та козацьку старшину укласти з Річчю Посполитою 16 вересня 1658 р. у м. Гадячі трактат, який денонсував Переяславську угоду 1654 року. За укладений з Річчю Посполитою трактат Україна отримала дуже широкі повноваження. Де-факто і де-юре на карті Європи у 1658 році утворилась нова федеративна держава – республіка трьох народів (польського, литовського і руського). Названі народи об'єднувалися як «вільні з вільними» та «рівні з рівними». Кожна із союзних держав мала власну адміністрацію, фінанси, військо, діловодство мало вестися рідною мовою.

Після укладення Гадяцької угоди було розірвано союз із Московією. Москва, сприйняла денонсацію союзу, як фактичне оголошення їй війни. У гетьманському маніфесті говорилось, що «Москва готує нам ярмо неволі, насамперед внутрішньою громадянською війною ... без усякого на то приводу з нашого боку». Осінню 1658 року Гетьманщина опинилася у стані відкритої війни з Московським царством, а взимку 1659 року на територію України вступила багатотисячна армія під командуванням князя Олексія Трубецького, що мала поставити гетьмана-зрадника на певне місце. Прихід московського війська, подарував надію полтавським бунтарям отримати гетьманську булаву. Проти Івана Виговського

виступили січовики та частина полків між Києвом та Ніжином, яких підтримували московські залоги.

Отож, 20 квітня московське військо на чолі з князем О. М. Трубецьким підступило до Конотопа. У місті у той час знаходилися три козацькі полки: Ніжинський, Чернігівський, Кальницький. Зустрінуті гарматним і мушкетним вогнем козаків, московіти стали біля міста обозом і розпочали копати навколо фортеці шанці (окопи) та ставити у них свої гармати. Наступного дня, 21 квітня, до Конотопа з-під Лохвиці підійшли полки князя Ф. Куракіна, які за наказом Трубецького стали обозом з іншого боку міста, а Конотоп опинився в цілісному кільці 70-тисячного московського війська. Обложені у Конотопі козаки відмовились здати ворогові місто та прийняти заново московське підданство. Замість письмової відповіді на лист воеводи козаки кричали, що будуть боронити місто до останнього, і безперервно стріляли з оборонних стін по ворожих шанцях з гармат і ручної зброї.

Пересвідчившись, що ніякі умовляння не впливають на обложених козаків, князь Трубецькой віддав наказ стріляти по оборонних мурах і по Конотопу з усієї наявної московської артилерії. У відповідь на обстріли, козаки 26 квітня здійснили чисельну вилазку на полкові шанці Трубецького. У короткому бою під міськими стінами московіти захопили полонених, які повідомили, що з ніжинським полковником Григорієм Гуляницьким у місті разом перебуває тільки 4 тисячі козаків і місцевих городян. Надіючись на свою величезну перевагу у живій силі, князь Трубецькой вирішив 29 квітня узяти місто штурмом. Штурм загалом тривав майже шість годин. Їм удалося у багатьох місцях забратися зі знаменами та барабанами на оборонні стіни, проте козаки вчинили шалений опір царському війську і збили їх зі стін. Після цього Трубецькой віддав наказ на відступ. Московіти надовго застрягли в облозі Конотопської фортеці. Стійкість оборонців Конотопа дозволила Івана Виговському зібрати вірні козацькі полки і закликати на допомогу військо кримських татар та полки з Польщі, Молдавії, Валахії та Трансільванії.

На полі бою біля Ніжина, 27 травня, відбулися три запеклі бої, у яких зазнали великих втрат московіти, кримські татари і козаки на чолі з наказним гетьманом Іваном Скоробагатенком. Військо Ромодановського відмовилось штурмувати Ніжин і 1 червня по-

вернулося під стіни Конотопу. Недооцінка Трубецьким важливості взяття Ніжина була однією з головних помилок московських воєвод у Конотопській битві. У разі взяття Ніжина і з'єднання київського гарнізону й армії Трубецького, угруповання гетьманських військ у районі Глухова виявилось б відрізанним від центральних та південних районів Гетьманщини. У цьому випадку гетьманський уряд фактично втратив би зв'язок з північними районами Лівобережжя, які дієво його підтримували. Причиною таких дій Трубецького дослідники вважають існуючу особисту неприязнь між ним і воєводою Шереметьєвим В. Б.

На початку червня 1659 р. супротивні армії наблизилися одна до одної в очікуванні вирішальної битви. До останнього моменту московські воєводи не знали про прихід до Конотопу татарських союзників. Трубецькой вважав, що перемога дістанеться йому без особливих зусиль і відповідно не провів навіть розвідки місцевості. Заблокувавши усі спроби московської сторони добути достовірні відомості про позиції козацького війська, І. Виговський нав'язував царському полководцю генеральну битву на вигідних для козаків умовах. Це й стало для московського війська початком ганебної поразки.

Підтвердивши воєнний договір, взаємною присягою, козаки й татари рушили на Конотоп. Очікуючи на підхід Виговського, Трубецькой направив йому на зустріч п'ятнадцятитисячний загін на чолі з воєводами Григорієм Ромодановським, Семеном Пожарським та Семеном Львовим. Перше зіткнення сил відбулася 24 червня під селом Шаповалівкою, де козацький гетьман розбив передовий роз'їзд московитів. Уранці, 28 червня, ворожий загін форсував невелику болотисту річку Куколку біля с. Соснівка й вдруге атакував козацькі позиції. Попереду Ромодановського загону рухалися елітні кавалерійські підрозділи царської гвардії. Московське військо першим підійшло до Соснівки. За інформацією ієромонаха Києво-Межигірського монастиря Антонія під час Конотопської епопеї за гетьмана Виговського та усе козацьке військо у всіх українських церквах служили молебні. Коли гетьман Виговський прийшов у Соснівку, то його від московитів відділяло тільки русло річки. Основні сили татар, відокремившись від війська Виговського, пішли на південь до урочища Пуста Торговиця, яке являло собою дуже заболочений яр з досить високими берегами. Переправив-

шились там через річку на конотопський бік, Мухаммед-Гірей чекав початку битви. Першими, о другій годині дня, до переправи прийшло військо Виговського, а після цього Трубецької вислав туди своє військо. Переправившись на правий конотопський бік Соснівки, першими розпочали бій козаки, щоб відволікати увагу московитів, поки татари зайдуть їм у тил. Вибравши зручний момент, татари атакували московські полки у тилу з двох боків. Деморалізовані несподіваним ударом, вони розпочали відступ, а потім спішно почали тікати й стали легкою здобиччю татарської кінноти й козацької піхоти. Окремі полки організували кругову оборону й чинили запеклий опір до вечора, проте допомоги з-під Конотопа не прийшло. Місцем запеклих боїв був хутір Саранівка, де й сьогодні знаходять уламки шабель, кольчуг та ядер. Втрати у Конотопській битві союзного війська Виговського склали 4 тисяч козаків та 6 тисяч татар. Стосовно втрат московитів, то загинув весь загін князя Пожарського, а це 15 тисяч осіб. Згідно за попередньою домовленістю між ханом і гетьманом Виговським, усі узяті у полон московити спільно з воєводами С. Пожарським та С. Львовим, були віддані татарам, оскільки їх продаж у рабство або визволення з полону за викуп становили основну частину доходу кримськотатарського війська від походу в Україну.

Князь Олексій Трубецької протягом усієї битви поведився пасивно, внаслідок чого козаки заманили 30-тисячне московське військо у пастку. Така пасивність була викликана занадто великою обережністю цього воєначальника. Трубецької боявся віддалитися від укріпленого табору й наразити свої тили на вилазку оборонців Конотопа. Загрозливим був і ніжинський напрям, звідки він чекав нападу козаків. Зрештою, Трубецької не забажав зіткнення з військом Івана Виговського під стінами Конотопа, бо боявся потрапити в оточення. Він не зумів розбити військо гетьмана й хана поодиноці, а надав їм шанс з'єднатися.

Три причини поразки московських воєвод під Конотопом і Соснівою:

По-перше, вони використовували застарілі способи формування свого війська та ведення бойових дій. Нанесення концентрованого удару по ворогу було головною рисою козацької військової науки. Козаки досягали перемог переважно у польових битвах. Козацька стратегія мала чітко виражений наступальний характер на

відміну від європейських армій, які дотримувалися позиційної оборонної стратегії та ухилялись від прямих битв у полі.

По-друге, Виговський під час Конотопської битви досить ефективно використав воєнні переваги від поєднання першокласної козацької піхоти й оперативної татарської кінноти. Московські воєводи не врахували у своїх діях цю військову стратегію, за що жорстоко поплатилися. Нав'язавши генеральну битву у невідгідній для царського війська місцевості та застосувавши стратегію концентрованого удару, Виговський, завдяки несподіваним обхідним маневрам і вчасному використанню прихованого резерву, завдав московським полкам нищівної поразки.

По-третє, поразка Московії полягала у допущених помилках царських воєвод під час самої битви. Недооцінивши противника, воєводи не доклали потрібних зусиль для розвідки місцевості, на якій передбачалося вести битву, так і для з'ясування реальної чисельності військ противника. Крім того, виступаючи проти супротивника, чисельності якого вони не знали, князі Пожарський і Рододановський не ужили належних заходів, щоб забезпечити свої полки від обхідного тилового маневру.

Трубецької оцінивши усю загрозливу ситуації, наказав усім військам залишити шанці під Конотопом і зібратися в його обозі. На кінець, облога міста на 70-й день була знята. Під час облаштування московітами оборонного табору, козаки Гуляницького здійснили нічну вилазку і завдали ворогу великої матеріальної шкоди.

Далі Виговський послав козацькі й татарські зағони, щоб захопити усі дороги між Конотопом і Путивлем та переправу через р. Сейм з метою, щоб військо Трубецького не змогло отримати допомогу з Путивля. Сам же з основними силами 29 червня підійшов до Конотопа і взяв в облогу ворожий табір. Козаки взяли обоз Трубецького у кільце й розпочали безперервний гарматний обстріл. Коли московське військо розпочало переправу через річку Конотоп, Виговський, негайно направив на путивльський бік річки козацько-татарський загін і у ніч на 30 червня, спішивши все своє військо, повів його на нічний штурм ворожого табору. Бажаючи врятувати останки свого війська та вирватися з оточення князь Трубецької 2 липня розпочав відступ у бік Путивля. Військо Трубецького під час відступу втратило біля 2000 убитими й понад

5000 пораненими. 4 липня московське військо досягло Сейму, за яким відкривався прямий шлях до Путивля та Московії.

Не подбавши, завчасно, про взаємодію з ніжинським угрупованням полковника Золотаренка, Виговський дав можливість О. Трубецькому з важкими боями, вийти з оточення й пробитися до Путивля. Татарська й козацька кіннота, що були в його розпорядженні, потребували відпочинку після Конотопської битви бо не мали сил для подальшого штурму добре укріпленого возами й рогатками табору, який захищали вишколені московські полки й драгуни.

Військовий триумф Виговського під Конотопом застав зненацька не тільки Трубецького, але й увесь московський двір. Звістка про розгром московського війська та масові напади татар на поселення Московії виявилася повною несподіванкою для Москви. Непередбачувана поразка справила деморалізуючий вплив як на тогочасне московське суспільство, так і на царське оточення. Як писав С. Соловйов, «у жалобній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах охопив Москву ... за наказом царя люди усіх станів були залучені на земляні роботи для укріплення Москви». Московію поширилися чутки, що цар наказав збирати двір і від'їжджає з родиною в Ярославль. Проте хвилювання царя виявилися передчасними. Через складну політичну ситуацію у Козацькій державі Виговський не зміг повторити походу Петра Сагайдачного 1618 року на Москву. Татарська кіннота змушена була повернутися у Крим, оскільки на їхні поселення напали зағони запорозького отамана Івана Сірка.

Московське царство унаслідок розгрому своїх військ під Конотопом і Соснівкою й татарсько-козацького походу углиб Московії на початку серпня змушене було призупинити встановлення повного військово-політичного контролю над територією Війська Запорозького та піти на вимушені переговори з урядом Івана Виговського.

Після перемог Петра Сагайдачного над Московією у 1617 – 1618 роках Конотопська битва стала першою звиятною перемогою Гетьманщини над Московським царством. Конотопській битві судилося стати певним етапом у розвитку військової вітчизняної науки. Івану Виговському так і не вдалося у повній мірі зреалізувати здобутки Конотопської битви у політичній сфері й остаточно

перемоги московську експансію в Україні. Перемога засвідчила високий військовий рівень козацького війська та її полководців. Підготовка до битви, що включала у себе концентрацію козацького війська, утримання оборони Конотопської фортеці в очікуванні прибуття союзного татарського війська, було виконано у кращих традиціях військової науки часів Хмельниччини. Найсильнішими якостями козацького війська, як і раніше, були стрімкий маневр на великій території, добре бойове забезпечення та ефективна організація розвідки. Саме остання, дозволяла планувати глибокі дії, залишаючись до певного часу недосяжним для противника, але добре знаючи його сили й розташування.

29 червня 2019 року виповнилося 360 років з дня великої перемоги козацького війська над Московією у Конотопській битві. У цій відомій битві під проводом Івана Виговського Козацька держава зуміла відстояти своє право на власну національну державу. Перемога у 1659 році засвідчила військову міць Гетьманщини та силу українського козацтва. Ні гетьман України Іван Виговський, ні українські старшини й козаки не знали, що попереду їхню Батьківщину чекає довга і непроста боротьба за незалежність. Тоді, у далекому 1659 році, у час початку Руїни вони вписали свій воєнний тріумф в історію української державності.

Використані джерела

1. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами во второй половине XVII века. В кн.: Новосельский А. А. Исследования по истории эпохи феодализма (Научное наследие). – М. – 1994.
2. Горобець В. М. Битва під Конотопом року 1659. – "Розбудова держави". – № 7, 1996.
3. Конотопська битва 1659 року: Збірник наукових статей. – К. – 1996.
4. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. – "УІЖ". – № 3, 1998.
5. Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658 – 1659 рр. – Автореф. дис. ... канд. істор. н. – К. – 1999.
6. Kroll P. Bitwa pod Konotopem (8 lipca 1659). – "Materiały do historii wojskowości". – 2004.
7. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К. – 2004.

8. Малов А.В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг. – М. – 2006.
9. Карнацевич В. Л. Битва під Конотопом. – «Фоліо». – Харків. – 2012.
10. Мыцык Ю.А. "Літописец" Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. – М. – 1984.
11. Мицик Ю. Конотопська битва очима гетьмана Виговського // Старожитності. – № 5/6, 1994.
12. Мицик Ю. Конотопська битва очима гетьмана Івана Виговського // Скрипник І. Легенда про гетьмана. – Івано-Франківськ. – 1997.

Богдан Якимович

ВЕЛИКА ВІКТОРІЯ З МІЗЕРНИМ РЕЗУЛЬТАТОМ (БИТВА ПІД КОНОТОПОМ 1659 р. З ПОГЛЯДУ СЬОГОДЕННЯ)

Битва під Конотопом, що відбулася 360 років тому і стала блискучою перемогою української зброї над елітою московського війська, є однією з найблискучіших перемог української зброї над нашим північно-східним сусідом, що від того часу перетвориться у вічного ворога українського народу. Баталія під Конотопом мала б повністю звільнити наш народ від облудної московської павутини, яку впродовж п'яти років Московське царство плело навколо України, майстерно маніпулюючи та пробуючи обдурити Богдана Хмельницького Переяславською угодою 1654 р. Мала – але не стала. Чому?

Кілька слів про історіографію Конотопської битви. Якщо про неї таки хоч якось йшлося навіть в історіографії часів Російської імперії, виходили студії українських істориків у Галичині під час панування Австро-Угорщини та міжвоєнній Польщі, ці події були в полі зору істориків діаспори, то в умовах підрадянської України тема гетьманування Івана Виговського була під невсипущим оком цензури – аякже: зрадник! Без цього епітета про нього й згадувати було не можна. Так от, гасла «Конотопська битва» нема в жодній

підрадянській енциклопедії. (У статтях «Конотоп» (*Большая Советская Энциклопедия*, вид. 3, Москва, т. 13, с. 36 та *УРЕ*, вид. 2, К., 1980, т. 5, с. 362) не згадано ні гетьмана І. Виговського, ні Конотопської битви. Натомість в *РЕІУ* (К., 1979, т. 2, с. 462) є така симптоматична фраза: «Козаки і селяни Конотопської сотні брали участь у визвольній війні укр. народу 1648-54, повстанні 1659 проти зрадника І. Виговського». Так, ніби не цар московський *Алексей Михайлович* зрадив всі умови славного, *Б. Хмельницького*, а його сподвижник і законний тодішній очільник української державности гетьман *Іван Виговський*). Тому справді правдиві історичні студії про цю, одну з найбільших перемог української зброї, розпочались лише після відновлення нашої державности 1991 р. І однією з перших ластівок стала конференція «Конотопська битва 1659 року» та публікація збірки її доповідей (Київ, 1996). В рамках конференції зійшлися ті, яких комуністичний режим позбавляв роботи, арештовував і гнобив морально, нині вже класиків української історії та культури (*Я. Дашкевич*, *Олена Апанович*, *Я. Дзира*, *Вал. Шевчук*) та група молодих науковців, які стали сьогодні провідними фахівцями козацької епохи (*Т. Чухліб*, *С. Леп'яко*, *В. Горобець*), а також старишини українських ЗС (*Г. Темко*, *П. Костюк*, *А. Гришук*). Саме цю конференцію слід вважати початком серйозних студій про видатну вікторію нашої козацької держави супроти завойовницьких амбіцій північного сусіда.

Не зупинятимусь на подальших студіях, які аналізують і уточнюють не лише перебіг подій тієї битви, кількість її учасників – найновіші дані, які наводять авторитетні історики: порядок цифр щодо кількості учасників не дуже коливається, коливається лише число втрат московських наїзників. І ця річ цілком зрозуміла – Московія завжди принижувала не тільки свої втрати, але навіть переписувала документи. Незаперечним залишається факт: у березні 1659 р. в Гетьманщину вступає майже 100-тисячне московське військо під проводом боярина князя *О. Трубецького*. І це тоді, коли в Україні перебувають великі московські з'єднання під командуванням *Ромодановського* і *Шереметьєва* (*Історія українського козацтва : Нариси : У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 499*). То була не просто відмова від угоди з *Б. Хмельницьким* 1654 р., то була повномасштабна війна супроти козацької держави, проти її законного

гетьмана, з використанням елементів гібридної війни: шаленною антигетьманською агітацією, залученням «п'ятої колонії» московських прихвостнів в особі недобитих амбіційних заколотників на кшталт «гетьмана» Івана Безпалого, з безмежними амбіціями та безвідповідальністю інтригана полковника Тимофія Цицюри. Нагадаю, боротьба проти опозиціонерів полтавського полковника М. Пушкаря та кошового отамана Я. Барабаша неповним роком перед тим вже обійшлася Україні в не менше як у 50 тис. жертв. І подібну, перевірену практику творення в Україні хаосу для розвалу антимосковських структур, методології підкупу зрадників свого народу, Москва успішно вживає від часів Олексія Михайловича до нинішнього московського правителя В. Путіна.

Як пише Н. Полонська-Василенко, будучи досвідченим дипломатом, І. Виговський, його права рука Ю. Немирич після підписання Гадяцького договору, передбачали неминучість війни з Московщиною. Як справедливо відзначив О. Левицький, угода в Гадячі стала справді українською національною програмою. Але, на жаль, договір був вищий від рівня понять назагал тогочасного українського суспільства і навіть його еліти – козацької старшини. Перемагає охлократія, Україна котиться до Чорної ради 1663 року, яка стала темою першого в українській літературі історичного роману П. Куліша з однойменною назвою, на розбрат. Все це не давало надії на стратегічну перемогу над Московщиною, для якої навіть порядки в Речі Посполитій, до певної міри держави таки європейської, були абсолютно неприйнятні для Московщини.

Без сумніву, перемозі під Конотопом сприяла героїчна постава видатного українського воєначальника того часу полковника Григорія Гуляницького. Організувавши від 21 квітня 1659 р. 70-денну оборону конотопської фортеці від московської навали, цей герой дав можливість зібрати гетьманові сили. Та й врешті, ті помилки, які допустили помічники головнокомандувача О. Трубецького С. Пожарський та С. Львов, були зумовлені також великою мірою через героїзм козацького полковника.

До речі, ми мусимо також нагадати про московські звірства, які вони здійснили в час козацької оборони Конотопської фортеці. Князь Пожарський вирізав ціле містечко Срібне, як пізніше це зробив головоріз Меншиков у Батурині 1708 р. А Трубецької послав своїх карателів на Борзну та Ніжин, спалив їх, повбивав багатьох

людей, а вцілілих козацьких жінок та дітей відправив до Москви в рабство.

Як відомо, вмілими діями, заманивши ворога в заплави річки Соснівка, де зосредили сили наші союзники татари на чолі з ханом Мегмед-Гіреєм, І. Виговський з татарами розгромив найдобрішу кінноту московитів, причому в полон потрапили всі московські полководці. За вкрай хамську поведінку князь Пожарський, жорстокий кат безборонних українських літніх людей, жінок та дітей був тут-таки страчений – бридко лаючись, він плюнув ханові в обличчя. Всіх полонених І. Виговський віддав татарам, яких частково стратили, а частково забрали в ясир.

За цифрами, які подає Наталя Яковенко, на полі бою полягло до 40 тис московського війська, а в околицях Севська та Білгорода, які московські вояки залишили безборонними, Орда спалила до 10 тис. дворів і вивела в ясир та знищила приблизно 27 тис. осіб (*Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 4-те вид. – Київ: Критика, 2009. – 374 с.*). За свідченнями видатного російського історика С. Соловйова «Краса і гордість московської кінноти ... зникла в один день... Ніколи вже після цього цар московський не зміг вивести в поле такого блискучого війська. В жалобній одежі вийшов Алексій Михайлович до народу, і жах охопив Москву... Після здобуття стількох міст, після захоплення литовської столиці Москва затремтіла за свою власну безпеку... йшли чутки, що государ виїздить за Волгу, за Ярославль».

Але гетьман І. Виговський на Москву не пішов, не зміг піти!..

Блискуча перемога гетьмана І. Виговського була зумовлена такими засадничими факторами:

1. На той момент гетьман зумів максимально сконцентрувати дії більшості українських патріотів – на той час головні його супротивники М. Пушкар та Я. Барабаш були знищені.

2. Маємо повне право сказати, що Конотопська битва – тріумф двох тодішніх союзників: українців під проводом гетьмана І. Виговського та кримського хана Мегмед-Гірея.

Тому мусимо й тепер зрозуміти істину: лише спільними діями українського і кримсько-татарського народів ми зможемо вирвати з хижих кремлівських лап анексований нині Російською Федерацією Крим, а питання про присутність у Криму військ РФ навіть не обговорювати.

І ще одна паралель: держава Україна, повернувши собі Кримський півострів, просто зобов'язана надати кримським татарам реальну кримсько-татарську автономію, а не загравати з переселеними туди росіянами, вичистити Крим від всякої нечисті, що веде антиукраїнську пропаганду і сповідує нацизм у вигляді «русского міра». У продовження цієї тези все навчання в татарських школах у Криму треба проводити рідною мовою з добрим вивченням державної української мови, в українських – обов'язково вивчати мову кримських татар. Російськомовні школи можна допустити лише в такому варіанті, як діє хоча б Львівська середня школа № 6. Якщо ті, кого переселили на кримські терени, мають потребу чогось більшого, то діаспори в усьому світі творять приватні недільні школи. Про ніяку вищу освіту мовою окупанта бути не може! А коли нинішня влада України пробує залишити російську мову у вищих законодавчо, нагадую: такого в неї нема в жодній незалежній державі, тим паче – коли це мова її окупанта, споконвічного ворога і гвалтівника. Пані та панове від влади, спам'ятайтеся та згадайте великі слова національного Пророка:

*Якби ви вчилися, так як треба,
Той ї правда би була своя...*

А тепер – чого українці допустили в Україні велику Руїну. Я вже говорив вище про незрілість насамперед української еліти. До неї привели пушкарі, барабаші, безпалі, цицюри та інші, які мали самі непомірні амбіції і зруйнували досягнення великого Богдана. Дехто, як сліпий, безнадійно сподівався на Юрася Хмельницького... Але Україна не Московія, де на престолі могли бути й юродиві. Москва й тоді вже воювала гібридно, про що йшлося вище. Але найбільше винним в падінні І. Виговського був насправду «корисний дурень» Іван Сірко. Хай він справді не програв жодної битви, але його похід на татар влітку 1659 р. став ножем у спину кволій Українській державі. А маніпуляції поляків щодо Гадяцької угоди 1658 р., вбивство Ю. Немирича не лише стали крахом великих планів видатного українського гетьмана І. Виговського, але через 100 років розвалили й Річ Посполиту...

І насамкінець. У Києві нещодавно з'явилася вкрай потрібна для виховання наших дітей у патріотичному дусі, сучасно ілюстрована книжка Олега Іванюка «Воїни та війни України» (*Іванюк О. Воїни та війни України / Ілюстр. К. Данилової; макет та худ.*

оформлення О. Московченко. – Київ: Балтія-Друк, 2018. – 50 с.). В ній репрезентовано з картами 10 видатних переможних битв українців супроти своїх різноманітних ворогів: битва під Дорогичином (1238), битва на Синіх Водах (1362), битва під Грюнвальдом (1410), битва під Оршею (1514), битва під Хотиним (1621), битва під Корсунем (1648), битва за Маківку (1915), бій під Крутами (1918), бій під Космачем (1945), бій за Донецький аеропорт (2014). Хочу порекомендувати авторові-упоряднику, колезі Олександрові Іванюкові, коли він перевидатиме книжку: можна зняти бій під Дорогичином (1238) – через малу кількість супротивників, натомість обов'язково додати: битву Данила Галицького під Ярославом (1245), похід гетьмана П. Сагайдачного на Москву (1618), битву гетьмана Б. Хмельницького під Пилявцями (1648), рейд полковника М. Кричевського під Лоїв, який забезпечив подальший перебіг Хмельниччини та забезпечив подальше існування козацької держави, проголошеної Зборівським договором (1649), Кримський похід полковника П. Болбочана (1918), Чортківську офензиву УГА (1919), Перший Зимовий похід Армії УНР (1919 – 1920), бій УПА з більшовиками під Гурбами (1944) і, безумовно, битву гетьмана І. Виговського під Конотопом (1659), як одну з найзнаменитіших наших перемог над московитами. Сподіваюся, що наукова конференція в Бару 2019 року стане підмурком великого храму пам'яті видатних героїв української військової та державної історії, котрий нам треба ще будувати й будувати і особливо – сьогодні.

Література

Іванюк О. Воїни та війни України / Ілюстр. К. Данилової; макет та худ. оформлення О. Московченко. – Київ: Балтія-Друк, 2018. – 50 с, іл.

Історія українського козацтва: Нариси : У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 600 с.

Конотопська битва 1658 р.: збірка наукових праць / Упор. О. Ткачук; наук. ред. С. Бондар. – Київ, 1996. – 178 с.

Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упоряд., покажчики Б. З. Якимовича. – Вид. 4., змінене і доп. – Львів: Світ, 1992. – 702 с. іл.

Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 2: (від половини XV ст. до 1923 р.). – Мюнхен: Укр. видавництво, 1976. – 599 с.

Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 356 с.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 4-те вид. – Київ: Критика, 2009.– 584 с., іл.

Олександр Криворучко

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» В МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ВІЙНІ 1653 – 1667 рр.

В лютому – березні 1653 р. боярською думою у Москві було ухвалено рішення направити до Польщі посольство щодо примушення Яна II Казимира до заборони у Речі Посполитій книг, які містили скорочення титулу царя, та до примирення з Військом Запорізьким на основі Зборівського договору 1649 р. Після невдачі цієї дипломатичної місії у Москві було скликано заключне засідання Земського собору (перше засідання відбулося 25 травня 1653 р.). 1 жовтня 1653 р. собор ухвалив розірвати «вічний мир» з Польщею (Полянський договір 1634 р.) та прийняти під «високу руку» царя «гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами їх і землями». По суті, це означало офіційне оголошення війни Речі Посполитій. Тоді ж було затверджено склад посольства в Україну, яке мало завершити офіційне оформлення підпорядкування Війська Запорізького владі московського царя. Ця процедура була розпочата на Переяславській раді у січні 1654 р., а завершена схваленням царем умов козацько-московської угоди 27 березня 1654 р. Всі ці події призвели до початку московсько-польської війни, яку більшість істориків датують 1654 – 1667 рр.

Для визначення цілей тогочасної московської політики щодо Речі Посполитої, на нашу думку, слушним є твердження З. Когути, що Москва більше переймалася зневагою царського титулу й кандидатурою царя на польський трон, аніж правами на володіння Ук-

раїною. Історик переконаний в тому, що протягом більшої частини XVII століття Москва розглядала Україну як розмінну монету, що не мала першорядного значення [1, с. 20].

Воєнні дії між козацькими та польськими військами поновилися у лютому 1654 р. після наступу польських загонів на Брацлавщину. У травні Б. Хмельницький на вимогу царя направив 18-тисячний корпус під команду І. Золотаренка на територію Велико-го князівства Литовського, де розпочиналася боротьба між московською армією та військами Речі Посполитої. Сам козацький гетьман спільно із московськими загонами боярина Бутурліна мав діяти у напрямку Кам'янець – Львів – Люблін.

В результаті літньої воєнної кампанії 1654 р. під владою Москви опинилися Смоленськ, Невель, Вітебськ, Полоцьк, Мстиславль, Орша, Шклов. Восени військо Б. Хмельницького зайняло **Острог**, **Межиріч** та **Рівне**. Успіхи московсько-козацьких військ призвели до укладення формального союзу між **Кримським ханатом** та Річчю Посполитою проти Москви та Війська Запорозького. У січні 1655 відбулася битва козацьких військ з об'єднаними польськими і татарськими загонами під Охматовим («Дрижиполем»). Влітку 1655 р. козацькі загони І. Золотаренка спільно з московським військом оволоділи **Мінськом**, Вільно, Ковно й Гродно. Восени того ж року московські та козацькі війська обложили Львів, захопили Ярослав, Люблін, Яворів, Янів та інші міста, вийшовши в окремих місцях до р. Вісли і за р. Сян.

Ще влітку 1655 р. Швеція, скориставшись катастрофічним становищем Польщі, розпочала з нею війну. Швецькі війська в липні зайняли Познань, а в серпні – Варшаву і Краків. Карл X Густав висунув перед Б. Хмельницьким вимогу зняти облогу Львова й відступити до Гетьманщини. До того ж гетьман дізнався, що Менглі-Гірей, порушивши заборону турецького султана, разом з ордою вдерся в Україну й просувається до Львова. За цих обставин Б. Хмельницький наприкінці жовтня наказав козацьким військам відступати.

Ян II Казимир за посередництва імператора Фердинанта III звернувся до царя з пропозицією розпочати перемовини про мир та встановлення нових кордонів. Московський уряд, стурбований шведським посиленням в басейні Балтійського моря, з кінця 1655 р. призупинив воєнні дії проти Польщі. Перехід на бік шведського ко-

роля Великого гетьмана литовського Януша Радзівіла зводило на нівець московсько-козацькі завоювання в Литві. Тому цар у травні 1656 р. оголошує війну Швеції, а в серпні розпочинаються московсько-польські переговори у Вільно. Козацьку делегацію на вимогу польської сторони до переговорів не допустили, а висунуті Б. Хмельницьким пропозиції були відхилені. Не досягнувши згоди про мир, Московська держава та Річ Посполита 24 жовтня 1656 р. уклали перемир'я.

За його умовами договірні сторони домовилися виступити проти Швеції та Брандербургу і не укладати з ними сепаратних домовленостей. Сейм Польщі мав розглянути питання про обрання польським королем Олексія Михайловича, коронація якого мала б відбутися після смерті Яна II Казіміра. Однак це перемир'я виявилось короткочасним. Влітку 1658 р. сейм відмовив царю в польській короні та висунув вимогу повернути захоплені московськими військами землі Речі Посполитої. Нові перемовини виявилися безрезультатними, і московсько-польська війна поновилася.

У відповідь на укладення московсько-польського альянсу 8 грудня 1656 р. в Радноті було укладено угоду між Військом Запорізьким, Швецією Трансільванією, Бранденбургом та князем Богуславом Радзівілом про військовий союз проти Речі Посполитої. Згідно угоди, землі Речі Посполитої мали бути розділені між союзниками (Б. Хмельницький претендував на українські землі по р. Сян, що не знаходило підтримки у Швеції та Трансільванії). В лютому 1657 р. проти польських військ було направлено загін під командою Антона Ждановича. Союзники провели успішну військову кампанію: було захоплено, раніше повернуті поляками, Краків і Варшаву. Проте успіх виявився коротко часовим. Війська союзників змушені були залишити Варшаву. Козаки Ждановича повернулися. Ця невдача загострила хворобу Б. Хмельницького. 27 липня 1657 р. гетьман помер.

Ще в квітні 1657 р. старшинська рада («вгадуючи» бажання Б. Хмельницького) обрала наступником гетьмана його сина Юрія.

4 вересня 1657 р. у Чигирині старшинська рада, беручи до уваги складні політичні обставини та враховуючи малолітство і недосвідченість Юрія Хмельницького, обрала Івана Виговського «гетьманом на час». Оскільки рада відбулася на гетьманському дворі з обмеженою кількістю учасників, не було представників Сі-

чі, це викликало нарікання серед козаків. Виговський, бажаючи дотримати козацького права, призначив нову раду.

21 вересня 1657 р., в Корсуні скликали загальновійськову раду за участю генеральної, полкової й сотенної старшини, делегатів від рядового козацтва (по два з кожної сотні), а також духовенства. На раду прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигороду, Молдавії, Волощини. Виговський продовжив активну міжнародну діяльність Богдана Хмельницького. Було оформлено союзний договір із Швецією, підготовлений ще за Богдана Хмельницького. З Польщею, від якої Україну відділяла нейтральна смуга між Случчю і Горинню, на Корсунській раді було укладено перемир'я. Одночасно Виговський поновив союз із Кримським ханством і Туреччиною.

На раді був і царський посол Артамон Матвеев, якому багато чого в промовах делегатів видалося «непристойними речами» [2, с. 370]. Боярин привіз царську грамоту, в якій Виговський називався не гетьманом, а писарем. Отже, цар не визнав обрання Виговського, мотивуючи це поправкою до договору 1654 р., яку однобічно висунула Москва. Тепер вимагалось повідомляти її не після обрання гетьмана, як зумовлювалось у цьому договорі, а перед обранням, одержавши спеціальний дозвіл царя. Сама процедура на раді мусила проходити обов'язково в присутності царського представника. Тож із Москви вислали окольничого Богдана Хітрово, який мав скликати нову козацьку раду для санкціонування влади гетьмана.

Посол Хітрово мусив запевнити Виговського, що метою цієї місії є нібито зміцнення його гетьманської влади, щоб «Військо Запорозьке було у нього в покорі». Але насправді, як свідчить текст царського наказу Богдану Хітрово, він мав завдання домогтися згоди гетьмана на призначення воєвод у Чернігів, Ніжин, Переяслав, Білу Церкву, Корсунь, Полтаву, Миргород. Порушувалося питання про утримання цих воєвод із «ратними людьми» за рахунок місцевих коштів. Нова рада відбулася 17 лютого 1658 р. в Переяславі. Вона одноголосно підтвердила обрання Виговського.

Крім питання про воєвод в Україні та їх утримання, царський посланець висунув вимогу про скасування козацтва в Білорусії, а також зажадав, щоб гетьманський уряд надіслав Швеції ультиматум про примирення з Московією, в іншому разі Військо Запорізьке

мало б розірвати зі шведами союзницькі відносини. З вимогами Москви Виговський та старшина змушені були погодитися. Хітрово, прийнявши присягу Виговського, вручив йому гетьманську булаву та бунчук і тут же подався в Полтаву до Пушкаря, якого обдарував соболями й запевнив у царській до нього милості [3, с. 185].

Пушкар домовився про спільні дії з кошовим отаманом Яковом Барабашем, хоча в боротьбі за гетьманську булаву вони були суперниками. Барабаш також писав доноси на Виговського, шукаючи підтримки Москви. Московський уряд провадив таємні переговори водночас і з Пушкарем, і з Барабашем, підштовхуючи їх до повстання.

Заколот поширився на все Подністров'я. Повстанців на чолі з Пушкарем і Барабашем виступили проти Виговського. Вони розбили направлені гетьманом війська під проводом полковників Івана Богуна та Івана Сербина. Тоді в травні 1658р. Виговський мобілізував полки, приєднавши до них своїх нових союзників – татар (40-тисячну орду на чолі з Карач-беєм) і під Полтавою погромив війська Пушкаря та Барабаша. Полтава була спалена. Татари захопили багато людей у неволю. Запорожці втекли під захист московського війська, яке прибуло разом із воеводами, щоб стати залогамі в Києві, Чернігові та Ніжині. Воеводи злякалися й відступили зі своїми ратними людьми в межі Московської держави. Тільки Шереметьєв зумів укріпитися в Києві.

Гетьман приймає рішення розірвати союз із Московією. Оскільки пакт 1654 р. вже перестав фактично діяти, бо сама Москва його грубо порушила ще в 1656 р., гетьман 16 вересня 1658 р. уклав з Річчю Посполитою Гадяцький договір. Відомий дослідник історії Гетьманщини Т. Таїрова-Яковлева слушно зауважила, що Гадяцька угода стала результатом порозуміння «найосвіченішої і найпрогресивнішої частини польської партії в Україні і козацької партії в Польщі» [4, с. 119].

Пропольський вектор політики І. Виговського мав вплив і на перебіг російсько-шведської війни. Після виходу із війни зі Швецією Данії Гадяцька угода 1658 р. стала одним з важливих чинників, які змусили Москву піти на укладення зі Швецією у грудні 1658 р. Валієсарського договору (цар зберігав на три роки контроль за захопленими територіями у Прибалтиці).

Після укладення Гадяцької угоди воєнні дії у московсько-польській війні поновилися. В ході воєнних операцій осені 1658 р. – весни 1659 р. Москві вдалося зберегти контроль над більшістю захоплених територій у Литві. Однак, поразка військ Трубецького під Конотопом стала не лише військовою катастрофою, але й реальною загрозою перенесення воєнних дій на територію московського царства. С. Соловйов так яскраво описував наслідки битви: «Цвіт московської кінноти, що здійснила щасливі походи 54-го і 55-го років, загинув в один день... Ніколи після того цар московський не був уже в стані ввести в поле такого сильного ополчення. В жалобній одежі вийшов Олексій Михайлович до народу, і жах напав на Москву» [5, с. 50]. Лише усунення гетьмана від влади запобігло нищівному наступу козацьких військ і татарсько-польських союзників на царську столицю.

Обрання на гетьманство недосвідченого і слабовольного Юрія Хмельниченка та навязання йому нових сфальсифікованих статей не могло кадинально покращити становище Москви в ході триваючих воєнних дій. Наступна капітуляція армії Шереметьєва в 1660 р., перехід на сторону Польщі Ю. Хмельницького, укладення між Польщею та Швецією Олівського миру (1660 р.), в результаті якого польсько-литовським військам вдалося відновити контроль над більшою частиною території Литви, раніше окупованої московськими військами, змусили царський уряд у 1661 р. підписати зі Швецією Кардський мир. За ним Москва зобов'язувалася повернути Швеції всі лівонські та інгерманландські завоювання в обмін на її невтручання в хід московсько-польської війни.

Протягом 1661 р. армія Речі Посполитої оволоділа Могилевом, Себежем, Дисною, Вільно. Війна набула позиційного характеру. Спроби укласти перемир'я в 1662, 1663, 1664 рр. були безрезультатними. Похід польських військ та загонів П. Тетері на Лівобережжя в 1664 р. закінчився невдачею. Однак, під Вітебском у 1664 р. московські війська потерпіли поразку. В 1665 р. воєнних дій у ході польсько-московської війни фактично не відбувалося. В квітні 1666 р. розпочалися чергові московсько-польські переговори в селі Андрусово, які закінчилися підписанням 20 січня 1667 р. перемир'я.

Згідно його умов сторони домовлялися про припинення воєнних дій до червня 1680 р. До Речі Посполитої поверталися міста

Вітебськ, Полоцьк, Динабург, Мариєнбург і вся Лівонія, в також Правобережна Україна, окрім Києва та території на мило навколо нього, які до 5 квітня 1669 р. залишалися за Московією. Також до неї відходили Смоленськ, повіт Стародубський, Чернігівське воеводство «і вся Україна від путивльської сторони до Дніпра. Польща визнавала приєднання Лівобережжя до царських володінь. Запорізька Січ залишалися у підданстві двох государів. Цар і король повинні були заборонити запорожцям, правобережним і лівобережним козакам здійснювати походи проти Криму і Туреччини. Сторони зобов'язувалися запропонувати кримському хану укласти перемир'я; якщо він його відхилить і піде війною проти Москви, то король ніякої допомоги йому не надаватиме. Якщо він стане спустошувати Україну по дві сторони Дніпра, чи намовлятиме козаків під себе, то два государі спільними силами даватимуть відпор кримчакам, будуть перешкоджати, щоби Україна не відійшла під хана.

Спеціальними статтями регламентувався порядок повернення полонених, переміщення певних категорій населення, релігійні питання. Гарантувалося право вільної торгівлі та дипломатичну недоторканність послів [5, с. 54 – 69].

Андрусівський договір завершив московсько-польську війну 1653 – 1667 рр. Він відображав компроміс двох сторін: московська держава, хоча і не зуміла зберегти всі завоювання впродовж війни, все ж значно збільшила свою територію, а Річ Посполита, не маючи змоги повернути всі втрачені території, повернула значну частину завойованих царськими військами земель. Дві сторони розраховували, що досягнуте перемир'я тимчасове і що за кращих умов його умови можна буде переглянути. Щодо «українського питання», то, погодивши Андрусівське перемир'я з Річчю Посполитою, царський уряд фактично відмовляється від своїх зобов'язань 1654 р. щодо надання допомоги Війську Запорізькому у його боротьбі з Польщею. С. Величко, характеризуючи суть Андрусівського трактату, влучно зазначив, що він був «під корисними умовами для обох монархій; покритвожено тільки козаків» [6, с. 53].

Джерела та література

1. Когут З. Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – Київ: Критика, 2004. – 351 с.
2. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної і ранньомодерної України / Н. Яковенко. – Київ: Критика, 2005. – 584 с.
3. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У 3 т. Т. 2 / Д. І. Яворницький. – Львів: Світ, 1991. – 392 с.
4. Яковлева Т. Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Г. Яковлева. – Київ: Основи, 1998. – 447 с.
5. Соловьєв С. М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11 – 12. История России с древнейших времен / С. М. Соловьєв. – Москва: Мысль, 1991. – 671 с.
6. Величко С. В. Літопис. Т. 2. / С. В. Величко. – Київ: Дніпро, 1991. – 642 с.

Микола Дорош

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ У МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ 1659 РОКУ ТА ПІСЛЯ НЕЇ

Передчасна смерть гетьмана Богдана Хмельницького у 1657 році стала для сусідньої Московії рішучим сигналом до прискорених дій. Щоби повністю взяти під контроль українську державу, московітам, насамперед, потрібно було розколоти все українське суспільство, ввести свої військові гарнізони в українські міста, взяти на особливий контроль українську православну церкву, а ще – покласти край дещо самостійній і незалежній політиці української влади, насамперед уряду. Це все надало б неабияку можливість систематично контролювати й кадрову політику української держави. Більшість козацької старшини, розуміючи неабияку підступність московітів, рішила провести вибори нового гетьмана на власній раді, без участі в ній царських посередників. Тому в серпні 1657 року українським гетьманом Війська Запорозького було обрано Івана Остаповича Виговського. Зрозуміло, що московська

влада аж ніяк не хотіла визнавати його, так би мовити, «легітимності», тому висунула Чигирину (тодішня козацька столиця) цілу вервечку різних умов, серед них:

1. Обов'язково у найбільших українських містах мають бути на постій царські війська і утримуватися за рахунок місцевого населення.

2. Податки з оренди та доходи з млинів повинні надходити до царської скарбниці.

3. Загальна кількість реєстрових козаків в Україні має бути скорочена.

4. Кандидатуру гетьмана козаки мають погоджувати з царем.

5. Обраного київського митрополита обов'язково посилати на посвячення до Московського патріарха... [1].

Як бачимо, апетити Москви різко зросли. Слід відзначити, що за Переяславським договором 1654 року Москва подібних прав не мала.

При обранні Івана Остаповича на гетьмана московіти підсунули йому документ, нібито це статті Переяславські, Богданові. Іван Виговський подивився на них й сказав:

- *Це брехня, це не ті статті.*

- *А ти звідки знаєш?*

- *Як мені не знати, коли я їх писав!*

Така пряма відповідь озвірила Москву. Царизм не визнавав його гетьманом, вдавався до всіляких підступів. Взагалі після Богдана цар весь час намагався обмежити автономію України. Так, київський воєвода московіт Бутурлін не був присутній на виборах київського митрополита, вимагаючи щоб українська церква підкорялась московському патріарху. Посли Московії прагнули, щоби й сам гетьман їхав на поклін до царя на затвердження... Та Виговський не думав їхати до Московії, покликався на неспокій та чвари в Україні, розуміючи, що вдома легше відхилити царські наполягання.

Найбільше невдоволення в Україні викликав прихід російських військ. Це була сила, за допомогою якої царат розраховував ліквідувати автономію та приєднати до Московії всі землі України. І тут ми знову бачимо тогочасний сепаратизм під час боротьби Виговського з прибічниками Мартина Пушкаря. Старшина останнього шукає підтримки у царя, просячи підданства [2].

Постійний тиск з боку Москви, невпевненість та невизначеність серед козацьких ватажків Сходу України, дозволили Виговському шукати підтримки в чужоземних держав. Гетьман відправляє послів до поляків і татар, приймає різних дипломатів.

А тим часом Московія присилає одного за одним послів із розвідувальною метою, аби виявити ставлення народу України до гетьмана. Налагодивши відносини з Польщею, Іван Остапович вороже зустрічає московських послів і навіть заарештовує їх. Розпочинається відкрита боротьба з Московією.

Потрібно зауважити, що досить міцними налагодились стосунки Івана Виговського з південними сусідами – татарами. Останні, попри грабунки і спустошення наших земель, критичної миті все ж допомагали гетьманові. Подібне ставлення було й від Польщі, яка не відмовлялась од зазіхань правити в Україні. У ті часи дипломатією Польщі керував Беневський, а українською – Немирич. Польський дипломат переконав гетьмана розірвати союз із Московією.

У 1658 році в містечку Гадячі Беневський розкрив очі українській старшині на небезпеку, яка нависла над Польщею та Україною з боку Москви. Тут було укладено історичний документ – трактат. Основні його статті стосувалися української держави, її ладу, релігії, освіти. Україна мала укласти союз із Польським королівством і Великим Князівством Литовським від імені Великого Князівства Руського.

Володимир Антонович наголошує, що Україна забезпечувала собі повне внутрішнє самоврядування. Верховна законодавча влада належала б зборам депутатів від усієї України, виконавча – гетьманові. Усі посади разом із сенатськими мали обіймати українці. Велике Князівство Руське повинне було мати всі державні установи й чини, свій суд, монету, військо тощо. Скасовувалась унія на всій території Речі Посполитої, відновлювалися церковні суди, на знак шани митрополит і п'ять єпископів засідали окремо б у сенаті на рівні з католицькими; обіцяно повернути й усе забране церковне майно. Передбачалось відкрити два університети в різних містах України, засновувати без обмежень училища, гарантувалася свобода друку, свобода слова, відкриття друкарень [3]. Однак такі рішення викликали роздратування у польської шляхти.

Іван Виговський у своїх універсалах пояснював потребу розірвати союз із Московією та об'єднатися з Польщею. Тоді на Україну

вирушив московський воєвода Трубецькой, зі 150-тисячним військом. Він нещадно спустошив містечко Срібне, намагався здобути неприступний Конотопський замок, взявши в оточення 4 тисячі козаків-українців. Сили були явно нерівні. 70 днів мужньо відбивали атаки ворога оборонці. Гетьман після приходу Мехмед-Гірея вирушив захищати обложений Конотоп. У битві на річечці Соснівці 29 червня московські війська були розгромлені вщент. Майже сто тисяч вояк убито, воєводу князя Пожарського – страчено татарами, а Трубецького переслідували аж до містечка Путивля.

«Цвіт московської кінноти, що здійснив щасливі походи 54-го та 55-го років, згинув в один день... Ніколи вже після цього московський цар не мав такого сильного ополчення. В жалобному одязі вийшов Олексій Михайлович до народу, і жах напав на Москву...», – писав про події літа 1659 року московський історик 19 ст. Сергій Соловйов [4].

Отже, 360 років тому, 29 червня 1659 року гетьманські сили завдали поразки царським військам під древнім Конотопом. Це героїчна сторінка вітчизняної історії, яка й зараз викликає неадекватну реакцію в антиукраїнських промосковських колах. Ця відважна героїка і звитяга українського народу вимагає від нас особливого пошанування.

Для молоді козацької держави битва під Конотопом стала першим масштабним переможним зіткненням із грізною армією колишнього союзника – Московською державою. Вона пригальмувала московський наступ на українські землі, але зупинити його у ті часи не могла.

А тим часом у Варшаві зібрався сейм, куди приїхала генеральна старшина, сотники, знатні козаки. Очолював делегацію український посол Немирич, який заявив про готовність України прийняти підданство польського короля. Однак умови цього об'єднання знову викликали невдоволення шляхти.

Конфлікт розв'язав посол Польщі Беневський, який постійно проживав в Україні і знав усі злигодні народу, тому вважав їх справедливими. Він запропонував тимчасово формально задовольнити вимоги козаків, а потім їх відкинути. Король запрягся вдовольнити козаків. Укладаючи угоду, Виговський враховував тільки інтереси свої та старшини. Супротивники гетьмана скористалися з цього [5].

У воєводи Трубецького знову просять допомоги прибічники Пушкаря – Золотаренко, Филімонов, Цицюра. На милість російським військам здаються Переяслав, Ніжин, Батурин, Глухів, Новгород-Сіверський...

Отож бачимо, що тодішні сепаратисти Сходу та Півдня України, невдоволені рішеннями у Варшаві, розпочинають нову хвилю колотнечі і руїни.

І виграна Конотопська битва не привела до перемоги у московсько-українській війні. Спровокований агентами Москви Іван Сірко із запорожцями в цей час напав на Крим. Це змусило татар негайно повернутися додому. Поляки, як союзники у війні, теж не надали суттєвої підтримки Україні. Таке становище призвело до того, що Москві вдалося організувати чергову антигетьманську опозицію. Це змушувало Івана Виговського думати про добровільну здачу булави.

Про булаву мріє і Юрась Хмельниченко. Його підтримують запорожці. Дізнавшись про це, Виговський утік із Чигирина та скликав раду біля Германівки. Сюди прибув і Юрко. Рада звинуватила Виговського у спустошенні України татарами; почалися перепалки, які переросли у бійки; було вбито кількох прибічників гетьмана. Сам Виговський ледве втік із загоном [7].

Аби примирити сторони, на підступах до Білої Церкви зібралась «Чорна рада», на якій гетьман передав булаву Юрасеві Хмельниченкові. Тоді козаки випустили з Чигирина дружину й дітей Виговського та полонених поляків.

Невдовзі московські послі підписують із обраним гетьманом нові угоди, але з явним обмеженням переяславських статей. Тепер українська церква мала благословлятися московським патріархом. Невдоволена старшина й поспільство могли сміливо скаржитися Москві, писати доноси... А ще Україна зобов'язувалась платити данину, постачати підводи, їжу московським гарнізонам...

Ось таким чином сепаратисти, спільно з московітами, добились для себе «привілеїв». Тоді ж Івана Виговського із родиною оголосили зрадником, і царат вимагав його видачі разом із родиною, дітьми, братом Данилом. Щоби ніхто із Виговських надалі не обіймав жодних важливих посад в Україні. Прикро, але брата Данила видали і стратили в Москві. Іван Остапович змушений був утекти і переховуватись у Котельві.

Руїна, колотнеча, постійні міжусобиці після гетьманування Виговського, принесли в Україну жахливий розбрат: місто воювало з містом, син грабував батька, батько – сина. Цей жах відбувався з єдиною метою: щоби не бути під владою ні царя, ні короля. Перекинувши паралелі у сьогоднішній день – бачимо ті самі намагання Москви – спровокувати громадянську війну в Україні, щоби силою припинити «протистояння» та вбивства на війні. У ті часи Московія досягала цього, розсваривши населення України, сусідів, погрожуючи королю іменем царя і т. п. Інші просили Бога, щоби потрапити в царські міцні руки і щоби наступив спокій та мир. Це ж саме бачимо на Сході України й нині, з тими самими лозунгами (*Нам потрібен мир любою ціною. На коліна стати заради миру...*)

За короткий час в Україні змінилося три гетьмани та злагоди не настало. Іван Виговський таємно переїхав із Котельви до більш надійного сховища – замку у нашому місті Хмільнику. «Подольские Епархиальные ведомости» за 1869 рік повідомляють, що в жовтні 1659 року гетьман зі своїм військом зупинився у Хмільнику, де очікував допомоги від поляків. *«Здесь решил ся ждать помощи от поляков и татар в чем его постоянно обнадеживали польские вожди; здесь он решил ожидать окончательного подтверждения Речью Посполитою заключенных с ним Гадяцких договоров. С нетерпением ожидая здесь исполнения своих желаний, он отправлял гонца за гонцом к королю, усердно прося его поспешить как с присылкой войска, так и подтверждения Гадяцкого договора. Поляки ничего не выполняли и медлили с ответом на усердные просьбы несчастного гетьмана»* [8].

Простоявши до 2 листопада в очікуванні, він направив до короля київського полковника А. Ждановича, але безрезультатно. 23 листопада його війська в Хмільнику були зненацька атаковані російськими силами. В пізнішому листі королю від 11 грудня Виговський писав, що під Хмільником дано відсіч росіянам, хоча допомоги з Польщі не було. Цього ж року (1659), у грудні, І. Виговському знову вдалося розбити незначний загін російських військ. А саме: недалеко від Хмільника, на Яничарському шляху (біля нинішнього Терешполя у Хмільницькому районі) польські коронні війська з татарськими ордами зустріли сили Юрія Хмельницького, який переприсягнув цареві, завдали їм великої поразки [9].

Війна між Московією і Польщею за панування над Україною тривала, все ще лилася безневинна кров. 1660 року велика російська армія під орудою боярина Василя Шереметева вирушила з Києва на Волинь. В цьому поході разом із російським військом мусив взяти участь і Юрась Хмельниченко із козацькими загонами. Шереметев ішов першим і досяг берегів Случі. Біля містечка Любара він наткнувся на сильну польську армію і татарські загопи, що допомагали полякам. Російські війська відступили до містечка Чуднова. Тут вони зазнали нищівної поразки [10].

У вересні 1660 року Іван Виговський під стінами Хмільника зустрів армію російського воєводи В. Шереметева. «Подольские епархиальные ведомости» повідомляють: *«Положение Выговского было ужасно: несчастный гетман не падал духом: собрав свои последние силы, он решился лучше до конца испытать приготовленную им самим горькую чашу, лучше умереть с честью на поле битвы, чем отдаться живым в руки неприятелю. Войско русское прибывшее под начальством боярина Василия Шереметьева было очень многочисленное в сравнении с ничтожною изнуренною армиею Выговского: у последнего было всего только 4.000 человек способных к бою.*

23-го ноября произошло давно готовившееся сражение, – Выговский, как лев, храбро защищался с своею маленькою дружиною от нападений неприятеля. Побежденный, но со славою истинного храбреца, он оставил поле боя, не давшись в руки неприятелю и удалился на Волинь под Дубно» [11].

Варто відмітити, що Іван Виговський із своїми невеликими силами брав участь у битві під Чудновом на боці польських сил, де війська Шереметева зазнали цілковитої поразки.

Проте, авторові цієї статті хочеться ще розповісти про легенду, яка й нині переповідається серед краєзнавців Хмільниччини.

Було це в часи, коли Іван Остапович очікував допомоги від поляків, перебуваючи у замку-фортеці містечка Хмільника. Тож у секретному листі гетьмана Виговського до польського короля було, нібито у відчаї вжито вислів: *«Віддам Хмельник і Руду та й заграю на дуду»*. А це значило: не хочете мені допомогти у боротьбі з московітами, то «віддам усе царським військам та й клопоту не буду мати» [12].

Хмельник (Хмільник) здавна був містом-ключем, надійним форпостом на Поділлі та з нього. А Руда (нині Велика Руда) – заплава річки Хвоси від хутора Українського аж до Митника (нині Малого Митника). Ширина її від 100 до 700 метрів. Використовувалася як сінокісна територія. Лише сюдою, через Руду, біля митниць, можна було проїхати чи добратись до самого Хмільника з боку сходу, півночі та Чорного шляху. Тут завжди проходили значні історичні події. Пригадаймо, наприклад, «Хмільницький літопис» 17 століття, у якому автор говорить: *«Того ж року і місяця 30 дня Івана пана Малинина татари розсікли за Митником, коло Хмільника...»*

Як і слід було очікувати, місія А. Ждановича не принесла користі. Сили воюючих сторін були явно не рівними.

Гортаючи недавно книгу легенд України, побачив розповідь відомого дослідника і краєзнавця Миколи Павловича Йолтуховського з Бару, у якій він описує, що подібне прислів'я: «Продам Бар і Руду і заграю ляхам в дуду» могло нібито бути сказане Іваном Виговським у містечку Бару. Адже гетьман отримав грамоту на володіння Барським староством. Що ж, як бачимо, вислови, як і легенди, також мають властивість переноситися на певні відстані

Ми знаємо, що Іван Виговський переїжджає до міста Бар, де обіймає посаду старости. Під кінець 1663 року Ян Казимир з великими силами наступає, щоби відвоювати Україну. Прибувши під Глухів, його супроводжували козаки нового гетьмана Павла Тетері, що 1660 року став на місце Юрія Хмельницького. А в цей час у нас на Брацлавщині спалахнуло селянське повстання проти шляхти, де було її знищено. Іван Виговський тоді приїхав до Фастова і видав універсал, у якому закликав народ до спокою та радив замість Павла Тетері вибрати нового гетьмана. Тетеря зрозумів, що Виговський сам претендує на цю булаву. Поляки враз схопили полковника Івана Богуну і стратили. Невдовзі затримали й Виговського і, всупереч тому, що колишній гетьман був сенатором, його судили військовим судом і за день у в'язниці, коли він читав акафіст пресвятої Богородиці, розстріляли. Дізнавшись про це, його дружина померла, обох Виговських разом схоронили в одному скиті.

Джерела та література

1. Владислав Дутчак. Битва під Конотопом // Національний корпус. Червень, 2018. С. 7.
2. Володимир Антонович. Іван Виговський. Гетьмани України. К., 1991. С. 49.
3. Інтернет. Володимир Антонович. Іван Виговський. Правителі України: портрети, життєписи, матеріали.
4. Владислав Дутчак. Битва під Конотопом // Національний корпус. Червень, 2018. С. 7.
5. Інтернет. Володимир Антонович. Іван Виговський. Правителі України: портрети, життєписи, матеріали.
6. Там же.
7. Володимир Антонович. Іван Виговський. Гетьмани України. К., 1991. С. 50.
8. Подольские епархиальные ведомости. 1869. № 10 – 13. С. 426 – 427.
9. Микола Дорош, Віра Степанюк. Тобою, краю мій, живу. Хмельниччина: події, особи, час. Вінниця, 2013. С. 29 – 30.
10. Володимир Антонович. Юрась Хмельниченко. Гетьмани України, К., 1991. С. 56.
11. Подольские епархиальные ведомости. 1869. № 10 – 13. С. 428 – 429.
12. Запис легенди здійснив Микола Дорош у травні 1994 року від Гребенюка Миколи Івановича, учителя, дослідника, краєзнавця, директора Хмельницької школи № 1 міста Хмельника.

Василь Лизанчук

«ДОВЕЛОСЬ ЗАПИТЬ З МОСКОВСЬКОЇ ЧАШІ МОСКОВСЬКУ ОТРУТУ»

У статті розкрито зловорожі дії Московського царства проти української гетьманської держави, схарактеризовано мудрого політика, патріота України гетьмана Івана Виговського. Окреслено найрізноманітніші підступні способи підпорядкування Української Православної Церкви Московському Патріархатові, по-

казано відновлення незалежності від Московії – Росії Православної Церкви України.

Ключові слова: Українська гетьманська держава, гетьман Іван Виговський, Московське царство, зловорожість Московії, патріотизм, історична правда.

Коли укладалася мілітарна угода між Українською гетьманською державою і Московським царством 1654 р., Україна була цілком незалежною державою. Вона фактично володіла всіма тими ознаками, що загалом характеризують державу: територія, яку охоплювала державна організація; людність, яка не визнавала за собою іншої влади, крім влади свого гетьмана; гетьманський уряд, що здійснював владу на території України; збройні сили – козацьке військо; самостійні міжнародні відносини. Повсюдною потребою були церкви, школи, шпиталі. Ними опікувалися як окремі меценати, так і громадянство. Виникають друкарні, де видаються не тільки духовні твори, а й навчальні посібники, наукові трактати, суто літературні й публіцистичні твори. Свобода слова була невід'ємним правом людини – як право на життя.

У Московському царстві у той час ще панували обскурантні погляди: усе, несхоже з московськими звичаями, сприймалося як еретицтво й зрада православію, чисто московська пиха, – чужоземці наче й не люди, а якісь нечестиві істоти, з якими в піст і розмовляти не личить. С. Єфремов зазначав, що сам «тишайший» цар Олексій Михайлович вимагав од українців у своєму маніфесті «прежде нашего пришествия разделение с поляками сотворите как верую, так и чином; хохлы, которые у вас на головах, постригите» [7, с. 125].

За цією, на перший погляд, комічною претензією, почались brutальні порушення царськими чиновниками Переяславської угоди. Коли ж гетьман Іван Виговський став на захист вольностей українського народу, московський цар урочистим маніфестом проголосив гетьмана зрадником. Український уряд в жовтні 1658 р. відповів маніфестом латинською мовою, що був адресований усім урядам Європи. Гетьман пояснював причини, які спонукали Козацьку республіку вийти з-під царської московської опіки. Адже «... цар не виправдав надій України, не давав їй допомоги проти ворогів, умовлявся Польщею про поневолення козаків, наказав

ставити фортецю в Києві, щоб держати нарід у ярмі; царські воеводи відмовляли пошани гетьманові, підтримували бунти, нищили край, фальшиво повідомляли царя про події в Україні. Та зрада підступної Москви видна у всьому: вона готує нам ярмо, насамперед внутрішньою війною, тобто нашою власною зброєю та без нашої вини. Все те ми виявили задля нашої невинності, а тепер вимушені підняти законну оборону та вдатися до сусідів з проханням по допомогу для своєї свободи. Не в нас лежать причини війни, що розгорнулася...» [5, с. 192].

Цей маніфест дає зрозуміти, що гетьман Іван Виговський був мудрим політиком, патріотом України, усвідомлював зловорожість Московії, режим якої виявив неймовірну жорстокість. Царський воевода Баратинський влаштував лови на прихильників гетьмана. На шляхах до Києва поставив три тисячі шибениць. «Князь Баратинський, вирізавши на Вкраїні коло п'ятнадцяти тисяч душ українського слов'янського населення, питався Московського царя дозволити йому «высечь и выжечь» всіх українців на 150 верст коло Києва...» [3].

Упродовж кількох років царські опричники винищили майже усіх соратників Богдана Хмельницького. Знищено всю численну родину гетьмана Виговського, у тому числі сімох його братів. Гетьманський канцлер Немирич, тоді найбільш освічена людина у Східній Європі, був забитий його селянами, яких підбурили проти нього царські агенти. Навіть на цьому одному прикладі можна простежити особливу прикмету російського імперіалізму – спадкоємця стародавнього московського месіанізму: «це – вмлість зняти поневоленому народові голову так, щоб він цілував катові руку, і дякував за визволення. Ця вмлість – один із проявів цинізму, притаманного російському імперіалізмові, цинізму, що межує із садизмом, – зазначив М. Добрянський-Демкович. – Є в російському імперіалізмі – я не вагаюся вжити цього слова – елементарно дика і zarazом вишукано рафінована, люта ненависть супроти кожного, хто прагне бути вільною людиною і не хоче йти в неволю до «визволителів» [4, с. 24 – 25].

Дуже доречно для характеристики долі українців після Богдана Хмельницького та Івана Виговського процитувати Тараса Шевченка, який у поемі «Кавказ» писав, що «довелось запить з московської чаші московську отруту». Адже не стала на захист українських

православних Московська церква, хоч називала малоросів, тобто українців, братами. Таку ж блюзнірську позицію й нині займає патріарх Московської Православної Церкви Кіріл, який благословляє російських загарбників на війну проти України, на знищення православних українців.

Уже тоді, в рік Переяславської угоди, московський церковний очільник титулував себе патріархом Великої, Малої і Білої Росії, хоч Київська митрополія залишалась незалежною, у традиційній юрисдикції Царгорода, до 1686 р.

Розгорнулись обмежувальні заходи щодо функціонування українського письменства, яке навіть у тодішній схоластичній одежі було занадто свіжим супроти московської запліснявілості, одрізняючись до того ж і мовою. Царський уряд разом з московською церквою рішуче виступив проти розповсюдження книг, які виходили у вільних українських друкарнях. У зрадницькому щодо країни договорі з поляками (1656 р.) цар Олексій Михайлович вимагав, щоб «все те, в которых местностях книги печатаны и их слагатели, також печатники или друкари, смертю казнены и книги собрав сожжены были и впредь чтобы крепкий заказ был бесчестных воровских книг никому с наших королевского величества подданных нигде не печатати под страхом смертной казни» [8, с. 154].

Історія українського народу під Москвою – це один довготривалий ланцюг поневолень, принижень, катувань, фізичного знищення, етнопсихологічного геноциду, безнастанного переслідування української мови, культури.

У 1672 р. було заборонено тримати у своїх домівках українські книжки польського та литовського друку – їх треба було віддавати воеводі. Патріарх Іоаким, який люто ненавидів українців, хоч отримав освіту в Києво-Могилянській колегії, наказував у 1677 р. видерти з українських книжок листки, бо вони «несходны с книгами московскими» [6, с. 20]. Так почалася цензура українських книжок.

Водночас московські патріархи вдавалися до найрізноманітніших способів, щоби підпорядкувати собі Українську Православну Церкву, яка мужньо відстоювала свою незалежність. Наприклад, у листі до патріарха Константинопольського Діонісія патріарх Московський Іоаким докоряв йому за те, «что он доселе не следил за религиозным настроением в Малороссии, и просит Дионисия по-

мочь теперь ему, Иоакиму, преследовать явившиеся в Малороссии еретические учения...» [1, с. 167].

Кульмінаційний момент переслідування Української Православної Церкви припав на 1685 р., коли Московський патріарх, пославшись на псевдостаттю (*у 1659 р. Москва підступно накинула гетьманові Юрію Хмельницькому сфальсифіковану версію Переяславської угоди, серед багатьох інших змін на користь Москви, вставлено статтю про підлеглисть митрополита Київського та очолюваної ним Церкви патріархові Московському; такої статті не було в Переяславській угоді 1654 року*) Переяславської угоди про підпорядкованість митрополита Київського патріархові Московському, без згоди Царгорода призначив митрополитом Київського єпископа Гедеона Святополка-Четвертинського. Це означало фактичне підпорядкування Київської митрополії Москві. Фатального 1686 р. Царгородський патріархат Діонісій зрікся зверхності над Київською митрополією, буквально продавши церкву доньку за «три сорока соболів і двісті червоних» [2]. Неканонічність цього акту визнав уже наступного року собор Царгородської Церкви, який покарав патріарха Діонісія позбавленням патріаршої влади. Однак для Української Православної Церкви скінчилася у 1686 р. 700-річна незалежність в юрисдикції Царгорода.

Морально-духовне прагнення і боротьба українців за відновлення незалежності православної церкви від зловорожої Москви таки увінчалася геополітичною подією тисячоліття. 15 грудня 2018 р. відбувся Об'єднавчий собор представників УПЦ Київського Патріархату, УАПЦ та групи Єпископів УПЦ Московського Патріархату, які заснували об'єднану Православну Церкву України. 5 січня 2019 р. у храмі св. Георгія на Фанарі Вселенський Патріарх Варфоломій, милістю Божою Архієпископ Константинополя, Нового Риму і Вселенський патріарх під час співслужіння святої Божественної Літургії вручив Томос Блаженнішому Митрополиту Київському і Всієї України Епіфанію. Помісна канонічно автокефальна Православна Церква України стала визначальним фокусом консолідації українського народу й еліти, утвердження національної незалежності, розвитку духовно соборної української України.

Безперечно, гетьман Іван Виговський, як патріот України, мудрий політик, державотворець схвалив би відновлення незалежної від Московії – Росії Православної Церкви; він надихав би незлам-

ним козацьким духом українських воїнів у війні московськими загарбниками, які хочуть морально і фізично знищити українців, Українську Державу. Тому кожний українець, кожний громадянин України незалежно від національності покликаний Долею єднатися під український прапор у боротьбі з російськими ворогами, за цивілізаційний вибір, щоби на своїй землі, як закликав Івана Франко, газдою, не слугою перед світом стати.

Джерела та література

1. Архив Юго-Западной России. – К, 1872. – Ч. 1. Т. 5.
2. Воронин О. Автокефалія Української Православної Церкви // Літературна Україна. – 1991. – 21 листоп.
3. Гуцало Є. Хто такий князь Баратинський? // Літературна Україна. – 1990. – 12 квіт.; Сливинський О. Довга тінь князя Баратинського // Літературна Україна. – 1990. – 7 черв.
4. Добрянський-Демкович М. Україна і Росія: історичні нариси на тему російського імперіалізму. – Рим: Укр. Католический університет ім. св. Климента Папи, 1989.
5. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
6. Мансветов Г. Как у нас правились церковные книги. – М., 1883.
7. Цит. за: Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1962.
8. Цит. за: Мово рідна, слово рідне!.. – К, 1989.

Степан Гелей

ДЕРЖАВОТВОРЧІ АСПЕКТИ В ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

В статті розкриваються окремі аспекти державотворчості Івана Виговського, характеризується його діяльність як гетьмана у найскладніший період української історії, висвітлюються проблеми відновлення відносин з кримськими татарами, Туреччиною, Швецією та іншими країнами, оцінюється битва зі сотисячним

російським військом під Конотопом як перспектива успішного завершення протиборства з Московією.

Смерть Богдана Хмельницького стала для Української держави великим нещастям, оскільки як зовнішньополітичні, так і внутрішньополітичні чинники були для неї несприятливі. Skorиставшись ситуацією, Москва повела рішучий наступ на права та вольності українського народу, направила в Україну два корпуси війська Ромодановського і Шереметьєва. Частина козацької старшини приходить до розуміння хибності обрання на гетьманську посаду малолітнього Юрія Хмельницького. Фактично, виконання його обов'язків аж до повноліття було доручено генеральному писареві Івану Виговському.

Про постать І. Виговського знаємо небагато. Правда, в роки незалежності появились нові дослідження, які об'єктивно характеризують його діяльність на посту гетьмана України. Це праці О. Апанович, Ю. Мицика, А. Бульвінського, І. Сварника, В. Сергійчука. Саме за правління І. Виговського царський уряд намагався обмежити незалежність Війська Запорізького і нав'язати Україні нові статті договору. В них, зокрема, йдеться про обмеження козацького реєстру до 40 тисяч, про розміщення царських воєвод з військом у Чернігові, Переяславі, Ніжині, Корсуні, Білій Церкві, Прилуках нібито для «захисту українців».

Московські вимоги викликали хвилю обурення козацтва, яке виступало проти замаху на суверенітет української державності, що існувала в рамках «Березневих статей» 1654 року.

25 жовтня 1657 року в Корсуні відбулася генеральна рада козацької старшини та духовенства, на якій І. Виговський роз'яснив її учасникам вимоги Москви. Він заявив про своє небажання «бути в неволі» і поклав булаву. Проте гетьманські регалії йому повернули, пообіцявши при цьому одностойну підтримку усього війська у боротьбі за права і вольності України.

Корсунська рада мала велике значення для зміцнення міжнародного становища України. На її засіданні були присутніми послы Польщі, Швеції, Австрії, Туреччини, Криму, Семигороду, Молдавії і Волощини. І. Виговський репрезентував на раді інтереси України, твердо і ясно розглядав проблеми української державності, гідно тримався в переговорах з представниками зарубіжних країн.

За словами Івана Крип'якевича, «Виговський у головних лініях своєї політики ішов слідами Богдана Хмельницького. Він й сам був співтворцем великих планів свого попередника. Основне прагнення його було запевнити Україні повну самостійність. При козацькій державі бажав утримати всі українські землі, аж до Вісли і кордонів Пруссії, – а особливо всі ті території, що під кінець гетьманства Хмельницького прийняли протекторат Запорізького війська, як Волинь, Полісся, Біла Русь».

Одержавши булаву, І. Виговський насамперед намагається відновити відносини з Бахчисараєм, які були розірвані кримським ханом після Переяславської ради. У своєму листі до хана від 10 вересня 1657 року гетьман писав: «А я, помня то, что с вашею ханскою милостью в близком Пребываем соседстве и имеючи с тобою доброе знакомство, к тому идучи дорогою предков наших, что всегда в приятстве жили с вашею ханскою милостью, как и предки вашей ханской милости, чего желаем себе, чтоб и мы в том же неотменно с вашею ханскою милостью пребывали приятствие и присяжном братстве, о чем если изволение вашей ханской милости, изволь известить через свой лист».

Договір зі шведським королем Карлом X, підписаний 16 жовтня 1657 року в Корсуні, в третьому пункті зазначав: «Його Королівська милість має признати і проголосити границі і межі володінь Запорожського Війська не тільки до ріки Вісли, але ж до границь Прус, і обіцуює спільними військами добувати держави і замки та віддавати їх в руки Запорожського Війська, так само в Литві воєводство берестейське і новгородське аж до ріки Березини».

І. Виговський не бажав розривати союзу з Москвою, але замість існуючої васальної залежності хотів союзу рівного із рівним. «Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна Україною – ми є військо непереможне», – сказав він московському послові, який розглаголював, про те, що мовляв Україна – це «гілля відламане від природного кореня Великоросії». Він також погоджувався на поновлення зв'язків із Польщею, але за умов, що Польща визнає Руське князівство як окрему державу, як «незалежного союзника».

16 вересня 1658 року під Гадячем з Польщею укладено договір, згідно якого київське, брацлавське і чернігівське воєводства

мали творити одну цілість, що входила до складу литовсько-польської держави з своєю автономією.

Протягом 1658 року І. Виговський вів складну важкозрозумілу зовнішню політику під час якої допустив ряд помилок. Передусім хибними виявилися його соціальні погляди. Він занадто довіряв козацькій старшині, вважаючи, що лише вона може стати основою майбутньої держави. Водночас недооцінював ролі селянсько-козацької маси, як сили державотворчої, не зумів стати однаково справедливим лідером для усіх прошарків населення, як це робив Б. Хмельницький.

Друга помилка полягала в тому, що, бажаючи створити аристократичну державу, І. Виговський брав за зразок польську Річ Посполиту – це наближало його до польських шляхетських кіл і до польської політики взагалі. Єднаючися з Польщею, І. Виговський нехтував здобутками національної революції, намагався будувати шляхетську Україну на зразок шляхетської Польщі.

Протягом лютого – березня 1658 року він проводив курс на зближення – на антиросійській платформі – з Річчю Посполитою і Кримом, і водночас – робив такі поступки Москві, про які та могла лише мріяти. Зокрема, погодився на прибуття воевод до українських «знатних міст» й передачу їм адміністративної влади, зголосився допустити воевод з комісарами для складання козацького реєстру й перепису міщан, млинів, оренд тощо, уступив Москві низку білоруських міст, запропонував взяти на себе функції «вмиротворення» Запорозжя й Полтавського полку.

Московія ж, майстерно розігруючи карту примирення сторін, по суті провокувала загострення боротьби між ними, формуючи з козацтва, старшин і духовенства угруповання своїх прихильників. Починаючи з березня, в повстанський рух втяглися десятки тисяч селян, міщан і козаків, вони громили маєтки шляхти й старшин, розправлялися з їх власниками, орендарями, збирачами податків. Боротьба переросла в громадянську війну. У ролі політичного керівника виступало Запорозжя, яке під прапором захисту козацьких прав і вільностей від «ляха» гетьмана, домагалося скликання чорної ради.

Усвідомивши, що подібних втрат Україна зазнаватиме в майбутньому постійно, якщо повернеться до співжиття з Московією на запропонованих умовах, І. Виговський вирішив остаточно порвати

з царем. У спеціальній відозві до європейських монархів він повідомив про грубе порушення прийнятих на себе Олексієм Михайловичем зобов'язань за угодою з Богданом Хмельницьким і додав: «Москва готує нам ярмо насамперед домашньою війною, себто нашою ж власною зброєю, а потім одверто підносить проти нас свою зброю без жодної нашої вини. Все те ми виявили, а тепер ми змушені підняти законну оборону та й удалися до сусідів з просьбою за поміч для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася».

На вимогу московського посла Івана Опухтіна відмовитися від ханської допомоги Виговський відповів: «У мене де с татари договороно, что: мною и за меня стоят против тех бунтовщиков и самоволцов, Полтавского полковника Мартына Пушкаря и кошового атамана Барабаша и кто будет итти против меня войною, и которые в войске чинят бунт и кровопролитие и невинных душ забивают до смерти, и Малую Росси разоряют».

У першій половині квітня дочекавшись підходу татар, І. Виговський вирішив розпочати активні дії проти повстанців. Він провів мобілізацію армії. Водночас направив посла до Польщі з повідомленням, що тепер найкращий час для переговорів про повернення козацької України до складу королівства. У першій половині травня українсько-кримська армія розпочала переправу через Дніпро.

Гетьманське військо, безжалісно спустошуючи околиці, оточило Полтаву. На початку червня І. Виговський надіслав ультиматум: визнати його владу і взяти участь у воєнній кампанії проти Московії. М.Пушкар засвідчив готовність скласти зброю, але за умови надіслання назад до Криму орди і відмови гетьмана від московського походу. Тоді І. Виговський пригрозив взяти Полтаву штурмом і всіх бунтівників знищити. У запеклому бою 10 червня в околицях міста повстанці зазнали поразки (полягло, за одними даними, 15 тис., за іншими – 30 тис. осіб). М. Пушкар потрапив до полону і був страчений (за свідченням інших джерел, його було вбито в бою, а голову принесено гетьману).

Частину захоплених до полону повстанців було страчено, інших – віддано татарам. Наступного дня І. Виговський увійшов до Полтави і «козаків велів усіх вирубати, а жінок і дітей і міщан і мужиків всіх віддав татарам», а саме місто доценту зруйнував.

Гетьман дозволив союзникам грабувати міста й села аж до м. Лубни і р. Сули. Щоб довершити розгром опозиції, він наказав стратити кількох полковників і 12 сотників. Усього внаслідок цієї каральної експедиції загинуло щонайменше 50 тис. осіб. Оскільки постраждало переважно населення Лівобережної України, окреслилася вкрай негативна тенденція його протистояння до Правобережжя.

Справді, будучи досвідченим політичним діячем, набувши свій досвід у співробітництві з геніальним гетьманом, І. Виговський, як і Б. Хмельницький, зі своїми супротивниками був безоглядний і боротьбу з ними провадив на знищення. Проте вся ця суворість і безоглядність мала своє виправдання в інтересах української державності, «якої Виговський за весь час свого гетьманування не зрадив і не заплямував свого імені ні одним негідним вчинком. Цілою своєю службою українській державі й своєю смертю він засвідчив свою відданість державності свого народу».

Переговори з Польщею завершилися схваленням 5 липня 1658 р. проекту угоди, статті якої пізніше лягли в основу Гадяцького договору. І. Виговський прагнув домогтися входження козацької України до Речі Посполитої як суб'єкта рівноправної федерації, що викликало невдоволення правлячих кіл Польщі.

У вересні неподалік Гадяча розпочалися переговори І. Виговського з Польщею. Значна частина старшин виступила проти розриву договору з Московією. На зібраній 16 вересня козацькій раді українська сторона наполягала на створенні удільного Руського князівства (в етнічних межах України), скасування унії й повернення православної церкві відібраних храмів тощо. Польська – погоджувалася на визнання Руського князівства у межах виключно козацької України (Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств). Нарешті українці пішли на поступки і договір було укладено.

За ним Руське князівство (у тексті немає терміну «Велике») входило на правах формально рівноправного суб'єкта федерації до «єдиної і неподільної Речі Посполитої». Гетьман виступав одноразово київським воєводою і першим сенатором. Влада гетьмана – пожиттєва, а після його смерті король призначатиме нового з 4 претендентів, обраних українськими станами. За польським зразком утворювалися органи влади, відновлювався дореволюційний

адміністративно-територіальний устрій. Князівство позбавлялося права на міжнародні відносини, його збройні сили обмежувалися 60 тис. козаків і 10 тис. найманців. У сфері соціально-економічних відносин передбачалося повернення до становища, яке існувало на 1648 р. Лише козакам підтверджувалися всі права і вільності (100 осіб з кожного полку отримували шляхетство). Визнавалася свобода релігійного віросповідання (католицького чи православного), гарантувалися права православної церкви на терені всієї етнічної України. Дозволялося відкриття двох академій і без обмежень шкіл і друкарень.

Отже, Гадяцький договір засвідчував відмову від реалізації ідей соборності та незалежності, ліквідував соціальні та економічні здобутки української революції, що неминуче мало викликати спалах соціальної боротьби.

Відіславши 18 вересня комісарів і своїх послів до Варшави, гетьман продовжив похід до московського кордону. Але виступ проти війни з Росією козаків і частини старшини змусив його припинити наступ і розпустити армію. Цим скористалося російське військо, котре на початку листопада вступило в Україну. Так розпочалася українсько-московська війна, що зумовила поглиблення розколу серед еліти й спровокувала новий спалах політичної боротьби.

Після прибуття 4 – 5 тис. жовнірів й одержання звістки про наближення татар наприкінці грудня І. Виговський вирушив на Лівобережжя, щоб відновити свою владу. По дорозі гетьман вдавався до репресивних заходів: дозволив татарам брати у яsir населення міст і сіл, вороже настроєних до нього, розпорядився розпочати переселення на Правобережжя мешканців Полтавського і Миргородського полків. Це тільки посилювало ненависть населення до гетьмана й штовхали його супротивників в обійми Московії.

На початку квітня 1659 року російське військо, очолюване князем О. Трубецьким, що загалом налічувало 100 тис. осіб, перейшло в наступ, однак було розбите під Конотопом у червні. Вражену поразкою Москву охопила паніка, царський двір збирався тікати до Ярославлю.

Блискуча перемога відкривала перспективу для успішного завершення протиборства з Московією й припинення громадянської війни. Однак реалізувати її гетьманові не вдалося. По-перше, не-

вдоволення підступністю Варшави старшина почала пошук шляхів до порозуміння з Росією, внаслідок чого воєнні дії велися дуже мляво, по-друге, І. Виговський знову вдався до терору щодо опозиції, що посилювало ненависть до нього значної частини населення Лівобережжя (а водночас і промосковські настрої); по-третє, татари, набравши здобичі, повернулися до Криму, а без них воювати гетьман не наважився.

У цій ситуації І. Виговський не зміг використати як слід своєї перемоги. Давши змогу московському військові відступити до Путивля, він нерозважливо залишив по містах Лівобережжя невеликі загони найманого війська. З цього одразу ж скористалися прихильники Москви. Вони знищили залогу І. Виговського в Ніжині, те саме сталося і в інших містах, звідки нові заколотники поїхали до Путивля, де їх знову привели до присяги цареві, а відтак 4 вересня 1659 року розпочався новий наступ Трубецького на Україну. В православних храмах Лівобережжя одразу ж почали молитися за московського царя, але ніхто не молився за Україну.

Тим часом у Лівобережжі посилювався антигетьманський, і відповідно проросійський, рух. До кінця вересня на вірність царю присягнула більшість лівобережних полковників. Скориставшись сприятливою обстановкою, О. Трубецькой перейшов у наступ і на початку жовтня увійшов до Переяслава.

Різно погіршилося становище гетьмана і на Правобережжі, де опозиційні сили зосередилися навколо Ю. Хмельницького. На середину вересня у його таборі зібралось близько 10 тис. осіб. Щоб урятувати ситуацію, І. Виговський скликав чорну раду. Та козаки почали звинувачувати гетьмана в ігноруванні інтересів козацької України, й після тривалих переговорів він змушений був повернути клейноди. Близько 24 вересня неподалік від Фастова чорна рада обрала гетьманом Ю. Хмельницького (1659 – 1663).

Іван Виговський виїхав до Польщі, звідки намагався порадами підтримувати недосвідченого гетьмана. Пізніше поляки звинуватять його в зраді Речі Посполитій і розстріляють. А російська і радянська історіографія дорікали гетьманові вже в зраді українського народу. До речі, називали його першим зрадником, очевидно, тому, що був єдиним українським гетьманом, який не підписав жодного договору з Москвою.

Тільки в еміграції було сказано правдиве слово про І. Виговського. Відомий український дослідник Симон Наріжний писав: «В характеристиці й оцінці Виговського мусимо твердо зятямити собі, що ні однієї з своїх «негативних» рис він не спричинився за весь час своєї політичної діяльності до шкоди Україні. Навпаки, ціле його політичне життя є скероване на користь Батьківщини, а його невільна смерть не прийшла випадково, а закінчила самовіддане служіння українській державній справі. Це був несподіваний випадок, а приречена страта того, хто життя своє спрямував на українське державне будівництво».

Як зауважив Іван Лисяк-Рудницький, якому в цьому році виповнюється 100 років від народження, «справжня історична «козацька нація» була чимось іншим, ніж народна пам'ять про козаччину в ХІХ ст. Та все ж пам'ять про козаччину жила в народі. Коли ж з народу знову почала виростати нація, ці елементи козацької традиції теж починають активізуватися, виходити на денне світло, набирати політичного вістря, одним словом, скріпляти нововідроджену націю». А Дмитро Павличко, виступаючи 8 липня 2012 року в Конотопі на зустрічі з українськими козаками сказав такі слова: «Знаємо, в Києві нема пам'ятника Івану Виговському, але віримо, прийде час, коли він там буде. А доки його в Києві не буде, не буде в нашого народу справжньої свободи!».

Використана література

- Акты ЮЗР. – СПб., 1861. – Т. 3. – С. 556.
- Апанович О. Наступник Богдана Хмельницького – Іван Виговський // Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – Київ, 1993.
- Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. – Київ : Парламентське видавництво, 2008. – 744 с.
- Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобід України. – Нью-Йорк, 1954. – Ч. 2–3.
- Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – 1909.– Т. 87-89.
- Крип'якевич І. Історія України. – Львів : Вид-во "Світ", 1990. – С. 188.

Літературно-науковий вістник. – Львів-Київ : З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1909. Т. VI. – С. 417.

Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу і нації. (Методологічні зауваги) // Історичні Есе. – Київ : "Основи", 1994. – Том I. – С. 22.

Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави : Історичні портрети. – Київ : Ватра, 1994. – 560 с.

Павличко Д. Голоси мого життя. Статті, виступи, інтерв'ю. Документи. – Київ : "Основи", 2013. – С. 693.

Сварник І. Виговський Іван // Енциклопедія НТШ. – Київ; Львів; Тернопіль, 2016. – Т. 3. – С. 46-50

Сергійчук В. Творець вікопомної поразки Москви // Вісник НТШ. – Львів, 2019 (осінь-зима). – Ч. 62. – С. 57 – 62.

Володимир Пишук

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО ТА ЙОГО НАЙБЛИЖЧОЇ РІДНІ

Питанням земельної власності гетьмана Війська Запорозького Івана Виговського та його сім'ї ніхто із дослідників спеціально не займався. Проте навколо нього, як з рештою і навколо постаті самого гетьмана, створено зацікавленими сторонами, ще у ті віддалені часи, безліч міфів, зокрема і для того, щоб розсварити саму козацьку верхівку і протиставити гетьманський уряд низовому козацтву. Це були зовсім не нові підходи у здійсненні провіреної політики «розділяй і володарюй», які, на жаль, вкотре спрацювали на руйнування відроджуваного державного організму в Україні у вигляді гетьманства. Драстична для широкого загалу проблема землекористування та її соціально-справедливого вирішення відіграла не останню роль у падінні козацько-гетьманської держави.

Відомо, що родина майбутнього гетьмана походила з дрібної малоземельної шляхти, яка проживала у київській землі [1]. Виводився рід Виговських із зауських земян скочківської землі з поселення Вигова, від якого і отримали прізвище. Що попередники

Івана Виговського не були заможними овруцькими боярами свідчить королівський привілей, виданий польським королем Зигмунтом Старим у 1541 р. на пустки біля Вигова для п'ятеро братів так зв. Лучичів, які мали відбувати за це феодалну службу. У 1546 р. ці ж брати отримали підтвердження цього надання «на вічні часи» [2]. У 1611 р. Виговські підтвердили цей привілей вже у короля Зигмунта III, а згодом у 1631 р. сам Іван Виговський вписав акт надання з 1541 р. і наступні у луцькі гродські книги.

Все це може засвідчувати, що їхня шляхетська власність на той час пов'язувалось лише з посіданням вигівських земель [3]. Інші маєтності, які їм згодом почали приписувати, як сучасники, так і пізніші дослідники, це – інтерполяція стану речей гетьманського періоду життя Івана Виговського. Саме брак у коштах таких землевласників спонукав їх здобувати свої матеріальні засоби не стільки доходами від землі, як оплатою, що йшла від канцелярської справи. Доречне у цьому випадку твердження дослідниці Н. Яковенко, що на кін. XVI – поч. XVII ст. припадає виникнення перших «династій» незаможної шляхти, для котрих хліб юриста перетворився на сімейну традицію, а поява «канцелярських династій» дає підставу говорити про постання специфічної соціальної групи, засобом існування якої стає розумова праця. Підсумовуючи, дослідниця зауважує, що така, можна сказати, протointелігенція, походючи переважно з дрібношляхетського прошарку, не протиставлялася нижчим станам [4].

Отже, до початку козацького повстання на чолі з Богданом Хмельницьким, сім'я Івана Виговського не перебувала в рядах багаті шляхти. Перейшовши на сторону повсталого народу у 1648 р., І. Виговський не мав особливо що втрачати, хоча відомо, що шляхта, яка приєдналася до визвольної війни українського народу, позбавлялася шляхетства та своєї земельної власності [5].

Такий незаможний стан у походженні цієї родини згодом був і певним бар'єром для гетьмана Івана Виговського під час його наступного одруження в 1656 р. з Оленою, дочкою Богдана Стеткевича – великого магната і сенатора Речі Посполитої [6].

З отриманням у козацькому війську уряду генерального писаря, а згодом, після смерті Богдана Хмельницького, гетьманства, Виговський поступово переходить у категорію великих землевласників, що, насамперед, було пов'язано з успішним ходом визволь-

ної боротьби та його вагогим становищем у Війську Запорозькому. Висока платня, участь у розподілі військової здобичі та різних контрибуцій, подарунки від урядів інших країн та їх послів, що прибували до гетьманської канцелярії, мабуть сюди можна зачислити прибутки від різних канцелярських послуг, все це зробило Івана Виговського фінансово і матеріально забезпеченою людиною [7]. Проте чи отримував до 1659 р. Іван Виговський дохід від земельної власності, навіть при тому, що формально він нею володів, сказати однозначно не можна. Маємо, правда, архівну згадку з весни 1657 р., наведену дослідницею Т. Яковлевою, яка виходила від тітки І. Виговського – ігуменші Михайлівського дівочого монастиря про те, що запорожці хочуть іти на Чигирин на гетьмана, на писаря і на полковників, щоб розграбувати і побити їх за великі побори, які вони збирають і самі багатіють, а козакам нічого не дають [8]. Однак у даному випадку, це швидше стосувалося державних податків і зборів, а не конкретних володінь приватних осіб.

Перші роки козацької революції були настільки бурхливими і непередбачуваними із постійною зміною черговості перемог та поразок, що увійти в посідання та адміністрування земельною власністю просто не було часу. З іншого боку в умовах козацької вольності та показної рівності і братерства козацьких лав, старшина на початках не могла явно перетворюватись у великих землевласників, що однозначно не сприймалося б рядовими запорожцями. Тому, мабуть, ми так небагато маємо універсалів Богдана Хмельницького із наданнями земельної власності для старшини, а власне для генерального писаря таких взагалі немає [9].

Ситуація змінилася у 1654 р., коли козаки уклали Переяславський договір з Росією. Тоді козацька верхівка у більшості випадків негласно випрошувала собі земельні надання у царя, тому що за договором, Військо Запорозьке визнало його номінальну зверхність. На ділі це ще нічого не означало і без згоди гетьмана Богдана Хмельницького фактично не впроваджувалося в життя [10]. Таким чином, пожалування Москви існували тільки на папері. Російський уряд у ці роки не робив жодних зусиль, щоб реально забезпечити свої надання, дотримуючись автономії України. Та й сама старшина боялася розкривати перед широким загалом посідання маєностей. Яскравим прикладом цього є слова П. Тетері,

який в серпні 1657 р. перебував у Москві, де, серед іншого, мав завдання від І. Виговського клопотати у царя за його маєтності. Коли ж Тетері відповіли, що цар вже надав для нього пожалування, на що останній відреагував так: «хотя де царское величество его и писаря и отца его и братию и пожаловаль, только де они темь ничемь не владеють, опасаясь отъ войска запорожскаго». [11].

Отже, не знаходячи підтримки у Хмельницького щодо земельних надань, старшина намагалася здійснити свої плани поза плечима гетьмана, тобто шукала способу знайти розуміння у цій справі з російським урядом. Саме на цьому шляху родина Виговських зуміла досягнути найбільшого результату. Після укладення Переяславського договору генеральний писар отримав «грамоти» на місто Остер з селами, містечка Козелець, Бобровицю, Трипілья, Стайки, села Городище, Лісовичі, Ківшовате «з усіма доходами та угіддями», а також місто Ромни з селами. Його брат Данило Виговський одержав надання на місто Прилуки та містечка Бориспіль, Баришівку, Вороньків, Басань, Білгородку, Рожів. Третій брат – Константин дістав «грамоту» на Козари і Кобижу [12]. Тоді ж, мабуть, отримав місто Гоголів їхній батько – Остафій Гнатович. [13]. Раніше посідання Гоголева з приналежними селами родиною Виговських неудокументоване, а реально ним почав володіти Остап Виговський, мабуть, за гетьманування сина, тобто з кінця 1657 р. Тому воно ніяк не могло бути спадковим володінням цієї родини і там не міг народитися Іван Виговський [14].

Загалом користування маєтностями, які були надані царем найближчій рідні нового гетьмана, було проблематичним і ефемерним. Труднощі в утвердженні Виговського на гетьманському уряді, а згодом боротьба з опозицією на чолі з М Пушкарем і Я. Барабашем та врешті решт відкритий розрив з Москвою, що відбулося з калейдоскопічною швидкістю, не могли сприяти фактичному адмініструванню своєю земельною власністю. Окрім того, надалі спрацьовував фактор боязні за своє відкрите землеволодіння перед низовим козацтвом, в середовищі якого певні сили свідомо роздмухували це питання для протиставлення простих запорожців гетьману та козацькій старшині. У зв'язку з цим, цілком можемо погодитися з думкою дослідника В. Сенютовича-

Бережного, що царськими наданнями Виговський зовсім не користувався [15].

Можливо трохи раніше, а саме з кінця 40-х років XVII ст., батько Виговського, будучи намісником київського замку у воєводи Адама Кисіля, отримав земельну ділянку і власний двір у Києві, що знаходився між двома узвозами з «Верхнього міста» на Поділ. Проте вже наприкінці 50-х років «плац Виговських», згідно документальних даних, перебував у власності київського Братського монастиря. Певно ці зміни були обумовлені усуненням з гетьманства Івана Виговського і приходом до влади Юрія Хмельницького, котрий і конфіскував цей «плац» у свого політичного конкурента, зрештою цього, мабуть, вимагала Москва [16]. Цар не тільки позбавив родину Виговських всіх надань, а й вимагав від нового гетьмана видати Москві всіх представників родини Виговського. [17].

Іван Виговський від моменту свого обрання на гетьманство розумів, що Росія не стерпить його незалежницької політики і раніше чи пізніше доведеться шукати нових союзників у відстоюванні українських інтересів. Надії на допомогу Трансильванії та Швеції у боротьбі проти Польщі змаліли вже на кінець 1657 р., а Москва робила все для того, щоб якомога більше послабити гетьманську владу і щораз втручалася у внутрішні справи козацької України. Серед зовнішньополітичних чинників, які серйозно дратували царя, стало питання присутності на території Білорусії козацького війська на чолі з Іваном Нечаєм. Після Вільнюського договору Росія вважала ці землі сферою свого впливу, а козацтво висувало до них свої претензії ще з періоду, коли жив Богдан Хмельницький. Звільнивши ці території від поляків, козаки вважали їх своїми, а Москва з цим не погоджувалась. Прагнучи підтримки литовської шляхти, царський уряд повернув багато білоруських володінь попереднім власникам [18].

Виговський поряд з державницьким інтересом мав до цих земель і приватне зацікавлення. Внаслідок його одруження з Оленою Стеткевич, він отримав у приватну власність наділи «на Варколабові» в оршанському повіті, які колись посідав її батько. Декілька разів, ще будучи генеральним писарем, звертався він до царя про підтвердження надань на ці маєтності, але так і не отримав позитивної відповіді. Тому останнє прохання, коли вже Виговський

став гетьманом, виглядало як справедлива претензія: «хотя де царское величество, по своему государскому изволению, те маетности жены моей и велель роздать Ляхомъ, которые де къ нему великому государю прыехали ныне, и служат де словами, а не сердцами... а я де, покаместа буду живъ, техъ маетностей жены своей Ляхомъ владеть не дамъ» [19]. Як бачимо, навіть таких простих, хоча і справедливих вимог нового гетьмана російський уряд не хотів задовольнити, даючи зрозуміти останньому хто насправді є господарем ситуації. А відверта підтримка серед козацьких лав опозиції розкривала карти Москви щодо України. І чим більше цар тиснув на Військо Запорозьке, тим енергійніше шукав Виговський союзників у майбутній боротьбі проти неї [20].

В результаті, розірвавши з Росією «дружні» відносини у 1658 р., що було засвідчено укладенням Гадяцької угоди з Польщею, гетьман зрозуміло втратив права на всі царські земельні надання в Україні, якими він фактично і не володів, боячись спочатку гніву Богдана Хмельницького, а після його смерті, нерозуміння зі сторони низових козаків.

За Гадяцьким договором, який у зміненому варіанті був розглянутий та утверджений на Варшавському сеймі у червні 1659 р., І. Виговський та його найближча рідня, окрім нобілітаційних грамот, отримали королівські привілеї на земельну власність, що згодом, а це важливо відзначити, сильно загостило козацьке несприйняття орієнтації на Польщу і привело до повалення самого гетьмана. Діставши нобілітаційний привілей і затвердження родового герба, він також отримав від короля Яна Казимира надання на барське та любомльське староство [21]. Щоб повернути до себе Виговського, польський король пішов на велику «жертву», забравши від своєї дружини любомльське староство: «Словом нашим королівським згаданому пану Виговському гетьману Війська Запорозького, староство і місто Любомль, Найяснішій Людвіці Марії дружині нашій приналежне, за ласкавою і добровільною її згодою, відступаємо дідичним правом зі всіма до того староства приналежними містами, містечками і селами» [22].

У наданні барського староства король теж підтверджував спадкове право нащадків гетьмана, хоча до володіння ним виставляв претензії литовський князь Богуслав Радзивіл, який його перед тим отримав на час свого життя, у зв'язку з чим король обіцяв ос-

танньому компенсувати втрату. А нове надання було зроблене «за особливі заслуги вельможного Івана Виговського, великого запорозького гетьмана» [23]. Тут малося на увазі повернення України до лона Речі Посполитої.

Що собою становили в економічному плані ці два староства, одне з яких, любомльське, знаходилося в межах тодішньої холмської землі руського воєводства, а друге, барське, було розташоване у подільському воєводстві. Ідучи вслід за польським дослідником І. Ролле, відзначимо, що любомльське староство нараховувало тоді 25 осад із земельною площею 200 тис. моргів землі, більшість якої становили пущі, а барське – становило близько 80 більших або менших поселень на площі 35,5 квадратних миль, що по суті було невеликою державою в державі. Правда тут осадники перебували зі своїми привілеями, однак частину доходів все ж мали сплачувати новому власникові. У Любомлі тільки невеликий дерев'яний замок був у доброму стані, тоді як місто Бар було дійсно імпонуючою фортецею, а так як воно лежало на кучманському шляху (один із татарських шляхів їхніх напададів на правобережну Україну), то мало і важливе стратегічне значення [24].

На Варшавському сеймі 1659 р. спадкові земельні надання отримали і найближча рідня, зокрема і два брати гетьмана: Данило та Константин. Перший дістав добра Смілу (Тасмин), Константинів, Баклю, Орловець, а другий – Лисянку [25]. Правда в літературі зустрічаємо і такі дані, що Бакля і Орловець, можливо що це вже сталося після загибелі Данила, були в посідання Константина [26]. Після мученицької смерті Данила Виговського біля Калуги, польський уряд з розумінням поставився до його дружини Олени Хмельницької, як до спадкоємиці маєтку її чоловіка, підтвердивши привілеї та земельні надання. Опікуном їхніх малолітніх дітей та розпорядником наданої земельної власності виступив Іван Виговський. Однак після другого одруження Олени з Павлом Тетерею у 1663 р., який перед тим був одружений на сестрі Виговських (померла в 1657 р.), розпочалося відкрите протистояння між колишнім гетьманом і Тетерею щодо маєткових справ дітей Данила, яке переросло у взаємну ненависть і підсилене боротьбою за владу новообраного правобережного гетьмана в кінцевому результаті стало однією з можливих причин, що привели до смерті Івана Виговського [27].

Після розстрілу старшого брата Констянтин Виговський відмовився від всіх пропонуванних йому польською владою державних посад. Отримавши передсмертну настанову від Івана, де той просив брата притягнути до суду головного винуватця його смерті П. Тетерю, Констянтин склав протестацію проти незаконного вироку і страти його брата [28]. Цей протест король надіслав до сейму 20 квітня 1666 р. і згідно його рішень маєтки залишилися у посіданні сина Івана Виговського – Євстафія, що посередньо підтверджувало невинність батька. П. Тетеря про людське око теж виступав захисником інтересів малолітнього Євстафія, але і у цьому випадку проглядувався меркантильний підхід, що засвідчувалось його бажанням самому стати його опікуном, про що відкрито зазначалось у 74 пункті Інструкції послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 р. [29]. Слід зазначити, що всі королівські маєткові надання, а також викуплена у Даниловичів Руда з поселеннями, що до неї належали, так і Браїлів, який І. Виговський тримав у заставі (невідомо тільки, що сталося із містечком Бородянкою на Київщині, яке з 1661 р. теж перебувало в руках екс-гетьмана як застава), залишилися у володінні його сина [30]. Але що цей процес не пройшов гладко свідчать матеріали про відтермінування королівським судом справи конфіскації маєтків Івана Виговського, звинуваченого у зраді разом з братом Констянтином гетьманом Павлом Тетерею [31].

Поза згаданими маєтками, одруження Виговського з Оленою Стеткевич в 1656 р. принесло йому 12 тис. золотих і сто волок (1 волок – 30 моргів) землі в Оршанському повіті, що на території сучасної Білорусії. Але як бачимо із заповіту дружини гетьмана, до цих сто волок подружжя докупило ще стільки: «Так теж, що мала частину від батька, славної пам'яті вельможного і милостивого пана Богдана Стеткевича, новгородокського каштеляна, мого добродія, волок сто і другі сто волок, що купила разом з моїм милим чоловіком у своєї рідної сестри пані Суходольської, про що є зречення від пана швагра Суходольського і самої пані сестри» [32]. Проте ці землі Олена Виговська записала двоюрідному братові – Юрію Стеткевичу за його «зичливість і витрати, які поніс через мене їздячи по Україні в горі моєму, і будучи в Барі у великій тривозі від гультайства, себе на мої потреби не жалів, допоки мене з труднощами із Бару до Руди не відпровадив» [33].

Після смерті Олени Стеткевич, у тому ж, що і гетьман 1664 р., весь спадок, що залишив по собі Іван Виговський: Барське і Любомльське староство і викуплений у 1660 р. від Даниловичів маєток на Жидачівщині з центром у містечку Руді, перейшов на малолітнього сина від шлюбу з Оленою Яблонською – Євстафія.

Правда, як вже було зазначено, спочатку до власності колишнього гетьмана росли претензії різні особи, зокрема і королева Людвіка Марія, яка через посередників виступала про їх передачу для неї. Король обіцяв надати їй ці землі, якщо сейм визнає ці маєтки за кадук. Надіям Людвіки Марії не судилося збутися, тому що партикулярний сеймик у Вишні з 15 жовтня 1664 р. виступив на захист спадкоємності цих маєтків, щоб «добра дідичні а *successore legitimo* не були *alienowane*» і домагався проведення розслідування, і якщо буде встановлено «винним або невинним гетьман з цього світу відійшов», лиш тоді, коли буде доказана його вина, можна домагатися їх конфіскації [34]. Згодом, на Варшавському сеймі у 1666 р. це право спадкування власності для Євстафії відстояв його стрий – Констянтин Виговський [35]. Власне він і став опікуном свого племінника аж до досягнення ним зрілого віку.

Рудянський маєток, на відміну від наданих королем зі спадковим правом Баром і Любомлем, був придбаний Виговським у 1660 р. від родини Даниловичів, спольщеного магнатського роду українського походження, який виводився із жидачівської землі. Тут і в сусідній галицькій землі Даниловичі посідали декілька маєткових комплексів, починаючи їх формувати з др. пол. XIV ст., пишучись панами на Задеревачі, Журові та Руді. Найранішими документально засвідченими поселеннями, якими володів перший відомий представник цього роду Данило Дажбогович вже у 1371 р., було село Задеревач та надані згодом сусідні з ним Лисовичі, Дирина та дещо віддалений Григорів [36]. Пізніше, у 1394р., від польського короля Володислава Ягайла за вірну службу і з умовою подальшої участі у військових походах, він отримав на спадковому праві села Чагрів, Загвоздя і Журів з трьома присілками у галицькому і жидачівському повітах. Ці поселення і стали тим ядром Журівського комплексу, подальше збільшення якого продовжили нащадки Данила Дажбоговича. Так вже його син Дмитро долучив до родового маєтку село Руду, а його правнук, теж Дмитро, будучи

дідичем на Журові та Руді, набув села Йосиповичі і Жираву у жидачівському та Вовків і Кугаїв у львівському повітах. У середині XVI ст. Журівська маєтність як значний майновий комплекс з центром у містечку Журові перейшла до рук Юрія, а потім його сина – Станіслава. Тому можна вважати, що до кінця цього століття Журів став центром родинного життя Даниловичів. Після розподілу між синами останнього у 1593 і 1597 рр., Миколай отримав Журівський комплекс, а його брат Іван – приналежну Даниловичам власність на Олеську і, мабуть, село Руду [37]. Проте що Руда могла бути в посіданні Івана говорить його фундаційні документи на закладення міста у 1623 р. і костелу від 6 червня 1627 р. (підписаний спільно з дружиною Софією Жолкевською). А згодом, 27 червня 1630 р., привілей для костелу був ще раз підтверджений їхнім сином – Станіславом [38]. Все це дає підставу вважати, що містечко Руда і комплекс приналежних до неї земель при розподілі перейшли до Івана Даниловича.

Однак після трагічної смерті Станіслава у 1636 р. в татарській неволі, містечко Руда з навколишніми селами знову прилучилися до Журівського комплексу і повернулися до спадкоємців його стрія – Миколая, а саме до його наймолодшого сина – Францішка [39]. Саме в нього або його нащадків у 1660 р. козацький ексетьман Іван Виговський викупив цей маєток для себе [40]. Що ж становив собою цей маєтковий комплекс.

У заповіті гетьмана знаходимо наступне: «Синові моєму Євстафію Виговському заповідаю Руду зі всіма селами і з фільварками до неї приналежними, і також з фільварком Новоселицею (мабуть теперішнє Нове Село – *В. П.*) і Облазницею (обидва села у теперішньому Жидачівському р-ні Львівської обл.), з двома приналежними селами, як заставою за позичені пану Даниловичу сім тисяч золотих. І якщо б ці сім тисяч за ті фільварки Данилович мав швидко віддати, нікому іншому як тільки моїй матері мають належати; якщо ж їх не буде повернуто, хай з тих фільварків іде провізія на той монастир, в якому хотіла б вона перебувати, по триста золотих на рік. Накінець, якщо б пан Данилович не віддав цієї суми за ті фільварки до повноліття мого сина, тоді він відклавши сім тисяч моїй матері, має ними користуватися аж до часу їх викупу» [41]. Які інші села, приналежні до Руди, у заповіті незначено. Однак з пізніших документів Жидачівських гродських

книг в титулатурі сина Євстафія, як дідича Рудянського маєтку, у різний час ми зустрічаємо назви наступних сіл: Бережниця, Волиця, Ганівці, Гніздичів, Кохавина, Лівчиці (всі у теперішньому Жидачівському р-ні) та Йосиповичі (теперішній Стрийський р-н) [42]. А в привілеї Константина Виговського – гетьманового внука для йосиповецької церкви Воздвиження Чесного Хреста, від 24 жовтня 1743 р., останній виступав ще і дідичем села Пукеничі, що неподалік міста Стрия [43]. Проте вже після смерті Константина у 1755 р. весь цей маєток ділиться і переходить в руки інших шляхтичів, зокрема правонаступників другої дружини Євстафія Виговського – Урсули-Терези Завадської. Зокрема Руда з деякими приналежними селами переходить у 1773 р. до Станіслава Ворця, пана на Руді, Балабанівці, Завадові і Лукашові, який у 1776 р. передає цей маєток своєму пасинкові Юрію Борковському [44]. А через доньку Олену-Анелю, яка була одружена з галицьким каштеляном Миколою Курдвановським, село Пукеничі і двір в Стрию потрапили до Курдвановських. Відомо, що у 1764 р. шляхтич Стефан Самліч набув від Мавриція Курдвановського за 45000 тис. золотих двір в Стрию званий Виговщиною та село Пукеничі [45]. Ще раніше були втрачені королівські надання двох староств: барського і любомльського. Зокрема, барське староство згідно контракту, укладеного 19 березня 1695 р. на замку в Руді, було продане гетьманом у 1698 р. коронному підстолюю Доменіку Юрію Любомирському за 36 тис. золотих [46]. Зазначимо, що на той час місто Бар і округа перебували в турецькому підпорядкуванні, тому реальної користі для сина Виговського з цієї спадщини не було, а, отже, і ціна була невідповідною. Любомльське староство відійшло ще раніше, близько 1671 р., коли його як компенсацію за збитки, отримані в період визвольної війни українського народу, було надано Я. Вишневецькому [47].

Підсумовуючи викладений матеріал ще раз зазначимо, що земельні володіння гетьмана Івана Виговського та його найближчої рідні в жоден період реально не досягали межі магнатських латифундій. Спочатку рід Виговських відносився до малоземельної шляхти і лише завдяки швидкому зростанню політичної ваги Івана Виговського під час козацького повстання, що окрім суспільного визнання принесло ще також великий фінансово-матеріальний ресурс, гетьман та його найближча рідня змогли увійти у середовище

середньо заможної шляхти. Але вже наступні покоління Виговських пройшли процес маєткової деградації і знову опинилися на тих же позиціях, які займали їх давніші попередники. І як би не хотіли, неприхильні українству зарубіжні і вітчизняні історики, відривати за класовим принципом цю неординарну постать української історії від народного тіла, можемо констатувати, що гетьман Іван Виговський був близький своїй батьківщині не тільки як політичний провідник нації, але і як добре освічений посполитий представник цього знедоленого народу, що відобразив його прагнення до державницького існування.

Джерела та література

1. Грінченко Б. Іван Виговський. Його життя та діяльність. – Київ, 1909. – С. 6; Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. – Київ, 2004. – С. 4.
2. Encyklopedyja powszechna. – Warszawa, 1868. – Т. 28. – S. 18; Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських // Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1970. – Р. 7. – Ч. 1 – 3 (25 – 27). – С. 150.
3. Архив Юго-Западной России. – Ч. IV. – Т. 1. – С. 314 – 325.
4. Яковенко Н. Українська шляхта з кін. XIV до сер. XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – Київ, 2008. – С. 259.
5. Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських. – С. 154.
6. Архив Ю.З.Р. – Ч. IV. – Т. 1. – С. 108; Pamiętniki Mikołaja Jemiołowskiego. – Lwów, 1850. – S. 187; Грінченко Б. Іван Виговський. – С. 27; Яковлева Т. Іван Виговський: істина та вимисел // Київська старовина. – Київ, 1998. – № 3. – С. 150.
7. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 238.
8. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. – Київ, 1998. – С. 85.
9. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 185; І. Ролле. Жінки при Чигиринському дворі в др. пол. XVII ст. // “Зоря”. – Львів, 1896. – Р. 17. – С. 419.
10. Там само. – С. 186 – 189; Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських. – С. 152; прим. 4а.
11. Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 764.
12. Там само. – Т. X. – С. 671 – 672; Т. XV. – С. 1 – 4.
13. Там само. – Т. IV. – С. 166; Т. XV. – С. 262; Історія міст і сіл УРСР. Київська область. – Київ, 1971. – С. 233; Encyklopedyja powszechna. – S. 20 – 21.

14. Див.: Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських. – С. 151 – 152; Мицик Ю. А. Гетьман Іван Виговський. – С. 5; Соколовський О. Л. Рід Виговських в історії України // “Велика Волинь”/Наук. зб. / – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 136.
15. Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських. – С. 153.
16. Попельницька О. Найбільші землевласники і підприємці Київського Подолу XVII – XVIII ст.: історико-топографічний та генеалогічний аспекти // Київська старовина. – Київ, 2002. – № 3. – С. 11.
17. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. – Москва, 1826. – Ч. IV. – С. 56.
18. Яковлева Т. Гетьманщина в др. пол. XVII ст. – С. 109.
19. Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 557 – 558; Т. XI. – С. 764 – 765, 809 – 811.
20. Мицик Ю. А. Гетьман Іван Виговський. – С. 41.
21. Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських. – С. 154.
22. Czołowski A. Udostojnienie herbu Jana Wyhowskiego // Miesięcznik heraldyczny. – Lwów, 1909. – R. II. – S. 167.
23. Przywilej króla Jana Kazimierza dany na Sejmie warszawskim dla Hetmana Jana Wyhowskiego na starostwo Barskie, jako dziedzictwo. R. 1659, 4 czerwca // Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski. – Kraków, 1902. – S. 41.
24. Dr. Rolle Antoni J. Kobiety na dworze czehryńskim // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1893. – Т. IV (212). – S. 102.
25. Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських. – С. 155 – 156; Соколовський О. Л. Рід Виговських в історії України. – С. 136.
26. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1900. – Т. XV. – Cz. 1. – S. 75.
27. Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських. – С. 159.
28. Там само. – С. 161.
29. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 р. // Україна модерна. – Львів, 2000. – Ч. 4 – 5. – С. 399 – 400.
30. Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski. – S. 45 – 46; Dąbkowski P. Z przeszłości Rudy i Kochawiny // Księga pamiątkowa 50-lecia gimnazium IV im. Jana Długosza we Lwowie. – Lwów, 1928. – S. 7; Słownik geograficzny... – Warszawa, 1880. – Т. 1. – S. 317.
31. Odroczenie przez Sąd Królewski sprawy o Konfiskacie Majętnosci Hetmana Jana Wyhowskiego, obwinionego o zdradę stanu wraz z bratem Konstantym, przez Hetmana Teterę. – 16 kwietna 1666 r. // Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski. – S. 47 – 50.
32. ЦДІАУ у Львові, ф. 7, оп. 1, спр. 50, арк. 33; I. Ролле. Жінки при Чигиринському дворі в др. пол. XVII ст. – С. 479.

33. Там само.
34. AGZ. – XXI. – S. 396. – № 208/111.
35. Див. прим. № 29.
36. AGZ. – X. – S. 1. – № 11; Boniecki A. Herbasz Polski. – Warszawa, 1901. – Cz. 1. – T. IV. – S. 86.
37. Целуйко О. землеволодіння родини Даниловичів: формування та розвиток // Наукові зошити історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка. Зб. наук. пр. – Львів, 2003. – С. 55 – 56.
38. Dąbkowski P. Z przeszłości Rudy i Kochawiny. – S. 6.
39. ЦДІАУЛ, ф. 181, оп. 2, спр. 276, арк. 9 – 10, 19 – 22.
40. Там само, ф. 7, оп. 1, спр. 16, арк. 33 – 34.
41. Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski. – S. 45.
42. ЦДІАУЛ, ф. 7, оп. 1, спр. 10, арк. 664; спр. 16, арк. 1058, 1441 та ін.; Крип'якевич І. Могила Івана Виговського // Стара Україна. – Львів, 1924. – VI. – С. 85.
43. ЦДІАУЛ. Ф. 159, оп. 9, спр. 2746, арк. 4-13.
44. Dąbkowski P. Z przeszłości Rudy i Kochawiny. – S. 7; про рід Ворцлів див.: Aftanazy R. Materiały do dziejów rezedencji. Część II. Ziemi Ruskie Korony. – Warszawa, 1988. – T. Va. – S. 509, 511.
45. Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських. – С. 164; Prochaska A. Historia Stryja. – Lwów, 1926. – S. 149-150.
46. Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski. – S. 50; Słownik geograficzny.... – T. 1. – S. 100; Ibid. – Warszawa, 1882. – T. III. – S. 109.
47. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – Київ, 1970. – С. 470.

*Сергій Полтавець
Тетяна Полтавець*

СТАРШИНСЬКА ОПОЗИЦІЯ ПРОМОСКОВСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ГЕТЬМАН І. ВИГОВСЬКИЙ: ДО ІСТОРІЇ ПРОТИСТОЯННЯ

Анотація. У статті простежується процес формування промосковської старшинської опозиції до гетьмана І. Виговського. Еволюція взаємовідносин гетьманської влади та опозиційної групи старшини розглядається через призму зовнішніх (московських) впливів.

Ключові слова: І. Виговський, московська дипломатія, полковники, старшина, промосковські настрої.

Вступ. Питання про те, яким методами, використовуючи які способи, московський уряд досягав намічених цілей у своїх стосунках з Гетьманщиною у тій чи іншій мірі розглядаються у переважній більшості публікацій з козацької тематики. Натомість першопричини подібних дій та тактика, яку використовували царські дипломати, часто залишаються поза увагою дослідників. Важливим, з нашої точки, зору є також те, що зовнішня політика як тодішньої Москви та Москви сучасної, саме з огляду на те, які методи вона використовує, видається нам багато в чому подібною.

Огляд публікацій за темою. В науковому дискурсі останніх років важливою темою стають кратологічні дослідження вітчизняної історії періоду пізнього середньовіччя та нового часу. Так, наприклад, відомі українські вчені В. Смолій та В. Степанков вивчали соціальне й політичне призначення інституту влади [1]. У цьому контексті суттєво доповнює базу наукових пошуків збірка першоджерел цього періоду [2], а в праці Т. Чухліба простежується спільність підходів до організації влади, власне так званого «козацького присуду» на східних теренах України [3]. Політико-владним стосункам українського козацтва та литовського князівства присвячена колективна монографія «Українське Козацтво і Велике князівство Литовське» [4].

Метою статті є простежити еволюцію та характер взаємостосунків між гетьманом І. Виговським та опозиційною до нього «промосковською» козацькою старшиною. Ми можемо навіть припустити, що штучний поділ України на «Схід» та «Захід» бере початок з тих часів. Постійно говорячи про єдність релігії, спільне політичне минуле – «Київську Русь», Москва в такий спосіб формувала на території козацької держави своєрідні лояльні до неї «групи інтересів» та «групи тиску».

Матеріали та методи Досліджуючи політичну складову взаємовідносин українського гетьмана та опозиційної до нього старшини, використовувалися методи опису, порівняння, аналізу, синтезу та порівняння.

Погоджуючись з підходом американського вченого Д. Трумена, який «розмежовував групи інтересів як певний соціальний суб-

страт і групи тиску як їх політичне відображення» [5, с. 124] зазначаємо, що московській верхівці вдавалося із груп інтересів, які існували всередині тогочасного українського суспільства, сформувати групи тиску на базі певного кола представників козацької старшини, котрі протистояли гетьманській владі, в цьому випадку І. Виговському. Подібні «групи тиску» виникали не на порожньому місці. Важливу роль у їх консолідації відіграла та частина українського духовенства, яка своєю місією вважала всіляко сприяти тому: «чтобъ ужь имѣли единого государя и до кого склонятися» [6, с. 32]. Так у своєму листі ще 2 жовтня 1657 р. до путивльського воєводи зауважував ніжинський протопоп М. Філімонович.

Примітно, що в цей період (осінь 1657 р.) гетьман і старшина були єдині у своєму прагненні зберегти козацькі вольності непорушними. Як свідчать путивльські воєводи: Микита Зузін та Микита Наумов у своїй відписці на ім'я царя Олексія Михайловича, козацька еліта виступала проти намірів Москви понаставляти в містах Гетьманщини своїх воєвод та збирати податки з місцевого населення на царське ім'я. Переказуючи слова миргородського міщанина, який торгував селітрою у Путивлі, згадані вище воєводи повідомляли: «...и противъ прежнего договора царское къ намъ не устоялъ, и гетманъ Иванъ Выговской и мы, старшина, царскому величеству воль своихъ не уступимъ, и воеводъ его царского величества не хотимъ, и хотимъ отъ его царского величества отступить...» [6, с. 39].

Ті самі воєводи (М. Зузін та М. Наумов) у черговій відписці на царське ім'я, датованій 25 жовтня 1657 р., передають відомості, добуті М. Юдіним – московським «лазутчиком».

За інформацією М. Юдіна, він був особисто присутній на Корсунській раді 12 жовтня 1657 р., коли обговорювалися питання зовнішньої політики Гетьманщини, зокрема можливої зміни протекторату з московського на шведський. Зі слів московського агента, проти цього виступили: «...Павель Тетеря и полковникъ Нѣжинской Григорей Гуляницкой, Плотавской Пушкаренко, Прилуцкой Петръ Дорошенко, Рыклѣвской полковникъ же... [6, с. 44]», натомість проти московської протекції висловилися: «...полковники Зеленской, Багунъ... [6, с. 44]». Як вказує московський шпигун, Іван Виговський, резюмуючи обговорення, підтримав позицію П. Тетері, Г. Гуляницького та Пушкаря.

Звісно, такі повідомлення можна було б вважати правдивими та об'єктивними, проте дозволимо собі засумніватися в цьому. Перш за все, з нашої точки зору сумнівним є факт того, що, як вказано в отписці, «посадцкой чѣловекъ Ни-колка Юдинъ», не маючи жодного офіційного статусу, якого направили лише «для провѣдыванья всякихъ вѣстей», міг бути присутній на раді гетьмана та старшини. З іншого боку, навіть якщо такий факт і мав місце, то можемо припустити, що обговорення подібного питання та особливо заключний «промосковський» висновок І. Виговського були лише гарно зрежисованим спектаклем, розрахованим на те, що М. Юдін повірить у політичну лояльність гетьмана та старшини і, найголовніше, повідомить про це царський уряд.

Натомість про дії деяких представників козацької старшини, направлених проти гетьмана І. Виговського, згадується у листі київського воєводи Г. Ромодановського до царя, який датований 28 жовтня 1657 р.: «...а въ Запорожьѣде нынѣ у Черкасъ мятежь учинился великой... и онъ де гетманъ Иванъ Выговской, за такіе ихъ великіе заводы и бунтъ ...на нихъ въ Запорожьѣ съ Черкаскимъ войскомъ идетъ ихъ усмирить» [6, с. 49].

Український гетьман, намагаючись уникнути збройного протистояння з Полтавським полком та запорожцями, у 14 травня 1658 р. видає універсал, в якому закликає припинити ворожі дії. Для нас цей документ цікавий перш за все тим, що його змістовна частина дає можливість простежити головних винуватців цього збройного антигетьманського виступу. В універсалі гетьман чітко вказує, що саме старшина намовляє козацьку чернь до бунту: «Ажно ваша старшина и нынѣ, привлащаючи себѣ особныя нѣкоторые грамоты, васъ злымъ оболганіемъ на братью вашу приводятъ, простоту вашу своими уводя и обманивая промыслами... А что нѣкоторые изъ старшихъ вашихъ облыгають, какъ бы есмь имѣли на пролитіе крови христіянскія Орду нанять, того не будутъ мочи довести...» [7, с. 75 – 76].

З різницею у два дні, а саме 16 травня 1658 р., І. Виговський пише інший універсал, знову звертаючись до рядового козацтва Полтавського полку: «Не вѣрте жъ впредь ложнымъ словамъ, которіе васъ то волею его царского величества, то помощію съ Москвы, то различными грамоты и привилеями манили...» [7, с. 76]. Хоча далі за текстом гетьман посилається на царську підтримку

його дій, зрозуміло, що старшинська опозиція проти гетьмана підтримувалася північним сусідом, бо лише про її привілеї та грамоти він згадує в документі.

Про підтримку московським урядом опозиції до І. Виговського йшлося у розмові гетьмана з царським посланцем піддячим Яковом Портомоїним у серпні 1658 р. Український гетьман стверджував, що за даними, які надходять з різних полків, боярин Василь Шереметев та князь Григорій Ромодановський мають на меті розпочати військові дії та загрожують життю гетьмана. Способом тиску на законну гетьманську владу московські вельможі обрали грабежі та розорення місцевого насе-лення, а окрім цього «...князь Григорей Григорьевич Ромодановской возить съ собою своевольниковъ Барабаша да Лукаша, и иныхъ многихъ Черкасъ къ себѣ въ полкъ принялъ...» [6, с. 189].

Єдиним прийнятним методом боротьби з ворогом, з точки зору гетьмана І. Виговського, був збройний спротив: «...А естли де будеть государевы ратные люди учнутъ за тѣхъ своевольниковъ стоять или учнутъ какой задоръ въ Черкасскихъ городѣхъ чинить, и онъ де, гетманъ молчать не будеть» [6, с. 189]. У розмові з московським послом гетьман згадав також про те, що московський уряд не захотів допомогти йому (І. Виговському) у боротьбі з Пушкарем, водночас після того як опозиція була переможена, князь Г. Ромодановський «...принялъ къ себѣ въ полкъ многихъ своевольниковъ и держить ихъ у себя» [6, с. 190].

Український гетьман був сповнений рішучості знищити сваволлю в будь-який спосіб. Саме тому, І. Виговський з допомогою татар сподівався побороти нових опозиціонерів. Разом з тим, усвідомлюючи, що Барабаш та інші підтримуються московськими військами, гетьман заявив царському послу: «...И естли де будеть тѣхъ своевольниковъ учнутъ укрывать въ его царского величества въ городѣхъ или въ полкѣхъ, и онъ де, гетманъ, за тѣхъ своевольниковъ и съ государевыми ратными людьми учнетъ битьца...» [6, с. 191].

У той самий полтавський полк у листопаді 1658 р. було направлено ще один гетьманський універсал із закликом до спільних дій. З тексту універсалу зрозуміло, що це не перше звертання І. Виговського до старшини та козаків згаданого полку. Гетьман закидає козакам таке: «...Дивуемся вамъ не помалу, что в тяготу не-

волѣ неприятеля, на вольности наши войсковые наступаючи, сами добровольне идете...» [7, с. 88], водночас він застерігає, «...естли не образумитесь ...ничего иного намъ учинить не придетца, только Богом милостивымъ освидѣтельствуюсь и всѣмъ Войскомъ нашимъ Запорожскимъ укажемъ вашу всему свѣту злость...» [7, с. 88].

Так само невдоволеним був І. Виговський і ставленням полтавських жителів до гетьманської влади та їх опозиційності до місцевого полковника – на що він вказує в універсалі до мешканців Полтави, також в листопаді 1658 р.: «...а теперъ доходитъ насъ вѣдомость, что вы, не будучи того послушными, вновь до бунтовъ скланяетесь, и въ послушаніи пану полковнику своему пану Филону Горкуши бытъ не хочете...» [7, с. 89].

Як бачимо, опозиційні до гетьмана настрої у цьому полку були досить сильні ще й в листопаді 1658 р. Водночас слід уточнити важливий факт: оскільки універсали було написані після укладення Гадяцького договору (16 вересня 1658 р.), то ворогом для І. Виговського (на час видання згаданих універсалів) були московські війська.

Про системний характер підтримки московським урядом сил опозиційних до І. Виговського свідчать багато різноманітних фактів. Постійність контактів та співпраці між московськими воєводами та політичними опонентами українського гетьмана підтверджується в процесі чергових переговорів українського уряду на чолі з І. Виговським та московським посланцем дяком Василем Кікіним, які відбувались з кінця серпня до початку вересня (10 вересня) 1658 р. Гетьман повідомляв московському дипломату, що воєвода князь Г. Ромодановський підтримує своєвільників: Барабаша, Лукаша та Довгаля. Водночас він та його військо на шляху до Білгорода йдучи через українські міста, «...и (насилъ)ство и грабежь и обиды православнымъ християномъ чиниль и многихъ дѣтей ...и у матерей въ полонъ поимали» [6, с. 149]. Саме тому гетьман разом зі старшиною, взявши за союзників татар вирішили мстити Ромодановському та зрадникам Війська Запорозького.

Водночас, як стверджував І. Виговський, згаданий вище московський воєвода, ставить під сумнів легітимність гетьманської влади, бо видав лист, в якому сказано: «... И по указу великого государя царя... окольничей и воєвода велѣль быти въ Прилутцкомъ

полку въ полковникахъ на Петрово мѣсто Дорошенка Якову Воронченку...» [6, с. 149].

Гетьман нагадував В. Кікіну й про те, що інший представник московського уряду, а саме боярин Василь Шереметев, забрав в полон рідного гетьманового брата Данила Виговського, а багатьох козаків та міщан повбивав. Саме через те, що згадані московські урядовці «...(много Малой) Росіи зла починили и права наши поломали, паче же того, что и церкви божіи попалили и иноковъ и инокинь и иные многіе християнскіе души невинне помордовали мстити будемъ» [6, с. 151], – наголошував гетьман. В ході переговорів, український гетьман вказував московському посланцеві також на таку важливу для козацького загалу річ як розподіл владних повноважень на теренах Гетьманщини. Виговський заявляв: «...и управлятись станемъ такъ пока насъ всѣхъ станеть;» [6, с. 151].

Для В. Кікіна подібні заяви українського гетьмана були неприйнятними, бо не відповідали тій формі державного правління, в якій він (В. Кікін) соціалізувався та якій притаманні ознаки деспотії. Український дослідник В. Тимошенко наголошує, що для деспотії «...характерна ніким і нічим не обмежена влада правителя над усіма членами суспільства, його цілковита сваволя, крайня централізація влади і безправність підданих» [8, с. 166].

Натомість В. Кікін відповів І. Виговському так: «... то не есть дѣло подданныхъ ...(управ)лятись самимъ между собою...» [6, с. 151]. Наголошуючи на цій характерній особливості московської політичної культури, ми принагідно вказуємо на те, що саме ця різниця між «політичними світами» Гетьманщини та Московської держави в подальшому ставатиме однією з головних причин політичних конфронтацій та військових конфліктів між двома державами.

Дозволимо собі висловити гіпотезу про те, що представники московської (далі: російської) політичної еліти пізніше неодноразово вказуватимуть на подібні політичні протиріччя та способами їх подолання вважатимуть, наприклад, такі: знищення політичних інститутів Гетьманщини; ліквідацію української політичної еліти – козацької старшини, а саме тієї її частини, яка не погоджувалась на трансформацію в російське дворянство; перетворення козацтва на підданих російських аристократії. При цьому вони завжди апріорі

позбавляли козацьку еліту й козацтво загалом, права політичної суб'єктності.

Козацька старшина, маючи право голосу на раді в гетьмана, також висловлювалась з приводу взаємовідносин Гетьманщини з московськими вельможами зокрема та царським урядом загалом. Так, наприклад, зі слів В. Кікіна, реакція полковників була такою: «... Корсунской полковникъ (Иванъ) Краховецкой говорилъ: какъ де у(видѣли) вы гетмана съ войскомъ въ зборѣ, и ... въ то время и Барабаша послали! А полковникъ Джулай говорилъ: Москва вся зрадлива» [6, с. 153].

Про єдність позиції гетьмана та старшини, щодо подальших політичних кроків та військових дій свідчить і згадка московського посланця про те, що: «И Нѣжинской полковникъ Григорей Гуляницкой говорилъ съ клятвою...они и всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ и нынѣ гов...и мстити хотятъ. Будучи они подъ властію королей Польскихъ и великихъ князей Литовскихъ, за права и вольности свои стояли и бились и изъ неволи высвободились» [6, с. 153 – 154].

Про підтримку Москвою опозиційних до гетьмана сил йшлося й в черговій розмові В. Кікіна з козацькою старшиною, яка відбулася 4 вересня 1658 р. у наметі Ю. Немирича. Лояльна до гетьмана І. Виговського старшина закидала московському послу намір В. Шереметева та Г. Ромодановського, які відповідно до царської грамоти: «...промысль чинить надъ гетманомъ и надъ всею старшиною, чтобъ ихъ переимавъ, побить» [6, с. 157]. Як окремий доказ В. Кікіну було надано лист В. Шереметева котрий московський воевода розсилав по містечках Гетьманщини. В цьому листі, зокрема вказувалося: «...И вамъ бы царского величества полковникомъ и сотникомъ и атаманомъ ясауломъ и козакомъ и мѣщаномъ и всей черни, къ измѣннику къ Ивашку Выговскому не приставать, а всемъ быти надежнымъ на милость великого государя нашего...» [6, с. 160].

Звісно, стверджувати, що козацька старшина тотально підтримувала дії І. Виговського, було б несправедливим. Опозиційні настрої, у латентній формі, завжди притаманні тій частині політичної еліти, яка мріє про пернач полковника чи булаву гетьмана. Згадує про подібні випадки у своєму статейному списку й В. Кікін. Так, зокрема він повідомляє про військового осавула Ф. Вовка, який

розповів про згоду між гетьманом та Карачбеєм, про намір І. Виговського послати полковника Г. Гуляницького під Київ та обіцяв «...великому государю служить и всякіе вѣсти сказывать» [6, с. 155], за це й отримав дві пари соболів та був нагодований.

Інший представник козацької старшини І. Ковалевський (генеральний осавул при гетьманах Б. Хмельницькому та І. Виговському) [9, с. 8], якого московський посланець титулує «...бывшим войсковым ясауломъ», зі слів останнього, запевняв у своїй лояльності до царя та переконував, що «...тотъ де умыслъ и преступленіе присяги къ великому государю нашему... не во многихъ людехъ» [6, с. 156].

Цікаво, що розповідаючи про цей візит І. Ковалевського, В. Кікін, між іншим, згадує, що цей козацький старшина з його власних слів відмовився їхати на переговори до Москви, бо «...опасаетца себѣ задержанія и ссылки» [6, с. 156]. Це уточнення є свідченням того, що досвідчений козацький дипломат був добре обізнаний з принципами ведення міжнародної політики, які сповідує царський уряд, що неодноразово використовував заручників, як аргумент при веденні переговорів.

На жаль, події сьогодення свідчать, що подібні «методи» й зараз активно використовуються у сучасній політиці Москви стосовно України.

Вдаючись до найменших подробиць, царський посланець занотує у своєму звіті відомості про візит до нього військового судді Федора Лободи та «Чигиринской старой козакъ Феодоръ Коробка» які повідомили В. Кікіну про те, що «... полковники де, Корсунской Иванъ Краховецкой и Черкаской Феодоръ Джулай, и Павель Тетеря приговаривали тебя задержать и отдати Татаромъ...» [6, с. 164].

Повертаючись назад до Москви, В. Кікін згадує про те, що козацький атаман одного з сіл поблизу Миргорода, виїхавши йому на зустріч, повідомив: «...они де и всѣмъ Миргородцким полкомъ не хотятъ итить къ гетману и съ часу на часъ ожидаютъ царского величества воеводъ къ кому бѣ пристать и сопча того измѣнника и крестопреступника бить» [6, с. 165].

Оцінюючи події цього періоду гетьманування І. Виговського та позицію північного сусіда Гетьманщини, відомий український вчений-історик В. Кривошея писав: «...Москві потрібний був мо-

нархіст Виговський, але монархіст промосковський, а не український. Відтак, і республіканець Пушкар, і монархіст Виговський були ворогами Московської держави-імперії. На місцевому ж ґрунті, будь-які спроби гетьманів еволюціонізувати в бік монархізму завжди зустрічали протидію як прибічників українських республіканських традицій, так і прибічників російського монархізму» [10, с. 21].

Як бачимо дані, занотовані в статейному списку лише одного московського посла В. Кікіна, дозволяють констатувати той факт, що в часи гетьманування І. Виговського вже можна досить чітко окреслити формування декількох «партій», або «груп інтересів», які можна поділити за геополітичною орієнтацією на: промосковську, пропольську частину та протатарську (проосманську). І хоча представників останньої ми не спостерігаємо тут (у записках В. Кікіна), але той факт, що гетьман І. Виговський активно долучає татар для боротьби з опозиційною старшиною та московськими представниками В. Шереметевим та Г. Ромодановським, говорить сам за себе.

Результати та їх обговорення Це дуже важливий аспект, з нашої точки зору він вартий особливої уваги, як бачимо: серед представників козацької старшини як вищого рангу, так і тої, яка знаходилась значно нижче на ієрархічних щаблях, все чіткіше вимальовується тенденція до служіння протектору, в даному випадку московському царю, «за соболю». І якщо поведінку сільського козацького отамана можна було якось зрозуміти, то «спіймати, вичленити» мотиви, наприклад, І. Ковалевського чи Ф. Коробки, важко. Пояснення таких їх антигетьманських дій лише небажанням повертатись до складу Речі Посполитої ми вважаємо занадто простим, водночас, складно також уявити, що вони (представники старшини) припускали можливість таким чином здобути собі важливі політичні дивіденди у вигляді високих посад у Гетьманщині та матеріальних статків, які такі посади могли б гарантувати. Можна погодитись з В. Кривошеєю про важливість республіканських традицій у Війську Запорізькому, за таких умов і Ф. Коробка і І. Ковалевський повністю підходять на роль прихильників низових козацьких традицій, за якими гетьман лише перший серед рівних. Водночас таке пояснення виглядає як дуже проста, а тому малоймовірна відповідь на складне запитання з багатьма невідомими.

Висновки. Узагальнюючи вище викладений матеріал, спробуємо зробити висновки. У представників козацької старшини було безліч «стимулів» для протистояння з гетьманом. Ці стимули були як матеріального, так і нематеріального характеру. Допускаємо, що служба Москві «за соболями» була менш характерна для представників вищого щабля старшини, натомість середній прошарок, який мав «промосковську» орієнтацію, сприймав такий спосіб підтримки Москвою своєї лояльності як належне, водночас сподіваючись при зміні гетьмана, а отже політичної кон'юнктури, отримати й нові вищі посади в Гетьманщині.

Заради справедливості треба згадати, що І. Виговський, будучи у свій час генеральним писарем, передавав дипломатичну переписку Б. Хмельницького московським агентам теж «за соболями». Отже, тенденція до формування «промосковських» груп всередині козацької еліти чітко простежується вже з часу смерті Б. Хмельницького.

В умовах сьогоденної «гібридної» війни, Росія як держава, що вдалася до анексії частини суверенних українських земель, розпочавши військову експансію, також вдається до тактики підкупу, залякування, дипломатичного шантажу. Російська Федерація активно залучає наявний контрольований нею медіа-ресурс для формування та «цементування» частини українського населення навколо нео-імперських ідей так званого «русского міра».

Якщо методи агресора залишаються подібними, то власне й способи протистояння їм повинні також бути адекватними: єдність вітчизняної політичної еліти, консолідація громадянського суспільства, готовність до військового протистояння агресору.

Джерела та література

1. Смолій В. А. Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.) [монографія] / [В. А. Смолій, В. С. Степанков] ; НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2014. – 244 с.

2. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. : Т. 4 (1655–1658 рр.) / НАН України, Інститут

української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України, Канадський інститут українських студій. – К., 2015. – 540 с.

3. Чухліб Т. В. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI – XVIII ст.) / Т. В. Чухліб. – К.: Інститут історії України, 2014. – 105 с.

4. Марзалюк І. Українське Козацтво і Велике князівство Литовське / І. Марзалюк, А. Рагаускас, Р. Рагаускене, Г. Кіркене, В. Станіславський, В. Степанков, Б. Черкас, А. Бумблаускас, В. Смолій. – К.: ТОВ “Балтія-Друк”, 2014. – 200 с.

5. Фесенко В. В. Групи інтересів: політологічний енциклопедичний словник / В. В. Фесенко. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 123 – 124.

6. Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографической комиссією 1657 – 1659 / Изданы подъ редакцією Н. Костомарова. – СанктПетербургъ: Въ типографіи П. А. Кулиша, 1863. – Т. 4. – 276 с.

7. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) : матеріали до українського дипломатарію / Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Наукове товариство імені Шевченка, Центральний державний історичний архів України. – Київ-Львів, 2004. – 1088 с.

8. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1999. – Т. 2. – 744 с.

9. Кривошея В. В. Українська козацька старшина : Ч.1. Урядники гетьманської адміністрації / В. В. Кривошея. – К., 1997. – 103с.

10. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея. – Вид. 2-е, доп. – К.: видавничий дім «Стилос», 2004. – 391 с.

REFERENCES

1. Smolii, V. A., Stepankov, V. S. (2014). Instytut vlady v politychnii systemi Ukrainy (seredyna – druha polovyna XVII st.) [Institute of the power in political system of Ukraine (the middle – the second half of the XVII century)]. Kyiv: Naukova dumka, 244 p. [in Ukrainian].

2. Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr. [Sources on stories of national liberation war of the Ukrainian people of 1648-1658]. (2015). NAN Ukrainy, Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, Instytut istorii Ukrainy, Kanadskiy instytut ukrainskykh studii. (Vol. 4). Kyiv, 540 p. [in Ukrainian].

3. Chukhlib, T. V. (2014). Donechchyna ta Luhanshchyna – kozatski zemli Ukrainy (XVI–XVIII st.) [The Donetsk region and the Luhansk region – the Cossack lands of Ukraine (the XVI-XVIII centuries)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 105 p. [in Ukrainian].

4. Marzaliuk, I., Rahauskas, A., Rahauskene, R. et. al. (2014). Ukrainiske Kozatstvo i Velyke kniazivstvo Lytovske [Ukrainian Cossacks and Grand Duchy of Lithuania]. Kyiv: TOV «Baltia-Druk», 200 p.

5. Fesenko, V. V. (2004). Hrupy interesiv: politolohichni entsyklopedychni slovnyk [Groups of interests: political encyclopedia dictionary]. (2 d ed.). Kyiv: Heneza, pp. 123-124 [in Ukrainian].

6. Akty, odnoshashchiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye arheograficheskoy komissiej 1657 – 1659 [The acts relating to history of the Southern and Western Russia, collected and issued by the archaeological commission]. (1863). Izdany pod redakcieju N. Kostomarov. (Vol. 4). St. Petersburg: V tipografii P. A. Kulisha, 276 p. [in Russian].

7. Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilo vycha (1657-1687) [Universals of the Ukrainian hetman from Ivan Vygovsky to Ivan Samoylovich (1657-1687)]. (2004). Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevskoho, Naukove tovarystvo imeni Shevchenka, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. Kyiv-Lviv, 1088 p.

8. Shemshuchenko, Yu. S. (Eds.). (1999). Legal encyclopedia. (Vols. 1-6; Vol. 2). Kyiv: «Ukr. entsykl.», 744 p.

9. Kryvosheia, V. V. (1997). Ukrainiska kozatska starshyna [Ukrainian Cossack starshyna]. Kyiv, 103 p.

10. Kryvosheia, V. (2004). Henealohiia ukrainskoho kozatstva: narysy istorii kozatskykh polkiv [Genealogy of the Ukrainian Cossacks: Sketches of history of the Cossack regiments]. (2d ed.). Kyiv: «Stylos», 391 p.

Hetman I. Vygovsky and «pro-Moscow» starshyna opposition S. V. Poltavets

Abstract. The paper deals with the process of the formation of starshyna opposition before hetman I. Vygovsky. The evolution of relationship between hetman power and «pro-Moscow» oppositional starshyna is considered. The mechanisms and methods which were used by the Moscow government in fighting against hetman I. Vygovsky are investigated.

Keywords: *I. Vygovsky, Moscow diplomacy, colonels, Cossack starshyna, pro-Moscow trends, bribery.*

**ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ
І РЕАСИМІЛЯЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ
У 1648 – 1654 РОКАХ:
ІІ ТЯГЛІСТЬ ТА УРОКИ**

Розглянуто три періоди реасиміляції української шляхти, перший з яких – наймасовіший – презентують Іван Виговський та ряд інших його сучасників. Проблему розглянуто у світлі минулих і нинішніх політичних подій.

Ключові слова: *українська шляхта, асиміляція, реасиміляція, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Берестейщина, демократична еліта.*

Асиміляція української еліти, іншими словами – шляхти, провідної верстви, – це одна з найболючіших проблем не тільки нашої історії, а й сучасності. Бо наслідки асиміляції (а паралельно й знищення видатних українських діячів) бачимо навч і тепер. Йдеться, звісно, не про т. зв. «політиків», які живуть одним днем, а, насамперед, державників, які мислять широко, глобально – на десятиліття, а то й століття, вперед.

Ми і зараз не маємо таких державників-провидців. Навіть рішучий В'ячеслав Чорновіл проявив світоглядну обмеженість і відкинув пропозицію президента Леоніда Кравчука йти з Рухом у владу та очолити уряд, а сказав, що переходить у «конструктивну» опозицію. Повторилась ситуація 1918 року, коли Павло Скоропадський запросив до державницької співпраці національно-демократичні сили, зокрема С. Петлюру, В. Винниченка, М. Міхновського, – і вони відмовились, бо гетьман, мовляв, не соціаліст, а пан, поміщик, аристократ.

Та й славний Богдан Хмельницький прийшов до державницького розуміння дещо запізно – і прогавив свою, а заодно й нашу державобудівну «зоряну годину», як назвав Стефан Цвайг шанс, який випадає раз у житті.

Річ у тім, що вже до повстання 1648 року Україна не мала своєї провідної верстви, а отже, державницька традиція була втрачена...

Асиміляція нашої еліти почалася після Люблінської унії 1569 року. До цієї Унії був тільки один випадок переходу в польський табір і латинство. Цим відступником був князь Іван Сапіга. Після Унії це явище стало масовим.

Особливо посилювався вплив шляхти по смерті 1608 року київського воєводи Василя Костянтина Острозького...

У передмові до 1 тому IV частини «Архіву Юго-Западной Росии», що його 1867 року видала *Київська комісія для розбору древніх актів*, – ця передмова називається «О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России», – автор наголошує, що в краї «изо всей живущей в ней шляхетской массе едва ли найдется и десятая часть коренных поляков; все же остальные состоят из родов чисто русского происхождения, совратившихся в латинство и ополячившихся».

І далі: «Нам удалось (...) привести в положительную известность русское происхождение 711 здешних шляхетских родов». 711 – то дуже значна цифра, адже йдеться не про якийсь простолюд, а про спадкову маєтну, та й інтелектуально-культурну еліту, провідну верству кожної нації...

Але спалахує українське повстання під проводом Богдана Хмельницького – і до рідної нації повертаються її, за висловом Євгена Сверстюка, «блудні сини України»: Михайло-Станіслав Кричевський, Станіслав Мрозовицький (прославлений у народній пісні як Морозенко), Іван Креховецький (з Галичини), брати Михайло та Юрій Стеткевичі, брати Юрій та Степан Немиричі, шляхтич Соболь – перед тим секретар київського воєводи Кисіля – та безліч інших, серед яких виокремлюється постать й Івана Виговського.

Відомий факт: у битві під Жовтими Водами ротмістра польського війська Івана Виговського захопили союзники Богдана Хмельницького – татари. Але мудрий гетьман викупив Виговського з полону, аби він служив не Речі Посполитій, а Україні. Разом із Виговським до української нації повертаються і його кривні брати: Данило, Костянтин, Федір і Василь, а також тисячі представників дрібнішої скатоличеної та спольщеної української шляхти. Вони верталися до питомого «руського благочестя», вступали до Війська Запорозького, «козачились» і творили ту провідну сус-

пільну верству, ту нову національну еліту, яка взяла на себе функції управління козацько-селянською армією та будівництва Української держави.

Наведу промовистий факт. 20 червня 1657 року, вже після горезвісної Переяславської угоди, до гетьманської столиці у Чигирині прибула делегація з Пинська з проханням прийняти тутешню шляхту до Війська Запорозького, тобто увійти до складу Української Держави...

Про це – про присягу «миловитих панів шляхти пинської, дану гетьманові Богдану Хмельницькому» – пише Вячеслав Липинський у своєму блискучому дослідженні «Україна на переломі. 1657 – 1659». І далі пояснює, що за давніх часів цей край належав до княжої Русі і мав «назву землі Турово-Пинської. По упадку Київської Держави земля Турово-Пинська належала до держави Русько-Литовської». Після Люблінської унії 1569 р. було утворене Берестейсько-Литовське воєводство, «що не ввійшло до земель коронних, а осталося надалі в складі злученого тепер з Польщею Великого Князівства Литовського».

Пинський повіт обіймав «територію всього поріччя Прип'яті мало не до Мозиря», також і волинське Полісся, а точніше – північні частини Ковельського, Луцького і Ровенського повітів. Тому так важливо для козацької держави було мати ці окраїнні землі під своєю владою.

Липинський перераховує 57 видатних місцевих родів (хоча далеко не всі), серед яких – зверніть увагу! – Гедройці, Ожешки, Костюшки, Олеші, Висоцькі, Терлецькі...

Це, зазначу принагідно, пояснює особливу любов до українства засновника в Парижі часопису «Культура» Єжи Гедройца, дружнє листування Елізи Ожешко з Іваном Франком, причому з її ініціативи; це пояснює, чому Тадеуш Косцюшко 1795 року звертався до галицьких українців підтримати польське повстання (його відозва зберігається у Львові в історичному архіві).

У цьому переліку є і прізвище *Достоевські*, успадковане від назви села Достоеве. А де це село? В тому ж таки Пінському повіті, зараз воно у складі Іванівського району Брестської області. А Берестейщина, як знаємо, не білоруська, а українська етнічна територія.

(1991 року за дорученням Львівського крайового Руху я побував у Бересті, виступав перед зборами членів Українського громадсько-культурного об'єднання Берестейщини і бачив, з яким болем українці сприймали те, що живуть поза Україною)...

Отож геніальний класик Фьодор Михайлович Достоевській мав – це уже доведено – українське коріння. Як, зрештою, і Лев Николаєвіч Толстой, чий рід по жіночій лінії походить від гетьмана Івана Скоропадського.

Коротше кажучи, повернення до свого народу у 1648 – 1654, та й у наступних роках (до Руїни) – це була перша хвиля реасиміляції. І ця реасиміляція мала масовий і благодотворний характер.

Якби повстання під проводом Богдана Хмельницького, а потім Івана Виговського (маю на увазі Гадяцьку унію 1658 року та погром московитів під Конотопом 1659-го), увінчалось загальною перемогою, то українським письменцем був би Генрик Сенкевич (Галина Журба у спогадах «Далекий світ» пише про Сенкевича як про спольщеного русина «Сенька»), українськими письменниками були б Гоголь, Чехов (обидва етнічні українці), Достоевський, Толстой, Некрасов, Короленко, Бунін, Мережковський, Маяковський, Анна Ахматова, Паустовський, Зоценко – список довжелезний...

І все ж процес реасиміляції, хоча й не так масово, але якісно, відновився у другій половині XIX століття, коли до українства повернулися, – назвемо найбільш визначні імена, – університетський керівник Михайла Грушевського визначний історик Володимир Антонович; етнограф та економіст Тадей Рильський (батько геніального поета Максима Рильського); етнограф Борис Познанський; мовознавець Кость Михальчук, як рівно ж такі вихідці із здрібнілої шляхти, як публіцист Михайло Драгоманов, композитор Микола Лисенко і ряд інших.

Це була, можна сказати друга хвиля реасиміляції, яку, разом із польським січневим повстанням 1863 року, погасила царська адміністрація (згадаймо хоча б зловісний циркуляр Валуєва про заборону друку українською мовою)...

Третю хвилю репрезентують граф Роман Шептицький, у чернецтві – Андрей; та його брат Казимир, у чернецтві – Климентій; граф Михайло Тишкевич, «Микола лицар фон Василько» (такий мав титул), письменниця Галина Журба, відтак генерал Павло Ско-

ропадський (вже під час Визвольних змагань) і низка інших патріотів – не кажучи вже про сповідників «територіального патріотизму», як-от благородний поляк Вячеслав Липинський – найвидатніший український історик державницької школи.

Тобто явище повернення до своєї нації «блудних синів і дочок України», а надто аристократичного походження, мало більш ніж важливе, можна сказати – вирішальне, значення для відновлення та закріплення політичної самостійності. Бо тогочасна демократична еліта, правильніше – інтелігенція, яка вийшла з лона народу, не мала ні організаторських навиків, ні зв'язків з представниками вищих класів, ні належної політичної культури та державницького досвіду й хисту, мислила передусім вузько-соціальними, а не загальнонаціональними категоріями.

Звідси несполучність двох еліт: демократичної та решток давньої аристократичної, маєтної (Павло Скоропадський, Дмитро Дорошенко та ін.) під час Визвольних змагань 1917 – 1921 років, тоді як таке поєднання у часи Хмельниччини призвело до блискучих перемог і надій. Головну роль у цьому плідотворному симбіозі відіграв Хмельницький, який не відштовхував, а залучав до місії визволення України і духовенство, і селянство, і всіх бажаючих іноземців, навіть учорашніх супротивників, у тому числі й родовитого шляхтича Івана Виговського.

На цьому історичному тлі постать гетьмана-аристократа Івана Виговського стає дедалі яснішою і привабливішою. Він щоденно наближається до нас. Він удруге повертається до своєї нації в усій своїй величі. Це я відчув і в *селі Руда* Жидачівського району на Львівщині під час Другої Всеукраїнської наукової конференції «Витоки та становлення козацького руху на етнічних землях України (до 360-річчя битви під Конотопом)», яка відбулася 30 червня цього ж таки 2019 року.

Це я відчуваю і сьогодні, в знаменитому місті Барі, де зібралися віддані знавці діяльності незабутнього гетьмана і не менш віддані його шанувальники. Завершу своїм віршем «Виговський»:

Читав Акафіст... Вивели надвір.
Впритул рушниці... Потемніла днина.
Вп'ялась у груди куля, наче звір,
І впала мертва, вчувши це, дружина.

Вітчизну давню бачу, як живу,
І тризну я щораз нову справляю.
Дедалі більше вічністю живу,
Батуринців од ката затуляю.

Така скрижаль! І жаль мене бере:
Змінити хід подій ніяк не можу.
Хіба у слові правди, що не вмре,
Я кривду невисипущу переможу.

Олексій Бакалець

РОЛЬ ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Автор дослідження робить спробу розкрити роль визначного українського гетьмана, соратника Богдана Хмельницького, барського старости Івана Остаповича Виговського в українській історії, показати його як творця нового вектору внутрішньої та зовнішньої політики Гетьманщини у 1659 – 1664 рр.

***Ключові слова:** гетьман, Гетьманщина, Гадяцький договір, Іван Виговський, Князівство Руське, Барське староство, Конотопська битва.*

У 2019 р. виповнилося дві важливі дати в історії України: 360-річчя переможної битви українського війська на чолі з гетьманом Іваном Виговським над 100-тисячною армією Московського царства під Конотопом та 360-річчя з часу призначення його королем Речі Посполитої Яном II Казимиром (1648 – 1676) барським старою.

До постатті Івана Остаповича Виговського зверталися багато українських істориків ХІХ – початку ХХІ ст: анонімний автор «Історії русів» [13], М. Маркевич [14], М. Грушевський [8; 9], І.

Крип'якевич [6; 12], Д. Дорошенко [10], Н. Полянська-Василенко [16], Ю. Мицик [7], О. Путро [11], О. Бакалець [1– 4], А. Сторожук [15], В. Белашов [5] та інші. Оцінки його діяльності були як позитивні так і негативні.

Іван Остапович Виговський (початок XVII ст. – 1664 р.) – гетьман України у 1657 – 1659 рр., соратник та наступник Б. Хмельницького, барський староста у 1659 – 1664 рр., походив із української служилої православної шляхти, яка проживала у Вигові Овруцького повіту Київського воєводства [1, с. 121]. За свідченням відомого історика Ю. Мицика в королівському універсалі Виговському на Барське староство (1659 р.) Ян II Казимир (1648 – 1676) пов'язує його родовід із знаменитими князями Глинськими [7, с. 190] (Рис. 1.). Про молоді роки майбутнього гетьмана не відомо майже нічого. Іван навчався у Києво-Могилянській колегії, добре вивчив українську, польську, церковнослов'янську, латинську, російську мови, був відмінним каліграфом. Самійло Величко свідчить, що Виговський був «вивченим вільним наукам, славився за дотепного і вправного у писарських справах» [7, с.191].

У кінці 30-х років XVII ст. Виговський розпочинає службу як юрист у міському суді Луцька, пізніше служить намісником підстарости, завідує канцелярією луцького земського суду, захищає права православних українців, став членом Луцького братства. Н. Полонська-Василенко свідчить про те, що Іван деякий час служив при польському уряді і був одружений з княжною Солемирецькою [16, с. 37].

У роки правління короля Владислава IV (1632 – 1648) Іван відзначився у боротьбі проти турецько-татарсько-ногайської агресії, а після поразки козацького повстання 1637 – 1638 рр. увійшов у тісні контакти з Б. Хмельницьким – тодішнім генеральним писарем Війська Запорозького. За свідченням сучасника, польського історика В. Каховського, лише напередодні Визвольної війни, І. Виговський, служивши у Києві секретарем канцелярії польської адміністрації в Україні, познайомився з чигиринським сотником Б. Хмельницьким. За втрату громадських книг був засуджений до смертної кари, але врятувався завдяки впливовим зв'язкам [11, с. 300].

Коли розпочалася національно-визвольна війна українців у 1648 р. проти порядків Речі Посполитої, Іван Виговський опинився

у кварцяному війську великого гетьмана коронного Миколи Потоцького, в ролі ротмістра брав участь у битві під Жовтими Водами, був поранений та потрапив у полон до татар. Під час Корсунської битви 26 травня 1648 р. кримський хан Іслам-Гірей III наказав прикувати бранця до гармати і тоді Івана врятував Б. Хмельницький [1, с. 121]. Виговський дав гетьману присягу вірно служити і додержав її, адже у 1648 – 1657 рр. він був незмінним генеральним писарем Війська Запорозького, організатором дипломатичної служби Козацької України, вів переговори з іноземними державами, управляв Генеральною, полковою та сотенною канцеляріями [14, с. 246]. Разом із Б. Хмельницьким розробляв умови Зборівського договору 1649 р., Кримського ханства з Польщею 1649 р., Білоцерківського договору 1651 р. з Річчю Посполитою та договору з Московським царством 1654 р. Але виступав проти запровадження в Гетьманщині спадкового гетьманату [9, с. 326 – 329].

Після смерті Б. Хмельницького 26 серпня 1657 р. Іван Виговський був обраний наказним гетьманом при шістнадцятирічному Юрію Хмельницькому. Фактично став гетьманом України 25 жовтня 1657 р. після представницької загальної козацької ради в Корсуні [5, с. 29; 10 с. 51]. Він проводив самостійницьку антимосковську політику, розгромив повстання козаків у травні 1658 р. на чолі із М. Пушкарем та І. Барабашем, підбурюваних Московією.

16 вересня 1658 р. Виговський у Гадячі підписав угоду з Польщею та Литвою про створення єдиної конфедерації держав, за якою Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства входили до складу Речі Посполитої як окрема держава під назвою Велике князівство Руське зі своїм гетьманом. Автор «Історії русів» досить негативно висловлюється про цю подію: «Як прибули до Виговського посланці польські з визнанням і затвердженням його на Гетьманство і з дипломом Королівським на ту гідність, то Пушкаренко вислав до Царя осавула полкового Бурлія з повідомленням про тих посланців та їхню комісію і що вони спільно з Виговським підбурюють війська і народ Малоросійський на сторону Польську і проповідують єдність з Польщею невідомо з якою метою» [13, с. 196].

Основними умовами Гадяцької угоди були:

- Україна, тобто землі у воєводствах Чернігівському, Київському і Брацлавському, стає вільною і незалежною країною і знов єднається із королівством Польським і Великим Князівством Литовським під назвою Великого Князівства Руського;
- складається спілка з трьох рівноправних народів, трьох вільних республік: Польської, Литовської і Руської (Української) під зверхністю короля Польського, котрого обирають усі три народи разом;
- Велике князівство Руське само порядкує своїми внутрішніми справами. Найвища законодавча влада належить Раді, котра складається з послів од усієї України;
- гетьман обирається на цілий свій вік і має найвищу виконавчу владу – сповняє волю Ради;
- Україна повинна мати свій суд, навіть найвищий (трибунал), де усі справи повинні одбуватися руською (українською) мовою;
- повинна мати свій скарб (казну), куди йтимуть усі доходи та податки з Українського народу, і можуть бути повернені тільки на потреби Великого Князівства Руського; мати своїх найвищих урядовців; своє військо 30000 чи більш козаків і 10 000 постійного війська, свою монету;
- усі найвищі урядовці повинні бути з українців;
- унія навіки скасовується, а митрополит і п'ять православних владик мають засідати у Сенаті нарівні з католицькими;
- у Великому князівстві Руському мають бути два руських (українських) університети (один у Києві), а нижчих шкіл – скільки забажається і скільки потрібно буде;
- усякому вільно заводити друкарні і друкувати які завгодно книжки;
- гетьман може подавати Королеві список тих козаків та міщан, кого він вважає за вартих, щоб король дав їм шляхетство [14, с. 261 – 262].

Але ця угода не була реалізована. На думку М. С. Грушевського, воз'єднання з Річчю Посполитою означало нехтування здобутків національної революції і це привело Виговського до кон-

флікту не тільки з народними масами, але із старшиною, які в козаччині вбачали найвищі цінності [8, с. 232].

Московський цар Олексій Михайлович (1645 – 1676), стурбований Гадяцькою угодою, направляє в Україну 100-тисячну регулярну армію. Успішна оборона м. Конотопа на Лівобережжі 11 травня – 9 липня 1659 р. дала змогу І. Виговському виграти час і зібрати чимале військо – 60 тисяч козаків, кримських татар, німців, поляків, сербів, молдаван [12, с. 218 – 219]. 24 червня І. Виговський під Шаповалівкою, як пише літописець Самійло Величко, розбив «значну партію московського війська», очевидно роз'їзд. У цей час із сходу на Київ вирушило 100-тисячне московське військо під командуванням князів О. Трубецького, С. Пожарського, Г. Ромадановського, С. Львова, Ф. Куракіна [7, с. 227].

Вирішальна битва між українсько-татарськими та московськими військами відбулася 28 – 29 червня 1659 р. під Конотопом (сучасна Сумщина). Московське військо було повністю розгромлене. 40000 московітів на чолі із князем О. Трубецьким полягло на полі бою. «У жалібному одязі цар Олексій Михайлович вийшов до народу, і жах охопив Москву», – так писав про цю подію російський історик С. Соловйов [7, с. 228].

Але пізніше козаки, очолювані І. Богуном та кошовим отаманом І. Сірком, з допомогою московських військ розбили загони І. Виговського, у жовтні 1659 р. на Чорній раді він за пропольську орієнтацію був усунутий від гетьманства, переїхав на Поділля, яке в той час знову відійшло до Речі Посполитої [14, с. 265]. За свідченням М. Грушевського Виговський був призначений барським старостою, а також київським воєводою, він деякий час проживав із сім'єю у Барі [9, с. 326]. На думку Ю. Мицика «останній титул був ефемерний, але давав звання сенатора Речі Посполитої. Місто Бар на Поділлі стало місцем постійного мешкання Виговського» [7, с. 232].

У 1662 р. І. Виговський побував у Львові разом з Ю. Любомирським, коронним маршалом. Про цю подію свідчить львівський мемуарист М. Голинський, який навів також стислий опис зовнішності колишнього гетьмана: «Людина висока, ніс великий, борода жовта». З інших джерел відомо, що Виговський вписався того ж року до львівського православного братства [7, с. 233].

У 1664 р. І. Виговський за наказом гетьмана Правобережної України П. Тетері був заарештований, безпідставно звинувачений у зраді польського короля Яна II Казимира і 27 березня 1664 р. страчений у с. Вільхівцях [1, с.121].

Гетьманом в умовах «Руїни» стає Юрій Хмельницький (1659 – 1663), але зупинити громадянську війну в Гетьманщині йому не вдалося, після Андрусівського перемир'я у 1667 р. відбувся поділ України на дві частини: Правобережну, де гетьманом був орієнтований на Польщу П. Тетеря, і Лівобережну на чолі із І. Брюховецьким, якого підтримало Московське царство [9, с. 335]. Таким чином, то був період глибокої кризи української державності, фактичної громадянської війни – Руїни. Але відчайдушна спроба гетьмана І. Виговського зберегти незалежну Українську козацьку державу нарівні з Литвою та Польщею, переможна Конотопська битва 1659 р. над відбірною армією Московського царства, мають велике історичне значення [4, с. 3].

Про окремі сторінки з життя та діяльності І. Виговського як видатного українського гетьмана та барського старости ми зможемо дізнатися більше, опрацювавши магістерську дисертацію М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст.» та відвідавши і переглянувши експозиції Барського районного історичного музею [2, с. 18 – 19].

Джерела та література

1. Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку XXI століття. Навчальний посібник для студентів вузів / О. А. Бакалець. – Львів: Магнолія, 2015. – 576 с.
2. Бакалець О. А. Барський районний історичний музей. Путівник / О. А. Бакалець. – Вінниця: ФОП Рогальська І. О., 2014. – 46 с.
3. Бакалець О. А. Скарби Барської землі Поділля XIV – XVIII ст.: історико-нумізматичне дослідження / О. А. Бакалець. – Вінниця: ФОП Рогальська І. О., 2017. – 128 с.
4. Бакалець О. А. Постать гетьмана Івана Виговського в українській історії (до 360-річчя Конотопської битви) / О. А. Бакалець // Подільський край. – 2019. – 22 листопада. – С. 3.

5. Белашов В. І. Глухів – столиця гетьманської України (1708 –1782): від перших поселень до сучасності). – Суми: ТОВ «ВПП Фабрика друку», 2019. – 420 с.
6. Велика історія України: У 2-х томах. – Том II / Передмова доктора І. П. Крип'якевича. – К.: Глобус, 1993. – 400 с.
7. Володарі гетьманської булави. Історичні портрети / Автор передмови В. А. Смолій, ред. О. М. Дмитренко. – Київ: Варта, 1995. – 560 с.
8. Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст. / М. С. Грушевський. – Львів, 1996. – 625 с.
9. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К.: Тов. «Петро Барський», 2018. – 576 с.
10. Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х томах. – Т 2. – Київ: Глобус, 1992. – 349 с.
11. Історія України в особах IX – XVIII ст. / Кер. авторського колективу В. Замлинський. – Київ: видавництво «Україна», 1993. – 396 с.
12. Історія українського війська з 383 ілюстраціями в тексті. У 2-х томах. – Том.1 / І. Крип'якевич, Б. Гнатович. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – 288 с.
13. Історія русів чи Молої Росії / Передмова В. Шевчука, переклад І. Драча. – Київ: видавництво «Радянський письменник», 1991. – 317 с.
14. Маркевич М. Історія Малоросії / Відп. ред. і автор передм. Ю. С. Шемшученко. – Київ: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – XVI; 664 с.
15. Сторожук А. І. Подільський Бар та його околиці: історія і сучасність (Події. Особистості. Факти). Навчальний посібник. – Київ, 2010. – 282 с.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х томах. Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 року. – 2-е видання. – Київ: «Либідь», 1993. – 608 с.

Додатки

Рис. 1. Родинний герб І. О. Виговського

Рис. 2. Експозиція історичного музею «Наш край у період козаччини та національно-визвольної революції 1648 – 1676 рр.»

**ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА І СУЧАСНІ НАУКОВІ
РОЗВІДКИ ПРО ПОХОВАННЯ ГЕТЬМАНА
УКРАЇНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

У статті розкриваються особливості пошуків крипти гетьмана України Богдана Хмельницького у контексті ймовірного поховання в Іллінській церкві в Суботіві, нині Чигиринського району Черкаської області, у серпні 1657 р.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, гетьман, державотворець, Іллінська церква, крипта, поховання, Суботів.

Новітні, реальні пошуки крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького, які за ініціативи та підтримки ГО «Фонд Великий Лях» (голова – Павло Костенко) з кінця 2018 р. і до нині проводяться в Іллінській церкві села Суботів Чигиринського району Черкаської області, на наше переконання, при правильній інформаційній політиці, може слугувати активним поштовхом до наближення українського суспільства до усвідомлення необхідності створення Пантеону Національної Пам'яті українських героїв, чого нині бракує в нашій державі.

Для кожного щирого українця і патріота своєї землі постать гетьмана України Богдана Хмельницького на сьогодні є уособленням державності і справжньої нефальшивої любові до рідного народу. Про геніальні прояви особистості Богдана Хмельницького можна писати досить багато: державотворець, дипломат, військовий діяч. Стратег і тактик. Для своєї епохи, як писали сучасники його, він був «Богом даним вождем».

Незавершеним для історичної пам'яті нашої нації залишається на сьогодні встановлення реального місця поховання батька-засновника України як такої, що існує і донині, гетьмана України Богдана Хмельницького.

«... На жаль, і до цього часу Українська держава, яка постала завдяки могутній волі та харизмі гетьмана Богдана Хмельницького 370 років тому, не має Пантеону своїх героїв-засновників.... Такі історичні Пантеони мають Італія, Франція, Польща та інші провідні країни світу, а ми – сучасні українці, перебуваємо тільки на початковому шляху створення таких важливих для нашої країни місць пам'яті. Зрозуміло, що місця пам'яті неможливо створити без проведення ґрунтовних наукових досліджень. Відтак початком практичного втілення ідеї створення Національного Пантеону вважаю максимальне сприяння ініціативам вчених та громадськості щодо локалізації місця поховання Великого Гетьмана, а також її подальшої музеєфікації» [9], – так висловився з приводу продовження пошуків місця поховання Богдана Хмельницького один з найкращих біографів гетьманів України, директор Інституту історії України НАН України Валерій Смолій.

Політика національної пам'яті, яку активно провадить Україна, вимагає пошуку та відновлення могил видатних діячів України, як в межах нашої країни, так і за кордоном. Адже основним місцем пам'яті кожного народу є могили предків, а ставлення до них суспільства показує як національну зрілість самого суспільства, так і його державотворчий потенціал. З релігійної точки зору, відправлення панахид біля гробу перетворює церкву з меморія у мартирій, що має велике значення в історії України та української духовності [9].

27 липня 1657 р. відійшов у вічність великий державотворець Богдан Хмельницький. Як за життя постать гетьмана була оповита багатьма легендами і міфами, так і після його смерті вона залишила по собі для нащадків чимало незрозумілого і втаємниченого, а в деяких аспектах – обросла і фальсифікаціями.

Метою даної статі є подання в стислій формі історичної інформації про стан справ з дослідження Іллінської церкви (та території біля неї) в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області в плані пошуку поховання гетьмана Богдана Хмельницького.

Богдан Хмельницький згідно з історичними джерелами, будував Іллінську церкву в Суботові як свою майбутню усипальницю (за різними даними) протягом 1651 – 1656 рр. [4, с. 24; 5, с. 427; 7, с. 532]. Іллінська церква в Суботові стала усипальницею в серпні

1657 р. [1, с. 446; 8, с. 595]. Адже в цей рік там було привселюдно, на чому засвідчують літописні джерела [10; 11], поховано гетьмана.

Сторічні, і, до речі, короткотривалі у часі археологічні дослідження, які проводились в Іллінській церкві в Суботіві, наближали і віддаляли (з різних причин, в т. ч., і політичних) від встановлення реального місця поховання гетьмана Богдана Хмельницького, та перетворення його на своєрідне місце «української мекки» патріотизму і гордості за власну націю. **1953 р.** – дослідження всередині Іллінської церкви не проводились (було здійснено лише зовнішнє зондування церкви) [5, с. 428]. **1970 р.** – розкопки проводились, дослідники реально наблизились до відкриття місця поховання, але з різних міркувань продовжити дослідження у виявленому всередині Іллінської церкви місці було заборонено [5, с. 428]. **1971 р.** – розкопки проводились в церкві, але за сучасними висновками ряду вчених, були сфальшовані, аби підтвердити дані Літопису Григорія Грабянки та Чернігівського літопису XVIII ст. про те, що ніби-то прах гетьмана Богдана Хмельницького та його сина Тимоша за наказом обозного коронного війська Речі Посполитої С. Чарнецького у 1664 р. був по вандальському викинутий із церкви [7, с. 533; 8, с. 595]. Сучасні фахові дослідження українських вчених (Тарас Чухліб), проведені у польських архівах та бібліотеках не підтверджують факт нападу С. Чарнецького на Суботів у 1664 р. та здійснення наруги над прахом гетьмана Богдана Хмельницького та його сина [9]. А тому, ми можемо припускати, що у Літопис Григорія Грабянки, та і у Чернігівський літопис, могла свідомо (?) за чисеюь вказівкою потрапити вигадана (?) інформація про напад карального загону на Суботів і знищення могил Богдана і Тимоша Хмельницьких, яке на століття збило дослідників з правильного напрямку пошуку місця поховання великого державотворця України та запустило в інформаційний простір неправдиві, на нашу думку, відомості, які використовувало в своїх дослідженнях не одне покоління істориків.

2005 – 2006 р. – розкопки в церкві проводились. Локально розкоп проводився біля місця розкопок 1970 р. Не дивлячись на сенсаційні результати (з використанням сучасного на той час пошукового обладнання було проведено ультразвукове обстеження південної і південно-західної стіни, і в місцях «потовщення» знайдено

ознаки порожнин, які ведуть до південної стіни, вздовж якої виявлені ознаки порожнини на глибині 10 – 13 м, а глибина власне порожнин сягає 2,5 – 5 м) [4, с. 30] роботи були зупинені через загрозу, «ніби-то (???)», руйнування храму [5, с. 428]. Актів розкопок нами не виявлено, тому результати досліджень цих років є під великим знаком запитання. І в деяких аспектах обростають сучасними міфами. **2018 – 2019 рр.** – за ініціативи та підтримки ГО «Фонд Великий Льох» (голова – Павло Костенко) проводились обстеження всередині Іллінської церкви. У результаті новітніх георадарних вимірювань фахівці Інституту геології Київського національного університету імені Тараса Шевченка в Іллінській церкві виявили контури склепіння та підлоги підземної поховальної споруди розмірами 3x1,3 м і висотою від підлоги до стелі приблизно 1,6 м, ймовірно, викладеної зсередини цеглою і майже повністю засипаної ґрунтом. Споруда орієнтована по напрямку захід-схід. У привхідній частині церкви, між стовпами, які підтримують хори, наявні ознаки вхідного колодязя до поховальної споруди [2, с. 58].

Наприкінці 2018 – початку 2019 рр. георадарні дослідження навколо Іллінської церкви в Суботові проводив незалежний дослідник Іван Ільчишин, який у своєму звіті вказує наступне: «Біля церкви звертає на себе увагу велика (діаметр до 4 м) аномалія, розташована по вісі південної стіни церкви, на південному сході від вітаря. Вона може бути ознакою підземної споруди» [3, с. 10].

У травні 2019 р. за підтримки ГО «Фонд Великий Льох» групою спелео-археологів з Кам'янця-Подільського було проведено дослідження підземних порожнин на пагорбі, де розташована Іллінська церква в с. Суботів Чигиринського району Черкаської області [6, с. 3]. В результаті досліджень спелео-археологів було обстежено 5 об'єктів (чотири льохи і провалля). Зв'язок підземних порожнин зі спорудою Іллінської церкви на даному етапі досліджень не знайшов підтверджень [6, с. 11 – 13].

В останні дні серпня 2019 р. проводились дослідження внутрішньої частини південно-західної стіни будівлі Іллінської церкви на наявність замуrowаних порожнин та проходів за допомогою свердління отворів діаметром до 20 мм та наступного вивчення отворів за допомогою інспекційної відеокамери з підсвіткою. На даному етапі дослідження вдалось виявити ряд порожнин і встановити, що виявлені порожнини не можуть бути випадково незапов-

неними будівельним розчином ділянками мурування стін. Їх величина значна і фотоінспекційною камерою свідчать, що порожнини утворені у процесі замурування якихось камер чи проходів. Необхідно виконати наступні дослідження, але вже розвідковоінвазійного характеру: зондажі зі зняттям тиньку у попередньо визначених місця для виявлення швів та неперевязаних ділянок стін, колишніх прорізів і т. п. [12]. Пошуки крипти тривають.

Отже, як бачимо, у 2019 р. – вчені реально наблизились до ймовірного сенсаційного відкриття. До речі, результати досліджень 2018 – 2019 р. підтвердили провідні фахівці світового рівня з археологічної геофізики таких країн як Швеція, Польща, Іспанія. Пошук праху великого державотворця України Богдана Хмельницького на сьогодні має не лише історичне, а і політичне значення. Адже його можливе віднайдення – стане одним із потужних джерел до запоруки єдності нашої української нації. А також – це реальний шлях до створення величного Пантеону пам'яті великого державотворця України. А Чигиринщина у новому контексті перетвориться на реальне державотворчо-ментально-історичне місце нашої нації.

Джерела та література

1. Бондаренко Р. І. Іллінська церква, Іллі пророка церква або Свято-Іллінська церква у с. Суботів // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е – Й. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 446 – 447.
2. Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів: звіт з виконання наук.-техн. Експертизи / керівник теми: кандидат геологічних наук К. М. Бондар. – К., 2019. – 62 с.
3. Ільчишин І. Результати георадарних досліджень в Іллінській церкві. – Суботів: 2018 – 2019. – 11 с.
4. Кукса Н. В. Церква і ім'я Святого Пророка Іллі в Суботові: минуле, реалії, перспективи усипальниці Богдана Хмельницького // Чигиринщина в історії України. Зб. 1. Суботів: минуле і сучасність: матеріали Першої історико-красназничої учнівської конф. / за заг. ред. доц. В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2006. – 120 с.

5. Нераденко Т. М. Словник-довідник з археології Черкащини: наук.-довідкове краєзнавче видання. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., 2016. – 650 с.

6. Нечитайло П. О., Тимчук Д. В. Звіт за результатами проведення спелео-археологічних робіт поблизу Іллінської церкви в с. Суботів, Чигиринського району Черкаської області. – Кам'янець-Подільський, 2019. – 53 с.

7. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. – Біла Церква: видавець О.В. Пшонківський, 2007. – XXII+642 с.

8. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.

9. <https://www.facebook.com/Інститут-історії-України-Відділ-Середньовіччя>

10. Літопис Григорія Грабянки // https://uk.wikipedia.org/wiki/Літопис_Григорія_Грабянки

11. Літопис Самовидця // <http://litopys.org.ua/samovyd/sam02.htm>

12. Звіт з виконання архітектурно-археологічних досліджень в приміщеннях пам'ятки архітектури національного значення охор. №770 – церкви Св. Пророка Іллі в с. Суботів Чигиринського району Черкаської області, об'єкта Національного заповідника “Чигирин” / керівник теми: доктор архітектури, професор, завідувач кафедри архітектури та реставрації Національного університету “Львівська політехніка” Микола Бевз. – Львів, 2019. – 45 с.

Степан Ревуцький

ПРО МІСЦЕ ПОХОВАННЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО: ВЕРСІЇ, ЗДОГАДКИ, АРГУМЕНТИ

Тема місця поховання гетьмана України Івана Виговського, як і багатьох інших українських гетьманів, на жаль, і надалі залишається дискусійною. Прикро, але значна частина наукових досліджень щодо місця захоронення гетьмана Івана Виговського базу-

ється переважно на здогадках, припущеннях, домислах, версіях. Сучасна історіографія в цьому напрямку також не має нових напрацювань.

Особливий інтерес до цієї теми історики, письменники, археологи, краєзнавці почали проявляти в другій пол. XIX – поч. XX ст. Власне, ця наукова дискусія виникла з моменту віднайдення заповіту гетьмана. Уперше цей документ оприлюднив професор Михайло Грушевський, якому вдалося відшукати його в Чернігівському літописі. Дещо пізніше заповіт Виговського будуть знаходити в інших історичних джерелах.

Подаємо витяг із заповіту: «Тіло моє по-християнському порядку землі віддати, котре має лежати в Скиті Великому, у склепі мурованім, в церкві Воздвиження Чесного Хреста. До того ж монастиря ігуменові і братії за відправування сорокоусту соборних парастасів за відпущення моїх гріхів записую дві тисячі золотих, щоби ся сума за чотири роки з містечка мойого Руда, по п'ятсот золотих на кожний рік була віддана ... » [3].

Сьогодні, здається, уже ні у кого не викликає сумніву, що Скит Великий – це славнозвісний Манявський чоловічий монастир біля Маняви Богородчанського району, Івано-Франківської області з церквою Воздвиження Чесного Хреста (1612 р., далі ВЧХ).

Після прочитання запланованого витягу із заповіту все ж таки виникає запитання: а чому І. Виговський не вказав у своєму заповіті назву монастиря, чому не назвав імені ігумена скиту, адже мова йшла про конкретну суму грошей, яку родичі гетьмана мали віддати ігуменові Скиту Великого. Досвідчений правник, людина з юридичною освітою, за часів перебування на посаді генерального писаря, по суті – канцлера Козацької держави – Гетьманщини, Виговський складав і підписував важливі міжнародні документи, і раптом у своєму заповіті упускає найважливіше – юридичну назву монастиря, в якому хоче бути похованим.

Усе це можна зрозуміти. Адже заповіт писався в екстремальних умовах. І яким би мужнім не був гетьман, загальний психічно-емоційний стан очікування смерті значною мірою міг позначитися і при складанні заповіту. На цьому можна було б зупинитись, тобто беззастережно погодитись із думкою, що Скит Великий в той час був другою не офіційною назвою Скиту Манявського, якби в

той час на території колишнього родового маєтку Виговських, що на Жидачівщині, не був ще один монастир, не менший, ніж Скит Манявський – це Юсиптицький монастир, в якому теж була збудована церква Воздвиження Чесного Хреста, яка мала вольності від самого гетьмана Івана Виговського (1663 р.). Офіційно в документах Юсиптицький монастир згадується в кінці XVI – на поч. XVII ст., хоча його заснування пов'язують із періодом Галицько-Волинського князівства.

Проведені археологічні розкопки на поч. XXI ст. науково підтвердили, що саме тут, два кілометри на південь від центру с. Йосиповичі (Юсиптичі) Стрийського району, нині це урочище «Бучина», стояв великий монастир.

У дослідженні території колишнього Юсиптицького монастиря у 2002 році брав участь відомий львівський вчений Орест Мацюк (нині покійний). Професор Мацюк відтворив графічно загальний вигляд цього монастиря. За твердженням вченого, це був, як на той час, досить великий скит.

У Юсиптицькому монастирі, за свідченням окремих історичних джерел, було написано Євангеліє, подароване за короля Степана Баторія (1575 – 1586 рр.) монастирській церкві в с. Головецьке на Сколівщині, де також стояв монастир. Пізніше це Євангеліє перейшло до храму св. Василя в с. Раків цього ж району, про що свідчить напис: «Я, ієромонах Гедеон, ігумен монастиря Юсиптицького, продал книгу «Євангеліє» за золотих одинадцять до с. Ракова до храму св. Василя».

За випискою із шематизму (1867 р.), в цьому монастирі проживало троє монахів: намісник Йосиф Антонович, світський духовник Теодор і монах Теодозій. Дехто з дослідників навіть схильний був вважати, що саме ігумен Юсиптицького монастиря і його братії заповідав гетьман І. Виговський 2000 золотих. Адже відомо, що після відходу від гетьманства (1659 р.) Виговський часто навідувався до свого родового містечка Руди. Цілком зрозуміло, що, як людина глибоко релігійна, він неодноразово відвідував церкву ВЧХ, яка знаходилася на території Юсиптицького монастиря, якій, як уже згадувалося, надав вольності гетьман. Там, мабуть, він зустрічався з монахами. Очевидно, що відвідування церкви ВЧХ в Юсиптицькому скиті та зустрічі з монахами могли стати підсвідомою домінантою при складанні передсмертного заповіту. Тобто,

складаючи заповіт, гетьман не вказав назви скиту, оскільки писав про щось дуже рідне. Близьке. Така версія певний час поширювалася на рівні місцевих краєзнавців. Але вона також не має вагомих аргументацій.

Щодо місця поховання гетьмана в Манявському скиті не могло б бути жодних сумнівів і понині, якщо б згаданий вище Чернігівський літопис не грішив вигадками. У цьому документі зазначено: коли дружина Івана Виговського почула про смерть свого чоловіка, «упала й умерла залишивши сина свого ще невеличкого». Але, як стало відомо з багатьох інших достовірних джерел, дружина гетьмана не померла одразу, а жила ще після смерті гетьмана майже чотири місяці. За різними даними, вона померла десь наприкінці травня чи на початку липня 1664 р. Виговського розстріляли, за одними даними, 9 березня – за іншими, 16 березня цього ж року.

Читаючи тогочасні публікації відомих істориків, письменників, дивуєшся їх легковажності щодо поводження з історичними фактами, їхній неаргументованості і нелогічності трактувань щодо місця захоронення гетьмана. Ось що пише з цього приводу галицький історик Б. Барвінський: «За те удалося мені відшукати завіщане Олени Виговської з 1664 р. й цитату ігумена Доротія з 1681 року, на основі котрих можу виказати, що гетьман Виговський та його жінка поховані в Скиті Манявському» [1]. Зрозуміло, що Барвінський, окрім Чернігівського літопису, з іншими історичними документами не був знайомий.

Значно об'єктивнішим у питанні дослідження місця поховання був відомий український письменник, публіцист В. Будзиновський. У статті «Де Виговський похований?» він пише: «Як завіщане виконано, то Виговський лежить, або лежав в Маняві, бо тільки Манявський скит називали великим... Одна стара записка каже, що тіло Виговського спровадила його жінка до Руди на Галичині, де був приватний дім Виговського і поховала його в Скиті коло Руди Гніздичівської, в склепі Хресто-Воздвиженської церкви» [2].

Грунтовне дослідження з приводу місця захоронення гетьмана Івана Виговського зробив видатний український історик Іван Крип'якевич у своїй рукописній статті до журналу «Стара Україна»: «Про місце, як зложено тіло нещасного гетьмана є декілька звісток, що суперечать одна одній, і відшукування могили Виговського стрічає значні труднощі» [6]. Провівши глибокий аналіз іс-

нуючих уже на той час історичних документів, Іван Крип'якевич погоджується з думкою, що гетьмана поховано в Юсиптицькому монастирі, у церкві ВЧХ.

У чому ж полягали тоді основні труднощі історика у визначенні місця поховання гетьмана І. Виговського? Насамперед у тому, що тяжко було однозначно твердити, де саме тоді стояла церква ВЧХ, якій у свій час надав вольності, як уже згадувалось, гетьман.

За свідченням старожилів (про це детально дещо пізніше), згадана церква знаходилась на території монастиря. Але ж Юсиптицький монастир згадується в офіційних документах під назвою Преображення. А відомо, що назви монастирів походили від назв церков. Тоді виходить, доводить Крип'якевич, що церква ВЧХ є не монастирською церквою, а парохіяльною. І знову ж виникає питання: а на якому місці тоді стояла церква ВЧХ? І чи новозбудована церква тієї ж назви (1712 р.), фундаторкою якої була невістка Виговського Т. Завадська, стоїть на тій же ділянці, що стара, яка, як відомо, була перенесена після зруйнування монастиря у 1675 р. військом І. Шейтана. Адже у тестаменті дружини гетьман читаємо, що вона просить поховати її біля свого чоловіка у Скиті в церкві ВЧХ. Отже, І. Крип'якевич ставить цілком логічно запитання: «...якщо кости Виговського лежать у скиті, то не Чесного Хреста, а Преображення або у церкві парохіальній ВЧХ. Ця неясність утруднює точне визначення місця могили гетьмана, якщо ця могила справді знаходиться в Юсиптичах» [6].

У своєму дослідженні І. Крип'якевич посилається також на лист пароха с. Дашави Стрийського району о. І. Тимцюрака. У листі від 15 грудня 1906 року (лист не зберігся) отець, який теж займався пошуками могили гетьмана, писав, що сліди монастиря можна було виразно бачити ще у 1900 р. в урочищі «Бучина» неподалік від села Йосиповичі, і що там мала бути підземна крипта. Про поховання І. Виговського в Юсиптицькому монастирі однозначно стверджує також і священник о. З. Нарожняк, який теж тривалий час займався дослідженням місця поховання гетьмана, і як ніхто інший з місцевих краєзнавців, зібрав цікавий матеріал про поховання Виговського. «Не є важливо, – пише священник, – чи тлінні останки Виговського були пізніше перенесені до скиту Манявського. Це тільки здогад. Перше поховання було в Юсиптичах, і того досить, щоб там поставити пам'ятник» [6].

Якщо вірити записам місцевих краєзнавців, то стара церква ВЧХ стояла на території монастиря. Із розповідей старожилів довідуємося, що місцеві жителі ходили молитися до монастирської церкви, а відповідно існуючий скит називали не інакше, як Хрестовоздвиженським. Жодного спогаду про те, що Юсиптицький скит мав назву Преображення, на рівні записів ми не знаходимо. Чому в офіційних документах він згадується під назвою Преображення, потрібно ще дослідити. А чи не могла бути допущена помилка під час проведення офіційних записів?

До речі, наші посилання на розповіді місцевих жителів є достатньо аргументовані. Адже село Йосиповичі є унікальним щодо ставлення його мешканців до історичного минулого свого краю. До 1940 року у місцевому будинку «Просвіти» зберігався літопис села. На жаль, у цьому році цей важливий історичний документ разом із книгами був вилучений більшовицькою владою і знищений. Цілком логічно знову ж таки виникає запитання: а звідки зародилася в селі традиція такого бережливого ставлення до свого минулого? Адже інші села, які входили до володіння гетьмана Івана Виговського, такої традиції не мали. Вважається, що саме поховання Івана Виговського в Юсиптицькому скиті і викликало посилені інтерес місцевого населення до цієї неординарної історичної події.

Якщо уважно проаналізувати існуючі історичні джерела щодо місця поховання гетьмана І. Виговського, то знаходимо достатньо вагомих підстав стверджувати, що першим місцем поховання гетьмана була церква ВЧХ, що знаходилася на території Юсиптицького монастиря.

Що стосується питання перепоховання подружжя Виговських, і чи воно відбулося узагалі, і де саме знаходиться могила гетьмана і його дружини, то без серйозного наукового дослідження цієї проблеми віднайти могилу буде важко.

У 1995 році авторові цієї статті довелось зустрітися з мешканцем села Йосиповичі, місцевим краєзнавцем В. Вайдою. Краєзнавець упродовж свого свідомого життя зібрав унікальний матеріал про Юсиптицький скит. Вайда записав розповідь від свого діда такого змісту: «Що нібито Олена Виговська, яка привезла тіло свого чоловіка, то поховала його під образом Чесного Хреста в підземеллі монастиря у склянім гробі, в якій зложила документи. Пізніше

його хотіли забрати, але люди відповіли, що його тут немає, і що він похований у Маняві, щоб у такий спосіб замести сліди». Згадана вище ікона Воздвиження Чесного Хреста (др. пол. XVII – поч. XVIII ст.) знаходиться в парафіяльній церкві села Йосиповичі.

Із розповіді старожила, яку записав Вайда, можна висунути припущення, що свого часу робилася спроба перепоховати гетьмана. Можливо, хтось із родичів хотів виконати його заповіт. На підтвердження, що такого перепоховання не відбулося, є те, що родичі Виговського часто відвідували саме Юсиптицький скит, а не Скит Манявський. Внук гетьмана Виговського Констянтин, за свідченням місцевого краєзнавця Вайди, тричі навідувався до церкви ВЧХ в селі Юсиптичі, а також декілька разів відвідував місце зруйнованого монастиря.

Нашадки гетьмана впродовж століття опікувалися територією саме Юсиптицького монастиря. Так, невістка Івана Виговського Тереза Завадська, як уже згадувалося, своїм коштом збудувала церкву ВЧХ (1712 р.) в селі Юсиптичах, а в 1680 р. каплицю на місці з'яви чудодійної ікони Пресвятої Богородиці Кохавинської, неподалік від рідного містечка Виговських – Руди.

Слід уважати таку надмірну опіку культових споруд з боку родини гетьмана вагомим аргументом на підтвердження, що могила Івана Виговського знаходилася на території колишнього маєтку Виговських на Жидачівщині ще у першій половині XVIII ст. Якщо останки гетьмана і його дружини перезахоронили, то це могло відбутися, на нашу думку, хіба на території родинного маєтку Виговських. Можна припускати, що місцем вічного спочинку гетьмана могла бути церква ВЧХ, фундаторкою якої була невістка Виговського.

Наукова версія про захоронення гетьмана Івана Виговського в Манявському монастирі набула широкого розголосу в другій пол. XIX – на поч. XX ст. Мабуть, не буде помилкою вважати, що актуалізація цієї теми потрібна була для привернення уваги громадськості до збереження одного з найбільших монастирів у Галичині, адже відомо, що австрійський уряд проводив тоді політику ліквідації існуючих монастирів. Потрібно було засвідчити перед урядом Австро-Угорської імперії, що там спочивають визначні діячі української історії. Австрійська влада була досить толерантна у ставленні до українських національних традицій.

Першим, хто розпочав пошук могили Івана Виговського в Манявському скиті, був відомий український археолог, визначний дослідник Княжого Галича Ярослав Пастернак. У 1935 р. разом із експедицією він прибув до Маняви, де впродовж тривалого часу проводив розкопки на місці можливого захоронення. «Ми розкопали фундамент монастирської церкви та монарших келій, – писав Пастернак. – У крилі (підземній камері) ми знайшли дерев'яну дощину... Поховання Гетьмана там не було. Можливо його перенесли після опущення Скиту монахами 1785 р. в інше місце» [1].

Значний внесок у пошук могили Івана Виговського зробив свого часу дослідник Володимир Феданків. Він також проводив розкопки у Скиті Манявському і навіть видав інформацію про те, що йому вдалося розшукати надмогильну плиту з надгробником Гетьмана. Тільки де поділася знахідка, коли і як вона зникла, ніхто не знає й досі.

У 1980-х роках територію Манявського монастиря ретельно обстежувала група ленинградських вчених, правда, з іншою метою. Були виявлені підземні ходи, фундаменти зруйнованих будівель. Таке дослідження дало можливість значно глибше підійти до обстеження місця захоронення.

У 1993 році до Скиту Манявського прибула історико-археологічна експедиція під керівництвом дослідника Богдана Томенчука. Розкопано місце, де, за переказами, мав бути великий монастирський цвинтар, але також нічого не знайдено. Правда, під час розкопок з'ясувалось, що в 1940-х роках, під час розширення центральної дороги, біля західної в'їзної дороги до Скиту робітники знаходили чимало людських кісток. Можна припустити, що серед могил на монастирському цвинтарі зруйновано і могилу гетьмана.

Якщо Скит Манявський досліджувався тривалий час відомими археологами, то, на превеликий жаль, Юсиптицький скит дослідники оминули належною увагою.

Уперше про Юсиптицький монастир як місце поховання гетьмана на рівні наукового дослідження скаже історик Володимир Голяк у своїй праці «Віднайдемо могилу гетьмана України». Стосовно місця поховання, пише дослідник, маємо також інше джерело, ближче до Галичини і родини Виговських. Перед смертю гетьманська вдова склала свій заповіт, який був вписаний у Жидачівські земські книги. На жаль, вони не збереглися. З копії цього

документа відомо, що Івана Виговського поховано у Скиті біля Руди Гніздицької у склепі церкви ВЧХ, і що Олена просила своїх рідних поховати її поруч з дорогим чоловіком. Одночасно висловила жаль, як виходить з тестаменту, що не змогла виконати до кінця волі чоловіка, і не поховала його в церкві ВЧХ в Манявському Скиті, а зложила тіло в іншому Скиті біля Руди Гніздицької церкви тієї ж назви [11].

Вважаємо за необхідне висловити і свої міркування щодо теми захоронення гетьмана. Після зруйнування Юсиптицького монастиря уцілілі залишки монастирської церкви ВЧХ, як свідчать оповіді місцевих старожилів, були перевезені в село, і з них збудовано невеличку дерев'яну церковцю. До речі, це підтверджує також у своїх спогадах краєзнавець М. Лесів, який у 1930-х роках, мабуть, брав участь у пошуках могили Виговського разом із В. Будзиновським.

У своїх спогадах краєзнавець розповідає: «тоді недалеко від монастиря була могила і старші люди казали, що в цій могилі похований хтось із Виговських, і що в ній мають бути якісь скарби». Він також підтверджує, що вищезгадану монастирську церкву перевезли саме до села.

Якщо вважати, що церкву турки не зруйнували і її справді було перевезено в село, то чи не могли тоді водночас і перезахоронити гетьмана? Тільки де саме? І що то була за могила неподалік монастиря, про яку розповідав М. Лесів? А тепер поміркуємо, чи могли у той час виконати волю гетьмана його родичі, потай перевести його тлінні останки подружжя до Скиту Манявського і там похоронити їх уже на монастирському цвинтарі? Адже єдиному синові гетьмана Остапу було тоді понад 20 років. Після смерті гетьмана і його дружини минуло 11 років. Втрата найрідніших людей була ще свіжою в пам'яті сина і найближчих родичів. Правда, з окремих історичних джерел довідуємось, що син гетьмана характеризувався не з найкращого боку щодо свої моральних якостей. До речі, що стосується самого змісту заповіту дружини Олени Виговської, то тут маємо різночитання у викладі багатьох істориків. Наприклад, відомий польський історик Й. Ролле, який тривалий період свого життя докладно вивчав приватні архіви польських та українських аристократичних родин, ні словом не обмовився про перезахоронення подружжя Виговських в Скиті Манявському.

Варто відзначити, що Й. Ролле (1830 – 1894) – автор 80 історичних монографій, що лягли в основу 21 тому його творів. Важко повірити, що такий досвідчений історик допускався неточностей у викладі історичних фактів. «Після довгих клопотів, – пише Й. Ролле, – їй (дружині) вдалося отримати тіло чоловіка... Виговського поховали в монастирі біля Руди Гніздичівської, в підземеллях Хрестовоздвиженської церкви». Про можливе перепоховання подружжя Виговських у Скиті Манявському автор не писав. Невже ніхто з чисельного освіченого роду Виговських не залишив би найменшого спогаду про перезахоронення своїх родичів? Слід відзначити, що Й. Ролле писав монографію «Жінки при Чигиринському дворі» понад два століття після смерті гетьмана.

Про те, що могила гетьмана України І. Виговського лежитьдесь біля Руди Гніздичівської, пише також наприкінці XIX ст. відомий український письменник Іван Нечуй-Левицький у повісті «Гетьман Іван Виговський». Працюючи над твором, письменник уважно вивчав архіви. Декілька разів, за свідченням місцевих краєзнавців, приїжджав до Руди, неодноразово відвідував Юсиптицький скит. Письменник записав цікаві розповіді від місцевих старожилів про те, що «старші люди довгий час наказували дітям не бігати по подвір'ю Хрестовоздвиженської церкви, бо там поховані великі люди». А чи не була збудована церква ВЧХ невісткою гетьмана Т. Завадською саме на тому місці, де стояла до цього стара церква цієї ж назви, яку люди перенесли з монастиря, про що йшлося уже вище? І чи не могла ця церква бути усипальницею подружжя Виговських?

Було б, мабуть, помилкою вважати, що такі талановиті дослідники, як Іван Нечуй-Левицький, покладались у своїх творах тільки на авторитет польського історика-хроніста Миколая Емйоловського (бл. 1625 – 1693), який вперше в історіографії вказав на місце поховання гетьмана Івана Виговського в його родовому маєтку в м. Руді біля Стрия. Очевидно, ні Й. Ролле, ні Іван Нечуй-Левицький теж не знайшли вагомих аргументів, щоб говорити про перепоховання подружжя Виговських в Скиті Манявському.

Досліджуючи місце поховання гетьмана Івана Виговського, викладач Львівського національного університету імені Івана Франка кандидат історичних наук Василь Рудий, який тривалий час займався пошуком могили гетьмана на території історичної Ру-

ди, вважає, «що син Івана Виговського від першої дружини Євстахій вирішив перевезти останки родичів та близьких з монастирської усипальниці Юсиптицького скиту до родового маєтку у місто Руду, щоб над ними не поглумилися вороги» [14].

Дійсно, на території колишнього родинного замку Виговських приблизно в той час було насипано курган понад чотири метри заввишки, де росте ще й досі дуб, названий в народі дубом Виговського. Йому, за оцінкою спеціалістів Львівського національного лісотехнічного університету, понад триста років. Але сьогодні на місці згаданої могили не можна проводити археологічних розкопок, оскільки це може призвести до пошкодження кореневої системи дерева.

Другим місцем можливого пере захоронення гетьмана і його дружини на території родинного містечка Руди міг бути тодішній міський цвинтар, де, цілком можливо, родина Виговських могла збудувати собі усипальницю. Але досліджувати це місце на рівні проведення пошукових робіт також не можна, оскільки територія згаданого цвинтаря в 1940 – 50-х рр. була забудована.

Найбільш правдоподібним місцем, де лежать останки гетьмана Івана Виговського, є земля села Йосиповичі Стрийського району. Цієї думки дотримується академік, Герой України, фундатор музею гетьмана Івана Виговського Б. Г. Возницький. Саме під його керівництвом у 2006 році було проведено обстеження території колишнього Юсиптицького монастиря, а в 2009 році – місця, де стояла колись церква ВЧХ. Сподіваємось, що найближчим часом питання місця поховання гетьмана України Івана Виговського досягне рівня фундаментального наукового дослідження.

Джерела та література

1. Барвінський Б. Д-р Юліян Целевич (23. III. ... Львів.: Накл. НТШ, 1927.
2. Будзиновський В. Наші гетьмани. Львів, 1907. – 187 с.
3. Ващишин М. Йосиповичі – село з маєтку Івана Виговського. – Стрий, 2002. Выговскій Иванъ. Тестаментъ // Архивъ Юго-Западной Россіи. – 1908. Т. II.

4. Грабовецький В. Де могили українських гетьманів? // Дзвін. – 1990. – № 11. – С. 124 – 125.
5. Енциклопедія України. – Т. 5. – Торонто – Лондон, 1993. – С. 33.
6. Крип'якевич І. Могила І. Виговського // Стара Україна. – Львів, 1924.
7. Пасічник М. Гетьман України Іван Виговський. – Львів, 2006. – С. 187 – 195.
8. Нечуй-Левицький І. Гетьман Іван Виговський. – Львів, 1899.
9. Прохаска А. Виговський – творець унії гадяцької та його родина. 1920.
10. Rolle I. A. Kobiety na dworze Czehryn'skim w drugiej polowie XVII wieku. Bihl.warszawska? 1893? IV.
11. Сушинський Б. Гетьман Виговський: погляд з ХХІ ст. – Львів: Добра справа, 2002. – 286 с.
12. Целевич Ю. Історія Скиту Манявського wraz з сборником грамот, листів і деяких судових документів дотичних того монастиря. – Львів: З друк. Т-ва ім. Шевченка, 1887. – 136 с.
13. Чемерис В. Літературна Україна. – № 15, 16; 2001.
14. Історико-археологічне дослідження родового фільварку гетьмана України І. Виговського та церковного двору в с. Руді Жидачівського району Львівської області. Шифр теми Тд-3-03. Львів, 2003 р.

Юрій Степанчук

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ПОСТАТІ ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО В УКРАЇНІ

Гетьман Іван Виговський належить до когорти видатних державних діячів, які відважилися очолити збройну боротьбу українців проти московського поневолення. Саме тому його ім'я, поруч із Іваном Мазепою, Пилипом Орликом, Симоном Петлюрою, Степаном Бандерою, російська історіографія та пропаганда зробила символом політичного лицемірства, ренегатства чи запроданства. Лише з проголошенням незалежності України Іван Виговський за-

служено повернувся до національного пантеону поборників української державності.

Ще на початку 1990-х років з'явилися наукові та публіцистичні твори, які швидко змінили негативний образ Івана Виговського у свідомості українців. Заборонені раніше праці Михайла Грушевського [1], Дмитра Дорошенка [2], Наталії Полонської-Василенко [3], Івана Крип'якевича [4], Ореста Субтельного [5] та ін. правдиво розказали про походження майбутнього гетьмана, його кар'єрний шлях до 1648 року, мотиви переходу на бік повсталих на чолі з Б. Хмельницьким, перебування на посаді Генерального писаря Війська Запорозького тощо.

Суспільство довідалося про політичні проекти гетьмана, пов'язані з повним відмежуванням від Москви та входженням козацької України під назвою Велике князівство Руське до складу Речі Посполитої, як третьої рівноправної частини. Повагу викликали й освітні задуми гетьмана. Зокрема, за умовами Гадяцької угоди в Україні передбачалося відкрити дві вищі школи-академії з тими самими правами, якими користувався Краківський університет. Проте найбільшої слави Виговському принесла здобута ним блискуча перемога над 100-тисячним московським військом під Конотопом у червні 1659 року. Стала відомою й знаменита фраза гетьмана: «Москва хоче мати гетьмана, якого можна, узявши за хохол, водити за собою».

Самовіддана військово-політична й громадська діяльність Івана Виговського, спрямована на захист та зміцнення української державності в середині XVII ст., викликала заслужений пієтет до його особи в сучасній Україні.

На честь видатного гетьмана названо вулиці у Бару, Вінниці, Житомирі, Львові, Конотопі, Кропивницькому, Овручі, Первомайську, Полтаві та інших населених пунктах. У лютому – квітні 2019 року відбувався збір підписів на підтримку петиції про перейменування проспекту Володимира Маяковського в Києві ім'ям Івана Виговського.

Перший в Україні пам'ятник Виговському в 1995 році встановлено на території Германівської гімназії в Обухівському районі Київської області. Саме в цьому містечку 11 вересня 1659 року була скликана козацька рада, на якій гетьман через внутрішні супе-

речності добровільно поступився булавою на користь Юрія Хмельницького [6].

Пізніше монументальні увічнення пам'яті гетьмана з'явилися в родовому селі Вигові Коростенського району Житомирської області, на території Манявського Хрестовоздвиженського чоловічого монастиря (Манявський скит) в селі Манява Івано-Франківської області, у селі Руда Жидачівського району Львівської області. Село Руда – це власність родини Виговських, яке 1660 році перейшло у їхнє володіння.

24 серпня 2004 р. у селі Руда за сприяння героя України Бориса Возницького відкрито перший в Україні музей гетьмана Івана Виговського. У музеї експонуються предмети матеріальної культури, знайдені на території колишнього замку гетьмана в селі Руда. Серед рідкісних – дубові двері з родинної церкви Виговських із дарчим написом невістки гетьмана Терези Завадської, дружини сина Остапа. Велику історичну цінність має картина невідомого художника, де зображена дружина І. Виговського Олена Стеткевич. До музею Виговського планують перевезти церкву 1724 року із сусіднього села, яку побудував син гетьмана [7].

Згодом на фасаді музею було урочисто відкрито барельєф на честь Конотопської перемоги гетьмана Виговського над московським військом під час московсько-української війни 1657 – 1659 років [7].

Окрім музею та пам'ятника гетьману Іванові Виговському, у Руді на подвір'ї гетьманського маєтку зберігся старезний «дуб Виговського». Кажуть, що його посадив сам легендарний переможець битви під Конотопом [8].

24 жовтня 2010 року у Луцьку під залпи козацької гармати було урочисто відкрито меморіальну дошку пам'яті гетьмана Івана Виговського. Дошку розмістили на будівлі Художнього музею, який знаходиться на місці колишньої повітової канцелярії, де колись працював Іван Виговський. Керівник музею Зоя Навроцька повідомила, що віднині екскурсоводи будуть розпочинати екскурсію по музею саме з презентації меморіальної дошки та розповіді про гетьмана і його життя в Луцьку [9].

На честь Івана Виговського названо кілька військових формувань. Зокрема, ім'я гетьмана має 58-ма окрема мотопіхотна бригада та 540-й Львівський зенітний ракетний полк. Також на його

честь найменовано загальноосвітні середні школи в Житомирі та Гадячі [10].

Велике значення для увічнення пам'яті Івана Виговського відіграє сучасне кіномистецтво. За останні десятиліття з'явилася низка науково-популярних та художніх кінофільмів із життя та діяльності гетьмана. Зокрема, у 2009 році з'явився документальний фільм режисера Тараса Каляндрука «Іван Виговський», а у 2015 – фільм «Гетьман» режисера Валерія Ямбурського. Характерно, що головними консультантами цих фільмів є професійні історики. Кінокартини здебільшого супроводжують коментарі відомих українських та зарубіжних дослідників.

Із появою у всесвітній мережі «Інтернет» сайту для розміщення відеофайлів – «Ютуб», кількість документальних та навчально-просвітницьких фільмів про Івана Виговського збільшилася в десятки разів. В ютубі можна детально ознайомитися не лише із життєвим шляхом гетьмана, а й побачити як професійні, так і аматорські відеозаписи, присвячені битві під Полтавою, де Виговський розгромив промосковську опозицію Пушкаря та Барабаша, Гадяцькій унії, Конотопській битві, таємниці могили гетьмана тощо.

Загалом, сучасний кінематограф про Івана Виговського відповідає сучасній академічній інтерпретації та державній ідеології та є ефективним засобом формування образу борця за незалежність Козацької держави.

Популяризації постаті гетьмана Виговського сприяють вітчизняні історики та історики української діаспори. Завдяки Андрію Бульвінському [11], Віктору Брехуненку [12], Віктору Горобцю [13], Тарасу Чухлібу [14], Юрію Мицику [15], Зенону Когуту [16], Сергію Плохю [17], Валерію Смолю й Валерію Степанкову [18], Олексію Струкевичу [19] та ін. гетьманування Івана Виговського представлено як один із найяскравіших слідів в історичній пам'яті нашого народу.

Не оминула постать гетьмана й сучасна українська художня література. Зокрема, письменник Володимир Єшкілев написав історичний роман «Унія» [20]. У творі оповідається про Івана Виговського та зражені надії спадкової української шляхти, яка сподівалася на гідне місце України-Русі в наймодернішій із тогочасних держав – Речі Посполитій, про катастрофу, що спіткала Гетьманську державу після переможної Конотопської битви.

Отже, постать Івана Виговського – це частка сучасної національної свідомості та історичної пам'яті українців, він консолідує націю перед наявністю зовнішнього ворога, надихає на подальший захист державної незалежності.

Джерела та література

1. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Том II (від половини XVII століття). – К., 1992.
2. Грушевський М. Ілюстрована Історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. – Київ-Львів, 1990.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України – К., 1995.
4. Крип'якевич І. Історія українського війська. – К., 1993.
5. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. – К., 1991.
6. <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=7473>
7. <https://pl.com.ua/lvivshhina-vidznachaye-360-richchya-obrannya-ivana-vigovskogo-getmanom-ukrayini/>
8. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Пу́да_\(Жидачівський_район\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Пу́да_(Жидачівський_район))
9. <http://www.monitor-press.com/ua/network-of-people/2009.html>
10. https://uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Виговський
11. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 року. – К., 2009.
12. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна середини XVII – XVIII ст. – К., 2014.
13. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиміції: стосунки з Москвою та Варшавою. – К., 2001.
14. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648 – 1721 рр. 3-тє видання, виправлене і доповнене. – К., 2009.
15. Мицик Ю. А. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004.
16. Когут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008.
17. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. – К., 2016.
18. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція (1648 – 1676 рр.). – К., 1999.
19. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002.
20. Єшкілев В. Унія. – К., 2019.

«ПРОДАМ БАР І РУДУ...»

Приказка Івана Виговського, сказана на початку 60-х років XVII ст., свідчить, що патріотичні почуття, любов до своєї Батьківщини набагато вищі за особисті маєткові інтереси. Вся політична діяльність його пов'язана з бажанням бачити Українську державу рівноправною із Польщею, Московією, Литвою, Туреччиною. Провідний діяч України, провівши аналіз подій на міжнародній арені після Гадяча та Конотопа зрозумів, що Польща і Московія готові шматувати Українську державу, ставлячи на Правобережжі та Лівобережжі України своїх маріонеток-гетьманчиків.

Перемога над багатотисячним московським військом у 1659 р. під Конотопом принесла гетьману славу військовика, відмінного тактика і стратега. На жаль, ця битва не призвела до виграшу війни, що дало б змогу зберегти незалежність і суверенітет Української держави. Підступний ворог підкупамі, шантажем та нашіптуванням переломив хід визвольних подій і московські війська знову посунули в Україну. Щоб не допустити розпалювання громадянської війни, Виговський у кінці вересня 1659 р. склав гетьманську булаву, а на його місце було обрано недосвідченого, безвольного Юрія Хмельницького. Вже 17 жовтня 1659 р. новий гетьман змушений був під тиском російських військ підписати в Переяславі новий московсько-український договір. Він був нерівноправний для України, яка з незалежної держави розколювалася і перетворювалася на автономну одиницю в складі імперії зла.

У кінці 1659 р. екс-гетьман, з частиною вірного війська, відступив на Волинь до Дубна, Любомля, а звідти у Галичину [1].

На початку 1660 р. купив у Даниловичів містечко Руду (сучасне с. Руда Жидачівського району Львівської області), яке стало маєтком родини Виговських до 1773 р. До маєтку входили села: Бережниця, Волиця, Ганівці, Гніздичів, Йосиповичі, Лівчиці, Манівці, Облазниця. В околицях Йосипович (колишні Юсипчиці) на початку 60-х років XVII ст. було збудовано монастир Вознесення Господнього, а в центрі села – церкву Воздвиження Чесного Хре-

ста [2]. 30 січня 1663 р. Іван Виговський цим культовим спорудам надав вольності. Українська шляхта у пізньому середньовіччі відзначається значними пожертвами на монастирі та церкви. У заповітах Іван та його дружина Олена наголошували на перерахуваннях значних коштів Львівським, Жидачівським, Стрийським святиням [3].

Король Речі Посполитої за Гадяцький трактат надав Виговському міста Бар і Любомль та посаду київського воєводи, і в такому статусі екс-гетьман бере участь у військовій нараді у Львові (початок серпня 1660 р.) [4].

З вересня 1662 року І. Виговський записався в члени Ставропігійського братства і того ж року імена членів його родини були записані в пом'яник Гошівського монастиря, якому Виговські жертвували певні кошти [5].

В цей час гетьманську Україну сусіди розкололи на дві частини (Правобережну та Лівобережну), кожна з яких була автономною областю у складі Московії та Речі Посполитої і мала свого гетьмана. На Правобережній Україні у 1662 – 1665 рр. гетьманував Павло Тетеря, швагер Виговського. Тетеря спершу був одружений на сестрі Виговського, а після її смерті у жовтні 1657 р. одружився з удовою його брата Данила Виговського, знищеного московськими сатрапами 30 листопада 1659 р. біля Калуги в селі Горнем. Друга дружина Тетері Катерина мала від Данила два сини, опікуном яких був дядько Іван Виговський. Одружившись з Катериною, Тетеря незаконно присвоїв собі маєтки полковника Данила Виговського, що належали його дітям. Відносини між І. Виговським і П. Тетерею у цей період значно загострилися, що привело до смертельної ворожнечі [6].

На початку 1664 р. у зв'язку із повстанням на Правобережжі проти польської шляхти склалася складна ситуація як для І. Виговського, так і його близьких родичів. Варто відмітити, що Виговський не міг змиритися з обмеженням прав «Великого князівства руського» – Української держави на сеймі 1659 р. і повною її ліквідацією Слободищенським трактатом 1660 р. [7].

Він проводить активне дипломатичне листування з Кримським ханством та Османською імперією, контактує із Запоріжжям [8]. Зв'язки Виговського все більше викликали невдоволення у польської шляхти, бо в глибині душі екс-гетьман прагнув добити-

ся рівноправних відносин між Українською державою та Річчю Посполитою, відновити Гадяцьку угоду, отже, ставив за мету відродження України в межах останніх років гетьманування Богдана Хмельницького, та й правління самого Івана Виговського. Всі його заходи з моменту підписання Слободищенського трактату підтверджували підозри панівної еліти Речі Посполитої, яка особливо боялася можливого українсько-турецького союзу та відновлення України-Гетьманщини.

На Правобережжі зростала хвиля невдоволення народу проти польського засилля. Відновлення в старих формах і розмірах соціального і національного гніту викликало хвилю народних постань. Найбільшим з них було повстання проти Речі Посполитої та гетьмана Тетері, яке очолювали Д. Сулимка, С. Височан, І. Сірко. Зв'язок із повстанцями підтримував Виговський, який прагнув повернути цілісність Української держави періоду Хмельницького.

Колишнього гетьмана Себастьян Маховський і Павло Тетера запросили у Вільхівець під Корсунь, де проводили нараду. 15 березня 1664 р. екскутори, спираючись на перехоплені листи до Виговського та свідчення полонених старшин і послів, винесли останньому смертельний вирок, який мав бути виконаний у найближчі дні. Важливим є також визнання ватажка Сулимки, взятого в полон після смерті Виговського, коли повстання було придушене. На допиті Д. Сулимка письмово показав, що «мотором всіх нинішніх бунтів в Україні був небіжчик пан Виговський» [9].

Київський воєвода, відчуваючи близьку смерть, в ніч з 15 на 16 березня пише заповіт. Написавши тестамент, екс-гетьман України навколішках з молитовником читав молитви. Згідно з Чернігівським літописом, коли прийшли жовніри, щоб розстріляти гетьмана, він якраз «серед кімнати, клякнучи, читав акафіст до Пресвятої Богородиці, і не давши йому висповідатись та запричаститись, відправили на смерть» [10]. Тіло екс-гетьмана слуги поховали на місцевому кладовищі. На страті був присутній ловчий Стародубський Олександр Невстрой, який був дружній до Виговських. Він відвіз заповіт екс-гетьмана брату Костянтину Виговському полковникові Турівському, каштеляну Київському. Покійний прохав брата притягнути екскуторів до судової відповідальності.

Про заповіт і страту чоловіка було повідомлено вагітну дружину Івана Виговського Олену Стеткевич, яка переховувалася у хатині лісника в лісах біля міста Бар. Страх після розстрілу чоловіка змусив Олену, спираючись на тестамент Виговського, написати свій заповіт, який не був зазначений ні датою, ні місцем написання. Подавленість, тривога, панічний страх, непевність близьких родичів покійного у відносинах з польськими сатрапами і П. Тетерею не дало змоги відразу забрати тіло київського воєводи.

Зрозуміло, що в цей неспокійний для родини Виговських час не було й мови про пишні похорони екс-гетьмана України. І тому тіло київського воєводи було у квітні тихо привезено двоюрідним братом Олени Юрієм Стеткевичем підкоморієм Брацлавським у родинний маєток (містечко Руду) на Галичину, а не в інше місце (Манявський скит, Прикарпаття) чи міста Бар або Любомль (подарованих польським королем), де жила значна кількість агресивно настроєної проти Виговських польської та української шляхти.

Про захоронення останків екс-гетьмана в рудянському маєтку вказує свідчення польського мемуариста, очевидця цих подій, Миколая Ємйоловського, «...тіло Виговського із слугами та його добром Маховський наказав відіслати до дружини в Руду під Стрий, щоб його там було поховано по руськи як русина» [11].

Після перевезення тіла Івана Виговського до Руди Юрій Стеткевич переправляє до маєтку під Срий вагітну Олену [12].

У квітні 1664 р. дружина Олена присутня при перепохованні чоловіка в Юсипчицькому монастирі Вознесення Господнього, що відносився до рудянського ключа, (тепер урочище Бучина с. Йосиповичі Стрийського району Львівської області).

Після смерті Івана Виговського почалася боротьба між шляхтою за оволодіння його маєтками (Баром, Любомлем та Рудою). Українська і польська шляхта на чолі з П. Тетерею активно прагнула відторгнення хоча б володінь, наданих королем. У цю боротьбу також втягають королеву Польщі Марію-Людвігу, через яку шляхта намагається вплинути на короля Яна Казимира. Король 16 травня 1664 р. відписував дружині з Вільна, що зможе погодити її прохання, якщо сейм визнає Виговського ворогом Польщі [13]. В цей час Костянтин Виговський зложив протест проти вироку незаконного воєнного суду, і страчення брата Івана.

Протест король відіслав до сейму депутатів лицарського кола з терміном до 20 квітня 1666 р. [14].

Значне нервове напруження вкрай підриває здоров'я вагітної Олени. Трагічні події прискорюють передчасні пологи на початку липня, які закінчуються смертю дитини та Олени. 5 липня 1664 р. О. Виговська помирає, не залишивши по собі потомства. Малолітній Євстахій (1653 року народження) від першого шлюбу Івана Виговського із Оленою Яблонською в цей час перебував у сім'ї діда в Києві [15].

Не всі вірили у зраду Виговського. І тому сейм вимагав провести детальне розслідування щодо звинувачень київського воєводи. Зокрема, таку інструкцію дала своїм послам до Варшави 15 жовтня 1664 р. галицька шляхта на Вишнянському сеймику. В ній вказувалося: «Домагатися, щоб король призначив комісію і, якщо вона докаже, що Виговський був зрадником Речі Посполитої, то мастки його конфіскувати» [16]. Але вина Івана Виговського не була до кінця встановлена і рудянський маєток з навколишніми селами за допомогою брата Костянтина Виговського були підтверджені у власність сина екс-гетьмана Євстахія, і «аби хто в нього, сироти, не відібрав його дідицтво» [17].

Пройшли століття, польське, австро-угорське панування, московські сатрапи не давали змоги проводити активні пошуки поховання Виговських у Маняві на Івано-Франківщині та на території Юсипчицького скиту Вознесення Господнього і біля церкви Воздвиження Чесного Хреста у Йосиповичах на Стрийщині або у Руді.

Дослідження археологів Я. Пастернака у першій половині ХХ ст. та Б. Томенчука у кінці ХХ ст. у Манявському скиті не принесли бажаних результатів. Та й це зрозуміло з наведених вище причин.

Вивчення території скиту у околицях с. Йосиповичі було детально проведено у 1999 – 2002 рр. археологічними експедиціями науковців м. Львова. Розкопки вказують на відсутність поховання [18]. Це свідчить, що останки Івана та Олени Виговських якщо й містилися у скиті Вознесення Господнього в околицях Йосипович або у церкві Воздвиження Чесного Хреста, то в часи татарських набігів (1675 – 1676 рр.) або в період закриття монастиря (перша половина ХVІІІ ст.) могли бути перенесені з відома нащадків

Івана Виговського у крипту під церкву Різдва Пречистої Діви Марії в м. Руду, відремонтовану коштом внука київського воєводи Костянтином Виговським у 1744 р. [19].

У 2003 – 2007 рр. на території садиби Виговських було проведено окремі археологічні дослідження, які не розв’язали в повній мірі всіх поставлених завдань у виявленні поховання [20]. В майбутньому потрібно вяснити за допомогою електромагнітного сканування ґрунту місця захоронення подружжя Виговських або на території церковного подвір’я, або під церквою Різдва Пречистої Діви Марії в с. Руда.

Таким чином, перепоховання останків Виговських та й відрізок часу у понад три століття зробили свою справу і виявити рештки покійників досить проблематично. Але найбільшої шкоди пошуковим роботам нанесли москальсько-кегебєські сатрапи, які тримали на контролі як сексот, так і релігійних діячів у радянський період, і планомірно знищували поховання Великих Українців. Їх чорна робота не дає змоги зараз віднайти могил як Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, так і Виговських. Хочеться вірити, що пошуки за допомогою новітніх технологій дадуть бажані результати і успіх буде досягнутий.

Прислів’я Виговського «Продам Бар і Руду та й заграю ляхам на дуду» вказує на його безкорисливий патріотизм, любов до рідної землі, за яку Виговський віддав своє життя. Визначний військовий і політичний діяч Української держави середини XVII ст. Іван Виговський стоїть в одному ряду з Богданом Хмельницьким, Іваном Мазепою, Степаном Бандерою.

Джерела та література

1. *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 53.
2. *Dąbkowski P.* Z przeszłości Rudy i Kochawiny // *Odbitka z “Księgi pamiątkowej 50-lecia gimnazjum IV im. Jana Długosza we Lwowie”*. – Lwów, 1928. – S. 7.
3. *Выговский Иванъ.* Тестаментъ // *Архивъ Юго-Западной Россіи.* – 1908. – Т. II. – Ч. VIII. – С. 116-123; *Див. Документи і матеріали. № 73.* Заповіт Олени Виговської (Стеткевич), дружини Київського воєводи Івана Виговського (без означення місця, дня і місяця) 1664 р. Опублі-

ковано Українським науковим Тов-вом у Києві. – Т. XV. – С. 16 – 19; *Пасічник М.* Гетьман України Іван Виговський. – Львів, 2006. – С. 327 – 330.

4. *Klaczewski W. Jerzy Sebastian Lubomirski.* – Wrocław-Warszawa-Kraków, 2002. – S. 166.

5. Сводная Галицко-Русская летопись / Под ред. Петрушевича А. С. – Львів, 1874, – Т. 1. – С. 168.

6. *Сенютович-Бережний В.* Смерть Івана Виговського // Віра й культура. – Вінніпег. – Жовтень, 1955. – Рік XVIII. – Ч. 12 (24). – С. 13 – 14.

7. *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. – Львів, 2002. – С. 183 – 185.

8. *Пасічник М.* Зовнішньо-політична діяльність гетьмана України Івана Виговського у стосунках з Росією та Кримом // Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції, присвяченої чотирьохсотим роковинам від народження гетьмана війська Запорізького Івана Виговського. – Львів, 2006. – С. 23 – 28.

9. *Герасимчук В.* Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. – К., 1928. – Т. I. – С. 212 – 213.

10. Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Відділі Рукописів. – № 402. – Арк. 533; *Latorpisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* – Warszawa, 1853. – Т. II. – S. 83 – 88; Летопись Григорія Грабянки. – К., 1854. – С. 186; *Герасимчук В.* Смерть Івана Виговського. – С. 205 – 216.

11. *Pamiętniki Mykotaja Jemiolowskiego.* – Lwów, 1850. – S. 187.

12. *Лаба В.* Історія села Руда. – Львів, 1996. – С. 6 – 9; *Prohaska A.* Wyhowski twórca Unii Hadiackiej i jego rodzina // *Przewodnik naukowy i literacki.* – Lwów, 1920. – Т. XLVI. – S. 399 – 400.

13. *Akta grodskie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej.* – Lwów, 1911. – Т. 21. – S. 396.

14. *Сенютович-Бережний В.* Смерть Івана Виговського. – С. 14.

15. *Сенютович-Бережний В.* Рід і родина Виговських (Історично родовідна розвідка) // Український історик. – Нью-Йорк, Мюнхен, 1970. – Рік 7. – Ч. (1 – 3 (25 – 27)). – С. 163 – 164.

16. *Akta grodskie i ziemskie...* – S. 396; *Dąbkowski P.* Z przeszłości Rudy i Kochawiny. – S. 7.

17. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1872. – Т. 3. – С. 557.

18. *Рудий В.* Пошуки місця поховання гетьмана Івана Виговського на Львівщині. (За археологічними дослідженнями). // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2007. – Вип. 10. – С. 217 – 227.

19. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. Відділ рукописів. Рукопис латинський - 22. – Арк. 404, 514.

20. Рудий В. З історії маєтку Виговських на Галичині // Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції, присвяченої чотирьохсотим роковинам від народження гетьмана війська Запорізького Івана Виговського. – Львів, 2006. – С. 51 – 55; *його ж.* Археологічні дослідження на території садиби Виговських у с. Руда // Там само. – С. 56 – 59; *його ж.* Скляні вироби з маєтку Виговських // Там само. – С. 60 – 66.

*Лев Баженов,
Стефанія Баженова*

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ І ПОДІЛЛЯ

Розглядаються історіографічні підходи до з'ясування історичної ролі в Україні гетьмана Івана Остаповича Виговського (поч. XVII ст. – 1664 р.) та наводяться й аналізуються факти його перебування в різних місцях Подільської землі від 1648 до 1664 рр.

Ключові слова: *Іван Виговський, національно-визвольні змагання, Гетьманщина, гетьман, Гадяцький договір 1658 р., Поділля, м. Бар, м. Жванець, м. Кам'янець-Подільський, історіографія.*

Іван Остапович Виговський, одна ключових фігур національної революції в Україні середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького, з 1650 по 1657 рр. генеральний писар, а фактично голова уряду козацько-селянської держави, з 1657 р. регент сина Великого гетьмана Юрія Хмельницького, і, головне, у 1657 – 1659 рр. другий гетьман незалежної України, її палкий патріот, посів суперечливе місце та різні оцінки своєї діяльності у вітчизняній та зарубіжній історіографії XIX – початку XXI ст. По різному цю постать характеризували відомі українські історики М. Костомаров [1], В. Антонович [2], М. Грушевський [3], О. Апанович [4], Ю. Мицик [5], В. Степанков і В. Смолій [6], Т. Яковлева [7] й чи-

мало інших, але всі вони визнали незаперечну його важливу роль у національно-визвольних змаганнях тієї епохи.

Абсолютна більшість дослідників життя і подвижництва І. Виговського єдині в позитивній його оцінці, коли він у 1648 р. перейшов на службу до Б. Хмельницького, дав клятву йому вірності й цілком підтримував усі дії Великого гетьмана зі створення Української держави, був його успішним до налагодження дипломатичної служби, розбудови козацької розвідки й контррозвідки, складання й поширення універсалів, у встановленні системи управління на визволеній території України.

Ситуація змінилася після смерті Б. Хмельницького, коли І. Виговський, ставши гетьманом, з одного боку, побачив значні порушення зі сторони Московії умов Переяславського договору 1654 р. у частині грубого втручання в справи України і прагнення посилити в ній свою владу, а, з другого, – перешкоджання тією ж Московією у сходженні його на посаду гетьмана у 1657 р. і на перших порах не визнання його гетьманства, організацією нею внутрішньо-політичної опозиції проти нього в колах козацької старшини. Таке протистояння, зрештою, призвело до підписання 16 вересня 1658 р. відомої Гадяцької угоди між Україною та Річчю Посполитою, яка фактично денонсувала Переяславський договір з Московією. Основною умовою Гадяцької угоди було входження українських земель під назвою «Великого князівства Руського», як третьої рівноправної одиниці нарівні з Польщею та Литвою, в складі Речі Посполитої, але зі статусом автономії. Проте такий статус був кроком назад порівняно з незалежною Україною і нівелював результати національно-визвольних змагань середини XVII ст. Варшавський сейм поспішно вже 22 травня 1659 р. фактично ратифікував гадяцький договір, а 4 червня цього ж року, як доповнення, королівська канцелярія видала І. Виговському спеціальний диплом за заслуги гетьмана перед польською Коронаю та звання сенатора Польщі, а в матеріальному плані – надала землі в спадкове володіння на Поділлі та Волині [5; 8].

Проти підписання Гадяцького договору І. Виговським практично повстали всі антипольски налаштовані козацька старшина та низове козацтво й відкрито виступила Московія, яка надіслала в Україну свої війська, які зазнали нищівну поразку 1659 року під Конотопом (битвою керував І. Виговський). Тому ця угода так і не

була реалізована, а І. Виговський змушений був у вересні 1659 р. зректися своєї посади і передати гетьманство Юрію Хмельницькому. Саме ці і наступні події, пов'язані з І. Виговським, й викликали розбрат щодо оцінок цієї постаті в історіографії.

Незаперечним фактом залишається те, що з 1648 по 1664 рр. Іван Виговський перебував на вершині національно-визвольних змагань в Україні, був одним з творців її політикуму, в центрі міжнародних відносин і державного будівництва, наприкінці свого життя, коли настала Руїна, прагнув об'єднати Україну в одну Гетьманщину, але це йому не вдалося [4; 5].

У цьому контексті для сучасної історіографії є не тільки зрозуміти вчинки І. Виговського і реабілітувати цю постать, але й простежити його діяльність і зв'язки з українськими землями на регіональному рівні, в даному випадку з Поділлям, яке було серцевиною національно-визвольних змагань.

Як відомо, І. Виговський напередодні Хмельниччини служив у польському війську коронного гетьмана Миколи Потоцького, яке було кинуте на придушення повстання Запорозької Січі під проводом Б. Хмельницького. 16 травня 1648 р. у битві під Жовтими Водами, де українські козаки здобули перемогу, ротмістр І. Виговський під час атаки на козаків був поранений і непритомний потрапив у полон до татар. Проте вже наприкінці травня цього ж року Б. Хмельницький, за однією з версій, викупив І. Виговського, якого знав як високоосвічену людину і хороброго воїна, а за другою, – обміняв у татар і навіть посадив його у в'язницю. Проте невдовзі І. Виговський дав клятву на вірність Б. Хмельницькому і його справи, і опинився при штабі Великого гетьмана [5; 6]. Вже на початку вересня 1648 р. І. Виговський поряд з Б. Хмельницьким бере участь у відомій переможній битві українського війська під Пилявою (Пилявцями), що на Поділлі, командує одним із підрозділів кавалерії, Звідси через Меджибіж і Старокостянтинів він діє у складі визвольного походу по західноукраїнським землям до Львова.

З цього часу І. Виговський учасник майже всіх походів і основних битв (під Зборовом, Берестечком та інших) українського війська, а з 1650 р. на посаді генерального писаря він бере участь у плануванні військових операцій, у дипломатичних зносинах з Ту-

реччиною, Кримським ханством, європейськими державами, в управлінні звільнених територій України від Речі Посполитої.

Вдруге І. Виговський з'явився на Поділлі, беручи участь у поході українського війська на чолі з Б. Хмельницьким у серпні 1650 року на Молдову, який проходив через Брацлавщину, Ямпільщину цього краю, й відзначився вдалими дипломатичними переговорами і зносинами на користь України.

Втретє, генеральний писар був поруч з Богданом Хмельницьким брав участь у відомій переможній битві під Батогом на Східному Поділлі 12 червня 1652 р.

Більш тривалий час Іван Виговський перебував на Західному Поділлі під час відомої Жванецької облоги на Дністрі, коли українські війська у жовтні-листопаді-грудні 1653 р. оточили польську армію короля Яна II Казимира, і тільки зрада союзників татар не дозволила її повністю полонити. Виговський перебував при штабі Б. Хмельницького у м. Барі, містечках Жванці, Гусятині та інших місцях краю, забезпечуючи дипломатичні зносини на користь України, і після закінчення баталії разом з Великим гетьманом відбув на Переяславську раду. За кілька місяців перебування на Поділлі він мав змогу детально ознайомитися з цим регіоном, розібратися в особливостях і складнощах соціально-економічного і політичного життя населення краю.

Коли влітку 1655 р. Б. Хмельницький здійснив військовий похід до Кам'янця-Подільського і взяв це місто в облогу, що тоді було форпостом Речі Посполитої, то І. Виговський командував значними підрозділами козаків і штурмом міських укріплень. Проте взяти місто-цитадель козаки не спромоглися, і Богдан Хмельницький з-під Кам'янця продовжив свій похід до Львова. Підрозділи І. Виговського відзначилися тоді взяттям м. Чорткова на Західному Поділлі (тепер Тернопільщина).

Нарешті, після підписання Гадяцького договору 1658 р., про який ми писали вище, гетьману І. Виговському, як винагороду, були надані польською Короною у спадкову власність землі Барського староства на Поділлі і Любомльського староства на Волині. Коли ж у 1659 р. І. Виговський втратив гетьманську владу, то він у цьому ж році, як тоді було прийнято казати, осів разом з сім'єю в м. Барі Подільського воеводства, яке було під владою Речі Посполитої. Нам достеменно невідомо, як йому жилося в Барі до 1664

року, як він управляв староством, селами, землею (для цього потрібне спеціальне дослідження), але відомо, що мав пені статки від своїх володінь.

Проте І. Виговський був неспокійної вдачі, не бажав політичного забуття, не мирився з гетьманами Юрієм Хмельницьким, потім – Павлом Тетерею, обурювався розколом Гетьманщини на Лівобережну і Правобережну з двома гетьманами, ставив за мету знову домогтися гетьманської булави та об'єднати Україну в єдину державу. Тому він часто виїжджав з Бару до Львова, Луцька, Києва, в інші свої помістя в Галичині і на Волині, брав активну участь у політичному житті й мав серйозну політичну опозицію. У 1663 р. таємно був одним з організаторів антипольського повстання у Правобережній Україні на чолі з Дмитром Сулимою. За вимогою поляків і наказом Тетері наприкінці квітня 1664 р. був арештований у м. Барі, вивезений до с. Вільховець Київського воєводства (нині Черкащина), де без суду і слідства був позбавлений усіх звань, нагород і власності й в ніч з 16(26) на 17(27) березня 1664 р. його розстріляли.

Його син Остап пізніше оскаржив в судах незаконний розстріл свого батька, відновив його звання, нагороди й привілеї, повернув у свою власність Барські землеволодіння, які в 1698 р. продав магнату Єжи Любомирському. На цьому зв'язок Виговських з м. Бар припинився назавжди.

Отже, Іван Виговський залишив свій слід в українському Поділлі, який потребує подальших поглиблених досліджень і популяризації.

Джерела та література

1. Костомаров М. І. Галерея портретів: передм. В. О. Замлинського; Біографічні нариси: для середнього та старшого шкільного вік / упоряд. і пер. з рос. Н. М. Ілляш. Київ: Веселка, 1993. 326 с.
2. Антонович В. Б. Про козацьких гетьманів на Україні. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VIII. Ч. 3. С. 216, 239, 245.

4. Апанович О. М. Наступник Богдана Хмельницького – Іван Виговський // Гетьми України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ, 1993.

5. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський : наук. вид. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський // Воєнна історія. Київ, 2009. № 3 (45).

6. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький : соціально-політичний портрет. Київ: Темпора, 2009; Степанков В. С. Виговський Іван Остапович // Енциклопедія історії України. У 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А – В. С. 502 – 503.

7. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст. Причини та наслідки Руїни. Київ, 1998.

8. Czolowski A. Udostojnienia hetmana wojsk zapolskich z r. 1659 // Miesiecznik Heraldyczny / 1909. № 12. S. 165 – 168.

Віктор Черевко

УКРАЇНСЬКА МУЗИКА ВІДРОДЖЕННЯ ТА БАРОКО (XVI – XVII ст.)

В епоху Відродження, на основі ідеології гуманізму в Західній і Центральній Європі починає розвиватися світське мистецтво. На перший план виходять естетичні та пізнавальні функції музики, її здатність служити не тільки засобом управління поведінкою людей, а й відображенням внутрішнього світу людини. Тобто в музиці виділяється індивідуальне начало. Окремою самостійною складовою музичної культури стає публіка. Розквіт набуває інструментальна музика та виконавство, особливо на лютні, а в Україні – бандурі.

Саме завдяки посиленню індивідуального начала на передній план виходить сольний спів з інструментальним супроводом. Вокальне мистецтво особливо тонко може передати порухи внутрішнього світу людини, її настрої. В українській культурі ліричні прояви пов'язані, насамперед, з художньою ментальністю нашого народу. А що, як не спів та лірична мелодія може найкраще відобразити ніжну, лагідну вдачу?

В українській музичній культурі продовжують широко побутовати та розвиватися народно-пісенна творчість та виконавство. Особливе місце належить епічному жанру – думам та історичним пісням, в яких відображалася драматична історія українського народу. Зміст найстарших дум та історичних пісень зв'язаний з визвольною боротьбою проти татар і турок та проти поневолення пансько-шляхетською Польщею. Найбільш відомі з них – «Дума про Марусю Богуславку», «Дума про Самійла Кішку», «Хмельницький та Барабані», «Дума про трьох братів Озівських» та ін. Носіями цього мистецтва були кобзарі, які славилися своїми гарними голосами, даром мелодичної імпровізації та досконалим володінням інструменту. Серед них слід назвати Федора Холодного, Остапа Вересая, Михайла Кравченка. Крім історичних пісень, кобзарі виконували також жартівливу, сатиричну, іноді танцювальну музику.

Мистецтво виконання дум передавалося від одного кобзаря до іншого. Як правило, талановитий кобзар мав учнів, які не менше трьох років проходили практику гри на бандурі та виконання дум. Для отримання права на власне виконання вони склали іспит перед авторитетними майстрами-бандуристами. Існували навіть спеціальні фахові об'єднання – «братства» кобзарів і лірників, які мали свій статут, виборних старших і громадську касу. До кінця XIX ст. мелодії дум майже не записувалися. Це була усна традиція народної творчості. Перші повноцінні записи належать класикові української музики Миколі Лисенку.

Українська професійна музика бере початок ще в першій половині XV ст. від так званих братчиків – членів професійних братств і братських шкіл. Обов'язковим в них було навчання церковного співу та музичній грамоті. Найбільше значення відіграла діяльність Острозького, а потім Київського колегіумів, що згодом був перетворений на Київську академію – перший в Україні вищий навчальний заклад.

Обов'язковими дисциплінами були тут церковний спів по нотах та музична грамота. Викладання цих дисциплін доручалося братчикам-регентам хорів та музикантам. У братських школах навчали музично освічених півчих, регентів, учителів співу і навіть композиторів. Це відіграло велику роль у розвитку професійної музичної культури України.

З кінця XV ст. у православних церквах існував багатоголосий хоровий спів. Про це свідчить звернення українського духовенства до візантійського патріарха Мелетія Пігаса (кінець XVI ст.) з проханням узаконити в українській православній церкві багатоголосий спів, який згодом назвали партесним (спів за окремими партіями, зафіксованими нотами). Це був саме в Україні був створений жанр партесного концерту, який вперше застосував акордово-поліфонічний тип мислення, на якому ґрунтувалась західноєвропейська музика XVII – XVIII ст. Партесний концерт являв собою дванадцятиголосий акапельний (без інструментального супроводу) твір. За образним змістом концерти є урочистими, лірико-епічними, розповідними.

Адміністративним центром партесного співу було місто Глухів. Тут у XVIII ст. проживав останній гетьман Кирило Розумовський. Людина високої культури та освіти, він утримував власний хор у складі 40 співаків, які поповнювали Санкт-Петербурзьку Імператорську придворну капелу, що була найвизначнішим хором імперії і викликала захоплення багатьох іноземних музикантів.

Основним жанром тогочасної фахової музики був партесний концерт. Це – багатоголосний одночастинний хоровий твір. Слово «партесний» походить від латинського *partes*, що означає спів за партіями з нот. Поряд з концертом розвивалися й інші жанри – кант псалма, одноголосна пісня з інструментальним супроводом. Між згаданими жанрами існували зв'язки. На кант і псалму впливала народна пісня, кант, в свою чергу, впливав на партесний концерт.

Чому саме в Україні виник партесний спів? Україна завжди славилася своїми вокальними талантами, і специфікою її культури завжди був і залишається спів. У партесному співі кількість голосів – фактура (тобто наповненість) коливалася від 3 до 12, а часом сягала 16, 24 і навіть 48 голосів.

Серед творців партесного співу особливо відомий Микола Дшінецький, який, до того ж, став автором першого музичного підручника «Грамматика мусикийского пения» (1677). Поява такого підручника свідчила про високий фаховий рівень музичного мистецтва України. Він став першим підручником з теорії музики, композиції, практичним посібником для композиторів, теоретиків та вчителів співу багатьох поколінь. Водночас «Грамматика» М.

Дилецького є цінним документом, що відображає розвиток форм партесного співу в XVII ст.

Хоча зростання музичного професіоналізму було пов'язане, насамперед, з церковною музикою, у суспільстві ширився попит на своєрідні форми світського музичного побуту в містах. Одним з найбільш ранніх професійних пісенних жанрів в Україні був кант триголоса пісня без інструментального супроводу. Особливо популярними були канти любовні та жартівливо-сатиричні. Існували також панегіричні (хвалебні), побутові, філософсько-повчальні й антирелігійні канти.

Кант виник на межі XVI – XVII ст., саме тоді, коли в Західній Європі народилася опера. Нагадаємо, що в цей час в Україні панувала стихія хорової духовної музики. Згодом канти відіграють важливу роль в музично-театральному мистецтві, в народному вертепному дійстві, шкільних драмах, інтермедіях тощо. Авторами кантів спочатку були співаки церковних хорів, учні братських шкіл, студенти колегіумів, а згодом – представники різних верств населення-ремісники, солдати, матроси.

В історії розвитку народної творчості та професійного мистецтва важливу роль відіграла сольна пісня з інструментальним супроводом. Вона зародилася в міському музичному побуті XVII ст. У цьому жанрі яскраво проявилися процеси взаємопроникнення сільської та міської пісні, фольклорної та професійної творчості. Сольна пісня відображала внутрішній світ людини більш безпосередньо, ніж кант. Існуючи довгий час (упродовж XVII – XVIII ст.) поряд з кантом, сольна пісня поступово витіснила його не тільки з домашнього музикування, й з музичного театру. Сольна пісня пов'язана з віршовою писемною українською поезією. У більшості випадків текст та мелодію пісні складав один автор. Саме від сольної пісні XVII – XVIII ст. почався розвиток популярного сьогодні жанру «авторської пісні».

В українській культурі є імена, які довгий час були невідомі. Так, у першій половині XVIII ст. це були батько Тимофій і дочка Єлизавета Білоградські. Тимофій був бандуристом, лютністом, співаком. Дочка – співачкою, клавесиністкою, композитором при дворі Єлизавети у Петербурзі, першим автором інструментальних варіацій – надзвичайно поширеного жанру у вітчизняній музиці.

Назвемо ще кілька прізвищ: Йосип Мандичевський – музикознавець, композитор, педагог, професор Віденської консерваторії, Тимофій Шпаковський – талановитий піаніст, композитор. Цими іменами може гордитися не тільки українська музична, а й уся європейська культура.

Розвиток української професійної музики був тісно пов'язаний з так званими музичними цехами, які існували на зразок ремісничих. Відомо, що музичні цехи, які мали свої устави, існували в Києві ще з початку XVI ст. Це були міцні організації, які захищали права професіоналів. Вони обслуговували міське та навколишнє сільське населення.

Поряд з цехами у великих містах України виникають міські оркестри, виступають кріпацькі оркестри та капели. Музичний театр, на відміну від Італії, Франції, Англії, в Україні був інакший. Джерела українського музичного театру склали старовинні народні свята, хороводи, колядні ігри, весільні дійства. Водночас, з античних часів існували традиції музики та хорового співу, які супроводжували давньогрецькі класичні драми. Розвиток музично-театрального мистецтва українського народу сягає ще у XV ст. Про значне його поширення свідчать церковно-полемічні твори Івана Вишенського. Засобами театру та музики в народі відображалися явища життя та побуту. Церква забороняла ці вистави, але дарма! Люди не могли існувати без своїх веснянкових танкових ігор «Коструб», «Король», «Воротар», новорічних ігор «Коза», «Маланка».

У кінці XVI ст. в Україні зароджується народний музичний театр, відомий під назвою вертеп. Він пов'язаний із виникненням нових форм світської вокальної музики – канта та сольної пісні з інструментальним супроводом. Авторами й виконавцями вертепного спектаклю були учні братських шкіл, колегумів, а згодом і Київської академії. Під час рекреацій (канікул) вони ходили по містах і селах невеликими групами. З ними завжди була переносна сцена-скринька, театральний аксесуар, ляльки. Крім ляльководів, у цих групах обов'язково був невеликий хоровий, нерідко й інструментальний ансамбль, що супроводжував спектакль співом і музикою. Вертеп став улюбленим народним музично-драматичним спектаклем. У деяких районах (наприклад, Закарпаття) він побутує і нині.

Традиційний вертепний спектакль складався з двох дій. В основі першої був релігійний сюжет про народження Христа й переслідування його Іродом, друга була побудована на комічних жанрових сценках. Дія вертепного спектаклю відбувалася на своєрідній двоповерховій сцені, що являла собою макет церкви або відкритого з одного боку будиночка. На верхньому поверсі йшла «божественна» дія, а внизу – побутова, в якій брали участь негативні персонажі (Ірод, Смерть, Чорт), що це допускалися на вищий поверх. Обидві дії супроводжувалися музикою, яка характеризувала персонажі і супроводжувала розвиток сюжет. Але якщо в першій дії це були, в основному, канти, то в другій переважали жартівливі пісні й танці.

До першої половини XVII ст. належить і поява шкільного театру – театральних вистав в учбових закладах – колегіумах, а згодом у Київській академії. Основним жанром шкільного театру була трагікомедія – п'єса серйозного змісту, а мова відзначалася високим стилем. Роль музики в них була дуже важлива. Більше значення набувають у цих п'єсах музика, як засіб відображення переживань людини, її душевного стану. Крім сольного співу та хорів для розважання публіки, між актами «трагедії» вставлялися веселі інтермедії комедійного характеру, що й пояснює пізніше назву цього жанру – «трагікомедія».

Українська музика цієї доби в контексті європейської культури виявилася художньо розвиненою, професійною, різноманітною за жанрами. Характерна для неї опора на народно-музичні джерела, зумовлювала розвиток виразових засобів та жанрів, які поступово проникали і живили професійну музику, що і визначало її специфіку та особливість, мелодії.

В цей період разом з формами багатоголосся в церковній музиці поширюється звичай дзвоніння, яке було принесене в Україну разом з християнським обрядом, але не з Візантії, а з латинського Заходу. Літописи сповіщають про дзвони в Десятинній церкві у Києві, Чернігівських церквах тощо. Мистецтво дзвонарів передавалося з покоління в покоління. В кафедральних соборах формувалася репертуар і виконавські особливості мистецтва дзвонарів, яке органічно впліталася в церковний спів.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Антонюк Оксана Юріївна, завідувач відділу краєзнавства Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені К. А. Тімірязєва, член Національної спілки краєзнавців України.

Баженів Лев Васильович, академік Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при цьому ж виші, Почесний краєзнавець України.

Баженова Стефанія Едуардівна, академік НАН Вищої освіти України, доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри туризму і готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Почесний краєзнавець України.

Бакалець Олексій Андрійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, член Національної спілки краєзнавців України.

Восколюб Валерій Петрович, викладач Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського.

Гальчак Сергій Дмитрович, доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, керівник Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.

Гелей Степан Дмитрович, доктор історичних наук, професор, проректор Львівського торговельно-економічного університету, перший заступник голови Наукового товариства імені Шевченка в Україні.

Гнатюк Михайло Іванович, доктор філологічних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка.

Дорош Микола Никифорович, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений вчитель України, Почесний краєзнавець України.

Йолтуховський Микола Павлович, краєзнавець, Почесний громадянин м. Бара.

Завальнюк Костянтин Вікторович, кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Зелінський Руслан Мар'янович, головний спеціаліст з мобілізаційної роботи апарату Літинської райдержадміністрації, член Національної спілки краєзнавців України.

Журавлівський Ігор Михайлович, культуролог, член Національної спілки краєзнавців України.

Калитко Сергій Леонідович, кандидат історичних наук, доцент, член Національної спілки краєзнавців України.

Кміт Ярослав Михайлович, ректор Університету «Львівський Ставропігійон».

Колодій Роман Степанович, доцент Національного університету «Львівська політехніка».

Кравчук Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Криворучко Олександр Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Куцик Петро Олексійович, кандидат економічних наук, професор, ректор Львівського торговельно-економічного університету.

Лазуренко Валентин Миколайович, доктор історичних наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України, проректор з гуманітарно-виховних питань Черкаського державного технологічного університету, Почесний краєзнавець України.

Лизанчук Василь Васильович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри радіомовлення і телебачення Львівського національного університету імені Івана Франка.

Лисий Анатолій Кононович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних наук комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж», Почесний краєзнавець України.

Маліновський Юрій Леонідович, зав. відділенням загальноосвітньої підготовки Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського.

Мелех Роман Богданович, голова історично-краєзнавчого товариства «Літопис» (Львів), засновник Галицького козацтва імені гетьмана України Петра Сагайдачного.

Меснянкін Євген Йосипович, краєзнавець, член Національної спілки журналістів України, Почесний громадянин м. Бара.

Полтавець Сергій Васильович, кандидат політ. наук, старший науковий співробітник, директор Фонду Президентів України Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Полтавець Тетяна Володимирівна, молодший науковий співробітник аналітично-прогностичного відділу Національної юридичної бібліотеки НБУВ. Київ.

Пшик Володимир Петрович, старший науковий співробітник музею-заповідника гетьмана України Івана Виговського у с. Руда.

Ревуцький Степан Іванович, директор музею-заповідника гетьмана України Івана Виговського у с. Руда.

Романець Людмила Миколаївна, кандидат історичних наук, голова циклової комісії суспільних дисциплін Вінницького коледжу Національного університету харчових технологій.

Романюк Богдан Іванович, аспірант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Романюк Іван Миронович, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Рудий Василь Ананійович, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка.

Сварник Іван Іванович, доцент, дійсний член НТШ, директор Львівської обласної універсальної наукової бібліотеки.

Секела Михайло Васильович, професор Університету «Львівський Ставропігон».

Степанчук Юрій Степанович, доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Струкевич Олексій Карпович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри комунального вищого навчального закладу «Вінницька академія неперервної освіти».

Чайківський Тарас Володимирович, доцент Національного університету «Львівська політехніка».

Черевко Віктор Андрійович, композитор, поет, член творчої спілки діячів естрадного мистецтва України, відмінник освіти України, викладач, завідувач циклової комісії музичного інструменту (баян) факультету дошкільної освіти та музичного мистецтва Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу.

Шкраб'юк Петро Васильович, доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів).

Якимович Богдан Зіновійович, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник культури України, професор Львівського національного університету імені Івана Франка, провідний науковий співробітник Національної академії сухопутних військ, м. Львів.

ЗМІСТ

<i>Вітання</i>	3
<i>Артур Цицюрський</i> , Барський міський голова	3
<i>Петро Савчук</i> , директор Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського	5
<i>Євген Меснянкін</i> . Гетьман Іван Виговський в контексті твору української історико-мемуарної прози XVII – XVIII ст. «Літопису» Самійла Величка і офіційної історіографії	7
<i>Костянтин Завальнюк</i> , <i>Руслан Зелінський</i> , <i>Ігор Журавлівський</i> . Іван Виговський у спогадах К. Я. Гільдебрандта, Готгарда Веллінга та Франца Шебеші	18
<i>Валерій Восколуп</i> , <i>Юрій Маліновський</i> . Постать Івана Виговського в праці Михайла Грушевського «Барське староство. Історичні нариси (XV – XVIII ст.)»	27
<i>Микола Йолтуховський</i> . Микола Аркас про гетьмана Івана Виговського	34
<i>Іван Сварник</i> . Іван Виговський в оцінці народницької й державницької шкіл української історіографії	38
<i>Сергій Калитко</i> , <i>Олександр Кравчук</i> . Гетьманування Івана Виговського у працях емігрантів кінця 20-х – початку 30-х років XX сторіччя	42
<i>Михайло Гнатюк</i> . Тема козаччини у творах західноукраїнських письменників 20 – 30-х років XX ст. (повість Андрія Чайковського «Перед зривом»)	50
<i>Анатолій Лисий</i> . Іван Виговський на сторінках деяких енциклопедій	57
<i>Оксана Антонюк</i> . Висвітлення постаті гетьмана України Івана Виговського в електронних ресурсах Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва	63
<i>Роман Мелех</i> , <i>Роман Колодій</i> , <i>Михайло Секела</i> . Про Івана Виговського та витоки його роду	67
<i>Ярослав Кміт</i> , <i>Роман Мелех</i> . Ставропігійці Петро Сагайдачний та Іван Виговський	77

<i>Людмила Романець</i> . Іван Виговський – сподвижник Богдана Хмельницького	85
<i>Іван Романюк, Богдан Романюк</i> . Зовнішньополітичні вектори політики гетьмана Івана Виговського	93
<i>Роман Колодій, Тарас Чайківський</i> . Роль Івана Виговського у формуванні козацької еліти	97
<i>Сергій Гальчак</i> . Фундатор Державного архіву козацько-гетьманської України	104
<i>Олексій Струкевич</i> . Іван Виговський про взаємини між гетьманом та монаршою особою	108
<i>Петро Куцик</i> . Розвиток торговельних відносин в Козацькій Україні за гетьманування Івана Виговського	118
<i>Роман Мелех</i> . Военний триумф Івана Виговського під Конотопом	123
<i>Богдан Якимович</i> . Велика вікторія з мізерним результатом (битва під Конотопом 1659 р. з погляду сьогодення)	131
<i>Олександр Криворучко</i> . «Українське питання» в московсько-польській війні 1653 – 1667 рр.	137
<i>Микола Дорош</i> . Іван Виговський у московсько-українській війні 1659 року та після неї	144
<i>Василь Лизанчук</i> . «Довелось запить з московської чаші московську отруту»	152
<i>Степан Гелей</i> . Державотворчі аспекти в діяльності гетьмана України Івана Виговського	157
<i>Володимир Пишк</i> . Землеволодіння гетьмана України Івана Виговського та його найближчої рідні	166
<i>Сергій Полтавець, Тетяна Полтавець</i> . Старшинська опозиція промосковської орієнтації та гетьман І. Виговський: до історії протистояння	179
<i>Петро Шкраб'юк</i> . Гетьман Іван Виговський і реасиміляція української шляхти у 1648 – 1654 роках: її тяглість та уроки	192
<i>Олексій Бакалець</i> . Роль гетьмана Івана Виговського в українській історії	197
<i>Валентин Лазуренко</i> . Історичні джерела і сучасні наукові розвідки про поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в контексті українського державотворення	205

<i>Степан Ревуцький. Про місце поховання гетьмана Івана Виговського: версії, здогадки, аргументи</i>	210
<i>Юрій Степанчук. Увічнення пам'яті та популяризація постаті Івана Виговського в Україні</i>	221
<i>Василь Рудий. «Продам Бар і Руду...»</i>	226
<i>Лев Баженов, Стефанія Баженова. Гетьман Іван Виговський і Поділля</i>	233
<i>Віктор Черевко. Українська музика відродження та бароко (XVI – XVII ст.)</i>	238

Наукове видання

**ВИТОКИ ТА СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОГО РУХУ
НА ЕТНІЧНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ.
*ПОСТАТЬ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО
У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ.*
Матеріали Третьої Всеукраїнської науково-історичної
конференції.
14 грудня 2019 р., м. Бар Вінницької області.**

Видавець: ПП Балюк І. Б.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2524 від 13.06.2006

Здано у виробництво 03.12.2019
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Ум. друк. арк. 15,75.
Друк офсетний. Наклад 200 прим. Зам. 134.
ПП Балюк І. Б.
Тел. / факс: (0432) 52-08-02
e-mail: balyk2@ukr.net